

Juridisko un Sociālo Zinātņu
un Sociālo Zinātņu **BALTIJAS ŽURNĀLS**

Juridisko un Sociālo Zinātņu
BALTIJAS ŽURNĀLS

Baltic Journal
of Legal and Social
Sciences

Rīga:

Baltijas Starptautiskā Akadēmija

ISSN 2592-8813

 IZDEVNIECĪBA
BALTIJA
PUBLISHING

EDITORIAL BOARD

The editorial board implements the editorial policy of the Journal, determines the topical topic of the Journal, organizes scientific review and editing of articles, approves the content of the regular numbers of the Journal, prepares materials for publication, determines issues of distribution of the Journal.

The Senate of the Baltic International Academy approves the composition (or changes) of the editorial board.

Editor-in-chief of the Journal:

Dr. sc. Soc. **Vladislav Volkov** (*Latvia*)

Members of the editorial board:

J.D., PhD., LL.D. **William Elliot Butler** (*USA, UK*)

Dr. iur. **Mikhail Brinchuk** (*Russia*)

PhD. in Law **Sergiy Glibko** (*Ukraine*)

Dr. hist. **Ivelin Arginov Ivanov** (*Bulgaria*)

Dr. habil. iur. **Viktoras Justickis** (*Lithuania*)

Dr. iur. **Sandra Kaija** (*Latvia*)

PhD. in Law **Tatiana Kalin** (*Estonia*)

Dr. iur. **Valery Matveichuk** (*Ukraine*)

PhD. **Irena Mikulaco** (*Croatia*)

Dr. iur. **Aleksandr Petrishyn** (*Ukraine*)

Dr. psych. **Irina Plotka** (*Latvia*)

Dr., PhD. **Pietro Andrea Podda** (*Czech Republic*)

Dr. habil. iur. **Gerhard Robber** (*Germany*)

Dr. psych. **Aleksey Ruzha** (*Latvia*)

Dr. hist. **Helena Shimkuva** (*Latvia*)

Dr. iur. **Andrejs Vilks** (*Latvia*)

Dr. iur. **Vladimirs Vituško** (*Belarus*)

Dr. habil. sc. **Jacek Zelinski** (*Poland*)

Cover design author professor **Mihail Kopeikin** (*Latvia*)

Baltic Journal of Legal and Social Sciences,

Number 4. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2021, 134 pages.

Baltic International Academy is a co-publisher of this periodical.

Printed and bound in Riga by LLC Publishing House "Baltija Publishing".

Journal is available: www.baltijapublishing.lv/index.php/bjlss

DOI: <https://doi.org/10.30525/2592-8813>

Type of publication from the application:

Journal-Digital-Online

Issue ISSN 2592-8813

Contents

Ельвіза Абільтарова

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ
КУЛЬТУРИ БЕЗПЕКИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
У МАЙБУТНІХ ІНЖЕНЕРІВ З ОХОРОНИ ПРАЦІ.....5

Антон Бугайчук

ДОВІРА ДО ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В КОНТЕКСТІ ЇХ ВПЛИВУ
НА ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ.....12

Анна Вигівська

ФІНАНСУВАННЯ ВИБОРІВ ПАРЛАМЕНТУ УКРАЇНИ
КОШТОМ ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ: НАУКОВО-ПРАКТИЧНА ДИСКУСІЯ.....19

Вікторія Гросул, Марина Усова

ІНТЕГРОВАНІЙ ПІДХІД ДО ДІАГНОСТИКИ ВНУТРІШНІХ РИЗИКІВ
ПІДПРИЄМСТВА РОЗДРІБНОЇ ТОРГІВЛІ В УМОВАХ КОРОНАКРИЗИ..... 27

Анастасія Жданкіна

МИСТЕЦТВО КОБЗАРІВ У СИСТЕМІ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ
УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ..... 35

Yuliia Zashupina

AGENCIES AND OFFICIALS, AFFECTING DECISIONS
ON DISMISSAL OF A PROSECUTOR IN UKRAINE.....41

Володимир Маліков

ФЕНОМЕН ТВОРЧОСТІ ХУДОЖНИКІВ
ДНІПРОВСЬКОГО АНДЕГРАУНДУ «ОГРІНСЬКЕ КОЛО»..... 48

Наталія Манойло

НОТАРІАЛЬНА СПІЛЬНОТА ЯК ПРАВОВИЙ ФЕНОМЕН СУСПІЛЬСТВА..... 58

Віктор Міщук

КОРІННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ.....68

Ruslana Mnozhynska

ETHICS OF THE RENAISSANCE AGE IN UKRAINE
(THE FIRST HALF OF THE 16TH CENTURY).....80

Роман Невзоров

ПЕДАГОГІЧНЕ ВИМІРЮВАННЯ КОГНІТИВНОГО КОМПОНЕНТУ
ФАХОВОЇ ГОТОВНОСТІ ДО БОЙОВИХ ПОЛЬОТІВ
МАЙБУТНІХ ЛЬОТЧИКІВ ТАКТИЧНОЇ АВІАЦІЇ.....89

Юлія Павлюченко, Юлія Тюріна

ВИЗНАННЯ НЕДІЙСНИМ ПРАВОЧИНУ
ЩОДО ПРОДАЖУ МАЙНА БОРЖНИКА В ПРОЦЕДУРІ БАНКРУТСТВА..... 96

Христина Петринка, Світлана Салдан

НОВИЙ ІМПУЛЬС РОЗВИТКУ БАНДУРНОГО МИСТЕЦТВА
В КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ
(НА ПРИКЛАДІ ФЕСТИВАЛЮ LVIV BANDUR FEST).....105

Hanna Trushevych

THE ROLE OF LANGUAGE IMAGE IN CREATING A FAVORABLE IMAGE
OF UKRAINIAN POLITICIANS: ANALYSIS OF NEW YEAR'S SPEECHES
OF THE PRESIDENTS.....113

Едуард Щербенко

КРИЗИ ІДЕНТИЧНОСТІ ЯК ЧИННИК УКРАЇНСЬКОГО
ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ: НЕЛІНІЙНИЙ СКЛАДНИК.....121

INFORMATION FOR AUTHORS.....131

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-4-1>

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ БЕЗПЕКИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У МАЙБУТНІХ ІНЖЕНЕРІВ З ОХОРОНИ ПРАЦІ

Ельвіза Абільтарова,
кандидат педагогічних наук, доцент,
докторант Інституту професійної освіти
Національної академії наук України (Київ, Україна)
ORCID ID: 0000-0001-9747-3303
elviza2008@gmail.com

Анотація. У статті актуалізовано увагу на проблемі формування культури безпеки професійної діяльності у майбутніх інженерів з охорони праці. Наведено наукові праці, які складають теоретичну основу дослідження. Представлені результати, які розкривають методіку дослідження з проблеми формування культури безпеки професійної діяльності у майбутніх інженерів з охорони праці. Визначено мету, гіпотезу та концептуальну ідею дослідження. Представлено завдання з метою реалізації програми дисертаційної роботи. Уточнено етапи та напрями щодо виконання кожного завдання дослідження, описані методи дослідження. Встановлено, що в сучасних умовах росту виробничого травматизму та професійної захворюваності ефективність формування культури безпеки професійної діяльності у майбутніх інженерів з охорони праці можна суттєво підвищити, якщо розробити відповідну науково-педагогічну систему.

Ключові слова: культура безпеки професійної діяльності, інженер з охорони праці, професійна підготовка, професійна освіта, методики дослідження.

METHODOLOGY OF RESEARCH ON THE PROBLEM OF FORMING A SAFETY CULTURE OF PROFESSIONAL ACTIVITY IN FUTURE YEARS OCCUPATIONAL HEALTH AND SAFETY ENGINEERS

Elviza Abiltarova,
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Doctoral Student at the Institute of Professional Education
National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0001-9747-3303
elviza2008@gmail.com

Abstract. The article focuses on the problem of forming a safety culture of professional activity among future Occupational Safety Engineers. Scientific works that form the theoretical basis of the research are presented. The results of the study are presented, which reveal the methodology of research on the problem of forming a safety culture of professional activity in future Occupational Safety Engineers. The purpose, hypothesis, and conceptual idea of the study are defined. The research objectives for the implementation of the dissertation program are presented. The stages and directions for completing each research task are clarified, and research methods are described. It is established that in modern conditions of increasing occupational injuries and occupational morbidity, the effectiveness of forming a culture of safety of professional activity in future occupational safety engineers can be significantly increased if an appropriate scientific and pedagogical system is developed.

Key words: safety culture of professional activity, occupational safety engineer, professional training, professional education, research methods.

Вступ. Актуальність проведення дослідження проблеми формування культури безпеки професійної діяльності у майбутніх інженерів з охорони праці зумовлена необхідністю розроблення концепції формування культури безпеки професійної діяльності у майбутніх

інженерів з охорони праці з урахуванням сучасних вимог стандартів до професійної підготовки інженерних кадрів у галузі цивільного захисту; удосконалення методологічних засад формування культури безпеки професійної діяльності у майбутніх інженерів з охорони праці; модернізації системи формування культури безпеки професійної діяльності у майбутніх інженерів з охорони праці на основі розроблення та впровадження в освітній процес закладів вищої освіти моделі та педагогічної системи формування культури безпеки професійної діяльності у майбутніх інженерів з охорони праці; упровадження критеріїв оцінювання рівнів сформованості культури безпеки професійної діяльності у майбутніх інженерів з охорони праці з використанням відповідних методик діагностування.

Теоретичною основою дослідження становлять наукові праці, в яких розглядаються питання культури безпеки (Р. Бойчук, В. Дем'янчук, О. Дашковська, О. Кобилянський, Н. Кулалаєва, Л. Малинівська, Л. Романів, О. Третьяков, В. Чабан), культури безпеки життєдіяльності (О. Балашов, І. Голубєва, Л. Горіна, О. Дронов, Т. Зирянова, В. Євтєєв, Г. Казьміна, С. Косинкіна, В. Мошкін, І. Петрухіна, Т. Петухова, А. Снегірьов), культури ядерної безпеки (Ю. Скалецький, В. Бегун, Д. Бірюков, О. Мартюшева, С. Широков, Л. Яценко), культури здоров'я (Н. Башавець, В. Горащук, Л. Соколенко), екологічної культури (Ю. Бойчук, Н. Єфіменко, І. Лесникова, Л. Лук'янова, Л. Юрченко). Аналіз наукової, науково-педагогічної та психолого-педагогічної літератури свідчить про значні досягнення педагогічної науки у сфері формування культури безпеки. Разом з тим дослідженню процесу формування культури безпеки професійної діяльності безпосередньо у майбутніх інженерів з охорони праці приділено недостатню увагу, що стало підґрунтям проектування дослідно-експериментальної роботи з означеної проблеми. Враховуючи вище визначені положення, **метою статті** виступає обґрунтування методики дослідження з проблеми формування культури безпеки професійної діяльності у майбутніх інженерів з охорони праці.

Матеріал і методи дослідження. У дослідженні застосовано наступні методи дослідження: аналіз та систематизація наукової літератури щодо методології педагогічного експерименту; абстрагування та моделювання з метою побудови концепції та методики проведення дослідження; прогнозування – для осмислення загальної та часткових гіпотез дослідження, розробки завдань проведення дисертаційної роботи; узагальнення та систематизація – для формулювання висновків.

Результати й обговорення. Загальновідомо, що експеримент представляє собою метод педагогічного дослідження, який передбачає доказову перевірку правильності встановленої гіпотези, теоретичних положень, ефективності експериментальних нововведень у навчанні та вихованні. Як зауважують науковці, для успішності проведення педагогічного експерименту необхідно системне та логічне планування його етапів, чітке встановлення мети та логіки дослідження. Враховуючи це, розробляючи методику дослідження проблеми формування культури безпеки професійної діяльності у майбутніх інженерів з охорони праці ми ґрунтувались на рекомендаціях щодо проведення педагогічних досліджень, викладених у працях І. Андрощук (Androshchuk, 2017), С. Гончаренка (Honcharenko, 2008), В. Загвязинського (Zagvyazinskij, & Atahanov, 2005), О. Кутейнікова (Kutejnikov, 2008), А. Киверялга (Kyveryalg, 1980), М. Михнюк (Mykhniuk, 2015), Л. Петренко (Petrenko, 2013), С. Сисоєвої (Sysoieva & Krystopchuk, 2009) та методологічних засадах з означеної проблеми.

Концептуальною ідеєю дослідження є формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці в системі вищої освіти, заснованої на засадах гуманістичної, особистісної, культурологічної та компетентісної парадигми. Дослідження проблеми формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці здійснювалося з урахування міждисциплінарного підходу, що зумовило необхідність звернення до філософських, культурологічних, педагогічних, психологічних та соціальних концепцій, вивчення результатів досліджень з цих та інших галузей наукового знання.

Мета дослідження полягає в науковому обґрунтуванні теоретичних і методичних основ формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці; розробки та експериментальній перевірки впливу педагогічної системи забезпечення процесу формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці.

Провідні положення концепції знайшли втілення у загальній гіпотезі дослідження, яка ґрунтується на припущенні про те, що в сучасних умовах росту виробничого травматизму та професійної захворюваності, значної ролі людського чинника у створенні небезпечних ситуацій ефективність формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці можна суттєво підвищити, якщо на основі методолого-теоретичного обґрунтування сутності й структури розробити відповідну науково-педагогічну систему забезпечення її формування.

Загальна гіпотеза конкретизована в часткових припущеннях, відповідно до яких формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці буде успішним, якщо:

- концепція формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці ґрунтується на положеннях провідних методологічних підходів і дидактичних принципів, науково обґрунтованого добору змісту, форм, методів, технологій професійної підготовки у закладах вищої освіти і спрямовується на підвищення рівня сформованості КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці;

- педагогічні умови формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці забезпечують формування мотивації до оволодіння культури безпеки професійної діяльності; оновлення змісту професійної підготовки інженерів з охорони праці з урахуванням компонента КБПД на основі міждисциплінарної інтеграції; системне використання інноваційних технологій формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці та методів і форм моделювання небезпечних ситуацій професійної діяльності;

- модель формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці базується на взаємозв'язку її цільового, теоретико-методологічного, змістовно-процесуального, діагностично-результативного блоків і забезпечує позитивні зрушення у рівнях сформованості КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці;

- педагогічна система формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці містить сукупність взаємопов'язаних між собою компонентів (цілі, зміст, форми, методи, технології та комплекс навчально-методичного забезпечення) й спрямована на підвищення рівня сформованості КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці.

Для реалізації поставленої мети сформульовані такі завдання:

- здійснити аналіз досліджуваної проблеми в науковій літературі та педагогічній практиці, уточнити суть і структуру поняття «культура безпеки професійної діяльності майбутніх інженерів з охорони праці».

- теоретично обґрунтувати та розробити авторську концепцію формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці.

- визначити та обґрунтувати методологічні підходи до формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці.

- обґрунтувати чинники, принципи, педагогічні умови і спроектувати модель формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці.

- визначити критерії, показники та рівні сформованості культури безпеки професійної діяльності.

- розробити й обґрунтувати педагогічну систему формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці.

- визначити й обґрунтувати форми, методи, технології ефективного формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці.

- експериментально перевірити результативність розробленої педагогічної системи формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці в умовах закладу вищої освіти.

– створити й впровадити комплекс навчально-методичного забезпечення формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці

– здійснити прогностичне обґрунтування перспектив формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці в умовах закладу вищої освіти.

– укласти та впровадити методичні рекомендації щодо формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці.

Для реалізації *першого завдання* передбачалося:

– визначити проблеми формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці у вітчизняних і зарубіжних наукових дослідженнях;

– здійснити структурно-семантичний аналіз базових понять дослідження; визначити термінологічне поле дослідження проблеми формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці;

– з'ясувати стан формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці у закладах вищої освіти;

– здійснити аналіз міжнародних та вітчизняних правових документів щодо врегулювання питань формування та розвитку культури безпеки у працівників;

– уточнити суть і структуру поняття «культура безпеки професійної діяльності»;

– визначити зміст КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці та схарактеризувати її структурні компоненти.

Для вирішення цього завдання застосовано методи теоретичного аналізу філософської, соціологічної, культурологічної, екологічної, економічної, загальнонаукової, психолого-педагогічної літератури, нормативно-правових документів, навчально-методичної документації закладів вищої освіти, що дало змогу з'ясувати сучасний стан розробленості проблеми формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці у закладах вищої освіти. За допомогою теоретичних методів (аналіз, порівняння, синтез, узагальнення) та семантичного, етимологічного, логіко-структурного аналізу було визначено основні поняття дослідження «культура», «безпека», «професійна діяльність», «культура безпеки професійної діяльності майбутніх інженерів з охорони праці», виокремлено сутнісні ознаки ключового поняття, визначено етимологічну ієрархію поняття «культура безпеки професійної діяльності майбутніх інженерів з охорони праці». Контент-аналіз навчальних планів та освітньо-професійних програм професійної підготовки майбутніх інженерів з охорони праці сприяв виявленню змістовних компонентів формування культури безпеки професійної діяльності. Методи анкетування, бесіди, інтерв'ювання, спостереження (пряме та непряме) дали змогу визначити стан формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці, аналіз та узагальнення зарубіжного та вітчизняного досвіду формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці дав змогу виявити форми, методи, інноваційні методики та технології їхньої підготовки. Метод ранжування сприяв виявленню професійно важливих якостей майбутніх інженерів з охорони праці до формування культури безпеки. Метод прогнозування використовувався з метою визначення очікуваних результатів; семантичний та контент-аналіз, синтез, узагальнення та систематизація – для визначення суті поняття «культура безпеки» та структури поняття «культура безпеки професійної діяльності майбутніх інженерів з охорони праці».

Загальний перелік літературних джерел 691 (публікації автора не враховано), з них 95 % складають літературні джерела, опубліковані після 2000 року, що є одним із показників їх актуальності та сучасності; 45 джерел викладено іноземними мовами, що свідчить про врахування тенденцій щодо формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці за рубежом.

Вирішення *другого завдання* було забезпечено теоретичним обґрунтуванням та розробленням авторської концепції формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці. З цією метою було необхідно: окреслити основні напрями формування КБПД у майбутніх інженерів

з охорони праці; визначити низку концептуальних положень щодо формування КБПД інженерів з охорони праці. Ураховуючи сучасні тенденції в освіті й вимоги до підготовки майбутніх інженерів з охорони праці використано метод прогнозування у поєднанні з методами аналізу, синтезу, систематизації та узагальнення, що дало змогу виокремити основні авторські ідеї концепції дослідження, визначити правове підґрунтя, мету та завдання, охарактеризувати методологічну основу та організаційно-педагогічні засади її реалізації.

Третє завдання передбачало виявлення та обґрунтування пріоритетних методологічних підходів до формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці. Виконання цього завдання здійснювалося за результатами аналізу, індуктивних та дедуктивних умовиводів.

Реалізація *четвертого завдання* включало: визначення та обґрунтування сучасних чинників формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці; виявлення та обґрунтування пріоритетних принципів формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці; виокремлення найбільш значущих педагогічних умов формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці; проектування моделі формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці. Вирішення цього завдання забезпечувалося застосуванням різноманітних методів дослідження. Так, з метою встановлення та обґрунтування групи чинників ефективного формування КБПД було використано методи теоретичного аналізу (теоретичний аналіз наукових джерел, статистичних даних), порівняння, синтезу, узагальнення, для виокремлення причинно-наслідкових зв'язків між чинниками та їх унаочненням використовувалися графічний метод. Для визначення та структурування пріоритетних загальнодидактичних та специфічних принципів формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці було застосовано методи теоретичного аналізу (аналіз наукової літератури), синтезу, систематизації, порівняння, узагальнення.

З метою виявлення та обґрунтування педагогічних умов формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці було використано методи теоретичного аналізу, експертного оцінювання, анкетування групи експертів (викладачів та науковців закладів вищої освіти, представників виробничого сектору регіону), ранжування. Для встановлення вагомості педагогічних умов застосовувався метод ранжування та здійснювалася побудова матриці рангів; для оцінювання узгодженості думок експертів розраховувався коефіцієнт конкордації Кендала та перевірка його значущості за критерієм узгодження Пірсона.

Експертиза проводилася згідно з організаційною схемою проведення експертної оцінки. З метою оцінювання компетентності експертів проводилося опитування експертів, де їм пропонувалися здійснити самооцінку власної компетентності за запропонованими критеріями. На основі обробки отриманих даних розраховувалися кількісні та якісні показники компетентності експертів.

Визначення структурних компонентів моделі формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці здійснювалося за допомогою застосування компонентного й логіко-структурного аналізу в поєднанні з методами моделювання та аналогії на основі уявного експерименту. Для побудови структурно-сислової моделі формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці використовувався графоаналітичний метод.

Реалізація *п'ятого завдання* планувалася за допомогою визначення критеріїв, показників оцінювання і рівнів сформованості КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці. Методами логічного аналізу, ранжування показників рівнів сформованості КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці за окремими критеріями за ступенем важливості, експертного оцінювання визначено критерії, показники та рівні сформованості КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці. Методами математичної статистики було обчислено вагомість кожного показника сформованості КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці; ступінь узгодженості думок експертів визначалася коефіцієнтом конкордації Кендала; статистичне значення коефіцієнта конкордації перевірялося за критерієм Пірсона χ^2 .

Для реалізації шостого завдання щодо розробки та обґрунтування педагогічної системи формування культури безпеки професійної діяльності майбутніх інженерів з охорони праці нами було застосовано методи теоретичного аналізу (аналіз наукової літератури), синтезу, узагальнення, індуктивних та дедуктивних умовиводів з метою дослідження методичних основ формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці. Результати логіко-структурного аналізу, структурування, конструювання, моделювання, узагальнення покладено в основу розробленої педагогічної системи формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці.

Виконання *сьомого завдання* планувалося зреалізувати через вибір й обґрунтування результативних форм, методів та технологій ефективного формування КБПД майбутніх інженерів з охорони праці. Методи теоретичного аналізу, результати індуктивних та дедуктивних умовиводів, узагальнення застосовувалися щодо визначення форм, методів, технологій формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці; метод моделювання – для розробки методики мотивації до формування КБПД, професійних знань і вмінь, метод алгоритмізації – для оптимізації послідовності використання педагогічних технологій з врахуванням вимог до підготовки майбутніх інженерів з охорони праці.

Для виконання *восьмого завдання* щодо експериментальної перевірки результативності педагогічної системи формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці, здійснення науково-об'єктивної та доказової перевірки правильності обґрунтованої на початку дослідження гіпотези був застосований педагогічний експеримент. Розробка програми дослідно-експериментальної роботи здійснювалося на основі аналізу та систематизації науково-педагогічних та психологічних праць вчених з проблеми методології та методів психолого-педагогічних досліджень.

Дослідно-експериментальна робота здійснювалася у закладах вищої освіти різних регіонів України. Учасниками експерименту були науковці, викладачі закладів вищої освіти, представники служби охорони праці виробничого сектору, студенти за спеціальністю 263 «Цивільна безпека» галузі знань 26 «Цивільна безпека» спеціалізації «Охорона праці». Дослідженням було охоплено 1185 респондентів на констатувальному етапі експерименту, зокрема: 127 викладачів закладів вищої освіти та 112 інженерів з охорони праці, 946 студентів. На формуальному етапі експерименту кількість студентів у контрольній групі (КГ) становила 226 осіб, в експериментальній (ЕГ) – 221 осіб. В експерименті були також задіяні 10 експертів (науковці, викладачі закладів вищої освіти, представники виробничого сектору).

Реалізація *дев'ятого завдання* передбачала розроблення та впровадження комплексу навчально-методичного забезпечення. На цьому етапі було використано методи теоретичного аналізу, синтезу, систематизації, педагогічного проектування, узагальнення, що дало можливість розробити та впровадити в освітній процес закладів вищої освіти програму й авторський спецкурс «Культура безпеки професійної діяльності», програми дисциплін «Менеджмент охорони праці», «Профілактика виробничого травматизму», «Ергономіка робочого місця», «Психологія безпеки праці», «Педагогіка безпеки» та їх методичне забезпечення у системі Moodle, навчально-методичний посібник з основ охорони праці, методичні рекомендації щодо проведення практичних занять з дисципліни «Менеджмент охорони праці», лабораторний практикум «Ергономіка робочого місця та психологія безпеки праці».

З метою реалізації *десятого та одинадцятого завдання* нами було здійснено прогностичне обґрунтування перспектив формування культури безпеки професійної діяльності майбутніх інженерів з охорони праці на загальнодержавному рівні, регіональному рівні, рівні закладів вищої освіти та впровадження методичних рекомендацій щодо формування КБПД у майбутніх інженерів з охорони праці. На цьому етапі нами було застосовано методи теоретичного аналізу (аналіз наукової літератури та нормативно-правових документів), прогнозування, синтезу, узагальнення.

Висновки. Отже, методика і логіка дослідження формування культури безпеки професійної діяльності у майбутніх інженерів з охорони праці зорієнтована на впровадження у реальні умови освітньої діяльності закладів вищої освіти результатів наукового пошуку з чітким дотриманням програми дослідження та визначених методів і заходів.

References:

1. Androshchuk, I. (2017). *Metodychna systema pidhotovky maibutnikh uchyteliv trudovoho navchannia ta tekhnologii do pedahohichnoi vzaiemodii* (Methodological system for preparing future teachers of labor training and technologies for pedagogical interaction). *Naukovyi visnyk Instytutu profesiino-tekhnichnoi osvity NAPN Ukrainy. Profesiina pedahohika*, 13, 102–108. (in Ukrainian).
2. Honcharenko, S. U. (2008). *Pedahohichni doslidzhennia: metodolohichni porady molodym naukovtsiam* (Pedagogical research: methodological tips for young scientists). Kyiv; Vinnytsia: DOV «Vinnytsia». (in Ukrainian).
3. Zagvyazinskij, V. I., & Atahanov, R. (2005). *Metodologiya i metody psihologo-pedagogicheskogo issledovaniya* (Mathematical methods in psychology: studies. stipend). Moskva: Izdatel'skij centr «Akademiya». (in Russian).
4. Kutejnikov, A. N. (2008). *Matematicheskie metody v psihologii: ucheb. posobie* (Mathematical methods in psychology: studies. stipend). Sankt-Peterburg: Rech'. (in Russian).
5. Kyveryalg, A. A. (1980). *Metody issledovaniya v professional'noj pedagogike* (Methodology and methods of psychological and pedagogical research.). Tallin: Valgus. (in Russian).
6. Mykhniuk, M. I. (2015). *Rozvytok profesiinoi kultury vykladachiv spetsialnykh dystsyplin budiv-elnoho profilu* (Development of professional culture of teachers of special disciplines of construction profile). (Monohrafiia). Kirovohrad : Imeks-LTD. (in Ukrainian).
7. Petrenko, L. M. (2013). *Teoriia i praktyka rozvytku informatsiino-analitychnoi kompetentnosti kerivnykiv profesiino-tekhnichnykh navchalnykh zakladiv* (Theory and practice of developing information and analytical competence of heads of vocational and technical educational institutions). (Monohrafiia). Dnipropetrovsk: IMA-pres. (in Ukrainian).
8. Sysoieva S. O., & Krystopchuk, T. Ye. (2009). *Pedahohichni eksperyment u naukovykh doslid-zhenniakh neperervnoi profesiinoi osvity: navch.-metod. posib.* (Pedagogical experiment in scientific research of continuing professional education: textbook-method. manual) Lutsk: Volynska oblasna drukarnia. (in Ukrainian).

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-4-2>

ДОВІРА ДО ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В КОНТЕКСТІ ЇХ ВПЛИВУ НА ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

Антон Бугайчук,

здобувач докторантської програми PhD

факультету історії, політології та національної безпеки

кафедри політології та публічного управління

Волинського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк, Україна)

ORCID ID: 0000-0002-1107-9258

Buhaichuk.Anton@vnu.edu.ua

Анотація. У статті проведений аналіз соціологічних опитувань щодо довіри до політичних партій в Україні в 2019-2021 роках в контексті їх можливостей впливати на політичні процеси в Україні. Встановлено, що баланс довіри/недовіри за період дослідження був негативним (нижче -50%). Також присутні регіональні особливості довіри до парламентських партій на основі їх ідеологічних декларацій та зовнішньополітичних орієнтирів. Проаналізовані очікування суспільства від політичних партій дають підстави стверджувати, що більшість виборців є відчуженими від політичних партій, а їх очікування від партій тісно пов'язані із очікуваннями від влади загалом. Наявний рівень довіри та очікування не сприяють виникненню стабільних та масових політичних партій, які можуть бути одним із соціальних ліфтів у рамках політичної системи та ефективно мобілізувати прихильників для публічних акцій. Натомість такі кількісні та якісні показники довіри сприяють використанню партіями тіньових методів впливу та залежності їх від великого бізнесу, зокрема «олігархів».

Ключові слова: політичні партії, довіра, партійна система, політичний процес, виборча кампанія, легітимність.

TRUST IN POLITICAL PARTIES IN THE CONTEXT OF THEIR INFLUENCE ON POLITICAL PROCESSES IN UKRAINE

Anton Buhaichuk,

PhD Candidate

Faculty of History, Political Science and National Security

Department of Political Science and Public Administration

Lesya Ukrainka Volyn National University (Lutsk, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0002-1107-9258

Buhaichuk.Anton@vnu.edu.ua

Abstract. The article analyzes sociological surveys on trust in political parties in Ukraine in 2019-2021 in the context of their ability to influence political processes in Ukraine. It was found that the balance of trust / distrust during the study period was negative (below -50%). There were also regional features of trust in parliamentary parties based on their ideological declarations and foreign policy guidelines. The analyzed expectations of the society from political parties give grounds to assert that the majority of voters are alienated from political parties, and their expectations from parties are closely related to expectations from the government as a whole. The current level of trust and expectations do not contribute to the development of sustainable and mass political parties, which can be one of the social lifts within the political system and effectively mobilize supporters for public action. Instead, such quantitative and qualitative indicators of trust contribute to the parties' use of non-transparent methods of influence and their dependence on big business, including the «oligarchs».

Key words: political parties, social trust, party system, political process, election campaign, legitimacy.

Вступ. Довіра до політичних інститутів є однією із основних чинників їх успішного функціонування в рамках політичної системи, адже надає їм відповідної легітимності та здатності представляти відповідний прошарок або все суспільство, щоб реагувати на його запити та виконувати притаманні цьому інституту функції.

В політичному процесі України одним із номінально важливих інститутів є політичні партії, адже певний плюралізм у партійній системі є важливою ознакою демократії. Відповідно до чинного законодавства політична партія в Україні це «об'єднання громадян — прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян». Проте негативний баланс довіри до політичних партій загалом є типовим для українського суспільства відповідно до результатів соціологічних опитувань щонайменше із 2005 року.

Мета дослідження: встановити, як баланс довіри до політичних партій в Україні у 2019-2021 роках впливав на їх здатність формулювати та просувати «загальнонаціональні програми суспільного розвитку» та «виражати політичну волю громадян», що передбачено правовим визначенням політичної партії. Вона розкривається через такі завдання:

- проаналізувати різні аспекти довіри українського суспільства до політичних партій як загалом, так і окремо в Україні в 2019-2021 роках;
- встановити ключові очікування, які мали виборці щодо політичних партій в Україні у період дослідження;
- встановити як рівень довіри до політичних партій та очікування від них впливають на здатність політичних партій виконувати свої функції в рамках політичної системи.

Період дослідження (2019-2021 роки) зумовлений новим етапом політичного процесу, який почався під час та після президентських та парламентських виборів 2019-2021 року. Відповідно, показники довіри та очікувань від партій досліджені саме в таких межах. Актуальність даного дослідження полягає у тому, що обрання нового Президента України та суттєве оновлення депутатського складу Верховної Ради України (ВРУ) вплинули на бачення політичних партій та їх лідерів у суспільстві. Цей фактор є важливим, оскільки під очікуваннями від політичних партій виборці часто розуміють очікування від найпопулярніших політичних партій, представлених у ВРУ.

Дослідження взаємозалежності довіри та розвитку політичних інститутів в Україні проводили М. В. Чабанна, С. Білошицький, О. М. Балакірева, Д. А. Дмитрук, Є. Поляков, Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка, центр «Соціальний моніторинг», Центр Разумкова, Київський міжнародний інститут соціології та інші.

Зокрема М. В. Чабанна відзначає, що «в умовах високого рівня формальної інституціоналізації сфери політики, підставами для довіри до відповідних політичних інститутів є ефективність їх функціонування та насамперед відповідність їх діяльності очікуванням громадян. Політична довіра до інститутів є важливою, оскільки демократія спирається на інституційні механізми, які гарантують чесну поведінку політиків або спричиняють санкції за порушення правил взаємодії». При цьому дослідниця під довірою до політичних інститутів має на увазі переконання громадян у тому, що ці інститути ефективно працюватимуть в їх інтересах за відсутності контролю (Chabanna, 2014).

У дослідженні О. М. Балакіревої та Д. А. Дмитрука йдеться про те, що більшість соціальних і політичних інститутів в Україні продовжують генерувати негативний баланс довіри/недовіри. Станом на 2020 рік лише волонтерський рух та Збройні сили України (ЗСУ) мали позитивний баланс довіри населення. При цьому «зміни в рівні довіри до основних інституцій у короткостроковій перспективі пов'язані не зі змінами в структурі ціннісних поглядів українського суспільства, а є наслідком сприйняття діяльності певного інституту, його ефективності/неефективності» (Balakireva, Dmytruk, 2020).

Результати дослідження та їх обговорення. Попередні дослідження динаміки довіри/недовіри саме до політичних партій показують, що у 2005-2019 роках баланс довіри до політичних партій завжди був негативним. Певне зростання, яке втім не досягло позитивного балансу, відзначаємо у 2007, 2010 та 2014 роках.

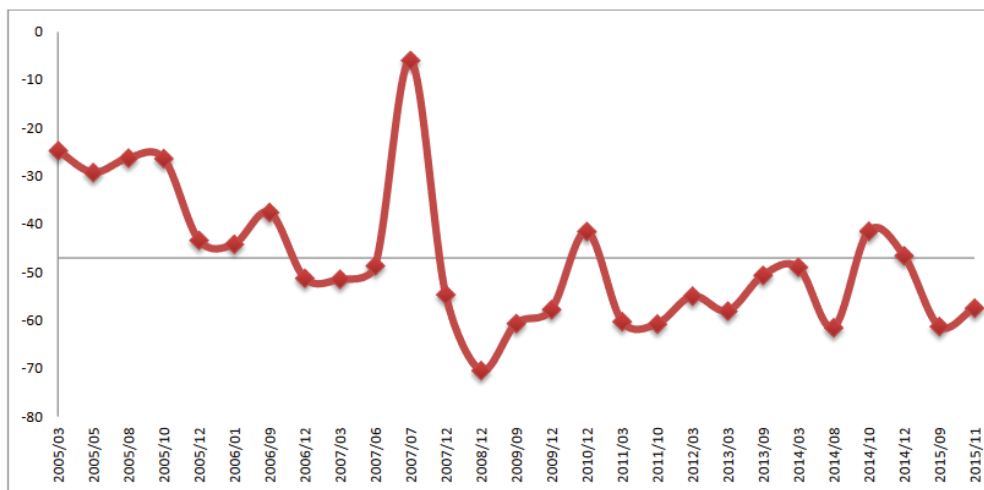

Рис. 1. Динаміка довіри до політичних партій у 2005-2015 роках.

(Balakiryeva, Dmytruk, 2016)

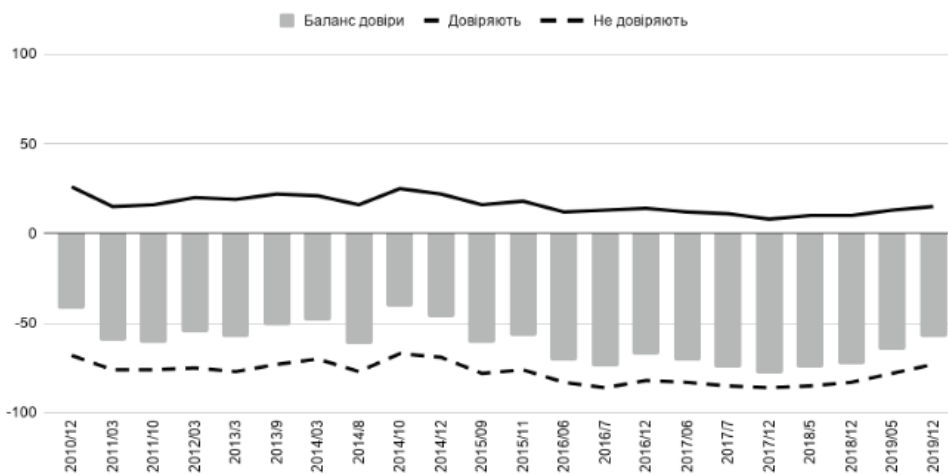

Рис. 2. Динаміка довіри до політичних партій у 2010-2019 роках.

(Balakiryeva, Dmytruk, 2020)

Дослідження загального балансу довіри/недовіри. Актуальні соціологічні опитування, проведені в період нашого дослідження підтверджують цю тенденцію і в 2019-2021 роках. Так, станом на лютий 2020 року відповідно до опитування, проведеного «Центром Разумкова» негативний баланс довіри/недовіри до політичних партій в Україні становив -53,2%. При цьому домінуючим показником серед опитаних була не крайня позиція «зовсім не довіряю» (31,5%), а більш поміркована «скоріше не довіряю» (38,4%). В той же час у позитивних оцінках

респонденти були більш стримані: 2% — «повністю довіряю» і 13,4% — «скоріше довіряю» (Tsentr Razumkova, 2020a).

Подібне дослідження від цієї ж організації, проведене у жовтні-листопаді 2020 року показало ще більш негативний баланс довіри/недовіри -58,5%. При цьому збереглася тенденція щодо домінування позиції «скоріше не довіряю» -37,9%. Водночас зросла кількість респондентів, які зовсім не довіряли політичним партіям -35,3% (Tsentr Razumkova, 2020b).

Опитування, проведене у червні 2021 року Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Київським міжнародним інститутом соціології продемонструвало дещо кращий за попередній баланс довіри/недовіри -54,7%. В даному опитуванні розподілу на «скоріше» та «зовсім» не було. Довіряли політичним партіям 19,5% виборців, не довіряли 74,2%. Ще 6,3% не визначилися (Fond «Demokratychni initsiatyvy» imeni Il'ka Kucheriva, 2021).

Цікавим у цьому контексті є опитування, проведене Київським міжнародним інститутом соціології (KMIS) у грудні 2020 року щодо довіри до різних політичних та державних інституцій. За його результатами встановлено, що різні політичні партії, представлені у ВРУ 9 скликання, мали різний баланс довіри/недовіри у різних регіонах України. Партія «Слуга народу» мала найкращий баланс на Заході та у Центрі країни (-27%), а найгірший — на Сході (-40%). Партія «Європейська Солідарність» мала найкращий баланс на Заході (-15%), а найгірший на Сході (-54%). Партія «Опозиційна платформа — За Життя» мала найкращий баланс на Сході (-2%) і найгірший на Заході (-54%). ВО «Батьківщина» мала найкращий баланс у Центрі країни (-29%) і найгірший на Сході (-50%). Партія «Голос» мала найкращий баланс на Заході (-21%) і найгірший на Півдні (-59%) (KMIS, 2021).

Таким чином ми бачимо, що негативний баланс довіри/недовіри не може не дозволяти політичним партіям побудувати довірливі взаємовідносини із суспільством. Як вже було зазначено вище, поняття довіри на думку деяких дослідників передбачає відсутність прямого і постійного контролю. Отже, для більшості суспільства взаємовідносини із політичними партіями передбачають або ігнорування їх як інституту взагалі, або відносини, які передбачають суттєвий рівень недовіри та потребу контролю.

В контексті парламентських політичних партій ми бачимо поєднання загальної кризи довіри до партій як інституту (жодна із них не має позитивного балансу в жодному з регіонів) із регіональними вподобаннями, які можуть бути засновані на стереотипах, попередньому досвіді та ідеологічних вподобаннях. Так, чітко прослідковується відмінність у рівні довіри до політичних партій залежно від їх зовнішньополітичних орієнтирів, а також популярних у суспільстві стереотипів та уявлень щодо політичного бекграунду самих партій та їх лідерів. Наприклад, партії «Європейська Солідарність» та «Голос» асоціюються із прозахідним зовнішньополітичним курсом і негативними позиціями щодо відносин із Російською Федерацією. Натомість протилежні позиції часто декларує партія «Опозиційна платформа — За Життя» (ОПЗЖ). Це один із чинників які можуть пояснювати наявні перепади у рівні довіри.

Причини довіри/недовіри та очікування від політичних партій. Детальніші опитування громадської думки, проведені в період дослідження, демонструють причини існування наявного балансу довіри/недовіри та очікування суспільства від політичних партій.

Зокрема опитування проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Київським міжнародним інститутом соціології у червні 2021 року показує, що серед факторів, які найбільше підривають довіру опитаних до політичних партій є «невиконання передвиборчих обіцянок» — 55%, «коруптованість партій» — 40,7%, «залежність партій від олігархів» — 30,8%. Також цікавими для нашого дослідження є ті фактори, які на думку опитаних найменше підривали довіру до політичних партій: «не доступність політичних партій (відсутність демократичних процедур вступу до партії)» — 2,7%, «відсутність ідеологічних партій» — 4,4%, «брак чіткої структури партії та структури прийняття рішень

партією» — 4,6%, «несистемна діяльність партії» — 5,3%, «низький рівень політичної культури виборців» — 6,8% (Fond «Demokratychni initsiatyvy» imeni П'ка Kucheriva, 2021).

Таким чином ми бачимо, що значно більше опитаних мали очікування щодо політичних партій як до стороннього суб'єкта політики, який зобов'язаний для них працювати: виконувати обіцянки, працювати без корупції, мати незалежне фінансування. При цьому значно менше опитаних цікавили внутрішні процедури прийняття рішень партією, перспектива вступу у неї, системність діяльності, а також рівень політичної культури виборців. На нашу думку, це демонструє, що політичні партії залишаються відчуженими від більшої частини суспільства і розглядаються нею виключно як суб'єкт, що може надати певні послуги людині, але не організація, чия робота може бути пов'язана із повсякденним життям людини чи побудовою кар'єри. Це суттєво перешкоджає розбудові системних масових партій, що системно та масово залучають в свої ряди громадян.

Водночас варто відзначити, що недовіра до політичних партій є частиною комплексного ставлення громадян до різних політичних та державних інститутів, до яких баланс довіри у вказаних соціологічних опитуваннях також є від'ємним. Таким чином, наприклад, «невиконання передвиборчих обіцянок» політичним партіям часто пов'язана із невиконанням обіцянок органами влади чи політиками загалом, зокрема народними та місцевими депутатами, пов'язаними із нею. В результаті недовіра до політичних партій, які асоціюються із владою, може бути вищою через недовіру і до самих органів влади. Після парламентських виборів 2019 року йдеться передусім про політичну партію «Слуга народу», суттєво афілійовану із Президентом України, Кабінетом Міністрів України та більшістю у ВРУ. Отже, на нашу думку, через специфіку політичної свідомості та культури виборців довіру/недовіру до політичних партій варто розглядати в контексті таких же показників для інших політичних та державних інститутів.

Попри значну недовіру чимало респондентів відзначають, що політичні партії виконують частину покладених на них функцій в рамках політичної системи. Так, 51,9% опитаних у червні 2021 року вважали, що партії беруть участь у державному управлінні, підготовці законів, формування політичної еліти — 39,4%, вироблення політики в різних сферах — 33,8%. Найнижчі показники отримали такі функції: «гармонізація інтересів різних соціальних груп» — 23%, «забезпечення зв'язку між владою і суспільством» — 24,4%, «формування та ефективна реалізація влади» — 25,1% (Fond «Demokratychni initsiatyvy» imeni П'ка Kucheriva, 2021).

Таким чином ми знову бачимо тенденцію до відчуження політичних партій від пересічного виборця, адже значно більша кількість опитаних вважають, що вони радше керують та формують еліту, ніж забезпечують зв'язок влади із суспільством та гармонізують інтереси соціальних груп. В результаті для суттєвої частини суспільства політичні партії сприймаються як частина «закритої касты», яка не достатньо пов'язана і більшість громадян.

Ще більш яскраво це демонструє відповідь на запитання «Чого саме насамперед не вистачає існуючим в Україні політичним партіям?». Тут домінують такі варіанти відповідей: «уміння та бажання захищати інтереси простих людей» — 43,3%, «уміння вирішувати конкретні проблеми, що турбують простих громадян» — 34,3%, «незалежності від олігархів» — 30,1%. Натомість найменшу підтримку отримали варіанти: «достатнього фінансування» — 7,8%, «уміння організувати роботу на місцях» — 11,8%, «уміння співпрацювати з громадськими організаціями, об'єднаннями громадян» — 12,8% (Fond «Demokratychni initsiatyvy» imeni П'ка Kucheriva, 2021).

Це чітко демонструє, що представників політичних партій значна частина суспільства не бачить як захисників інтересів «простих» людей, що може бути пов'язано із їх сприйняттям як закритої касты «непростих» людей. При цьому лише 19,3% опитаних відповіли, що вони готові долучитися до політичної партії. 79,3% відповіли «ні». 36% опитаних вважали, що в країні

є партія, яка представляє їх інтереси. 57,6% заперечили цю тезу. В частині фінансування політичних партій лише 11% опитаних висловили таку готовність, 87,5% відмовилися. Це може корелювати із думкою значної частини опитаних про корумпованість політичних партій та їх залежність від олігархів (Fond «Demokratychni initsiatyvy» imeni Pl'ka Kucheriva, 2021).

Отже, значна частина суспільства має очікування для політичних партій щодо захисту їх інтересів, проте особисто готові долучатися до цих організацій значно менше. В контексті впливу політичних партій на політичні процеси в Україні це означає, що політичні партії мають обмежений потенціал щодо мобілізації суспільства через суттєву недовіру та небажання безпосередньо долучатися до партійної діяльності. Водночас приналежність до політичної партії дає політикам статус «еліти», що може легітимізувати їх участь у прийнятті рішень на різних рівнях органами влади чи місцевого самоврядування. Таким чином наявне у суспільстві ставлення до політичних партій частково спрощує їх доступ до «закритого клубу» тих, хто приймає владні рішення, проте ускладнює взаємодію із тими, хто вважає себе «простими людьми» і так чи інакше відмежовується чи протиставляє себе владі. В той же час таке сприйняття політичних партій в якійсь мірі може підштовхнути їх до закритості, корумпованості та фінансової залежності від олігархів, адже недостатньо «простих людей» бажають довіряти, долучатися до партій, а тим паче їх фінансувати.

Висновки. Встановлено, що у 2019-2021 роках баланс довіри/недовіри до політичних партій в Україні залишався негативним на рівні від 50,9% до 60,8% за даними наявних соціопитувань із врахуванням статистичної похибки. При цьому рівень довіри/недовіри до політичних партій тісно взаємопов'язаний із такими ж показниками щодо органів державної влади, місцевого самоврядування та окремих політичних діячів, передусім через пов'язані очікування, які мають опитані щодо цих інститутів у політичній системі. Особливо сильно цей зв'язок може проявлятися щодо партій, які афілійовані із органами влади, зокрема після парламентських виборів 2019 року це партія «Слуга народу», яка декларувала наявність більшості у Верховній Раді України, а також сильний зв'язок із Президентом України В. Зеленським та Кабінетом Міністрів України.

Окремі дослідження демонструють регіональний розподіл рівня довіри до різних політичних діячів та політичних партій. Попри те, що в цілому баланс довіри/недовіри до всіх найрейтинговіших політичних партій залишається негативним, спостерігаються значні відмінності у рівні довіри відповідно до позиціонування політичних партій відносно ставлення до Російської Федерації, Революції гідності, інших чутливих питань та загального позиціонування як «проросійських» чи «прозахідних».

Аналіз загальних очікувань опитаних від політичних партій показує, що вони залишаються суттєво відчуженими від значної частини суспільства, що не дозволяє формувати значний ядерний електорат та системні взаємовідносини із виборцями. Найпопулярніші очікування від політичних партій пов'язані із виконанням обіцянок, даних під час виборчих кампаній щодо соціальних стандартів та «покращення життя простих людей». Також частина опитаних висловлювалися претензії щодо корумпованості політичних партій. При цьому більшість опитаних не були готові ні вступати у ряди політичних партій, ні фінансувати їх. Також низьким було зацікавлення опитаних у внутрішніх процесах політичних партій. Це дозволяє з високою ймовірністю стверджувати, що більшість опитаних у вказаних соціологічних опитуваннях очікували від політичних партій соціальних благ через вплив на органи влади, а також наближеності до «простих людей» через різні прояви комунікації та популізму. При цьому недостатній був запит на сприйняття політичної партії як «соціального ліфта», місця для побудови кар'єри.

Таким чином, в контексті впливу політичних партій на політичні процеси в Україні наявні кількісні та якісні показники довіри суспільства сприяють їх статусу як напівзакритого

елітарного клубу. Такий статус «елітарності» сприяє зближенню вузького кола керівників ключових політичних партій із органами влади (якщо вони перебувають при владі), або формування партій лідерського типу, де ключові рішення приймає вузьке коло лідерів. Водночас такі показники довіри не дозволяють політичним партіям ефективно та стабільно мобілізувати своїх прихильників для використання непарламентських методів впливу, зокрема публічних акцій чи кампаній.

В результаті така відстороненість від більшої частини суспільства може сприяти посиленню взаємозв'язку політичних партій із великим бізнесом та бізнес-елітою, в тому числі «олігархами», що негативно сприймається принаймні третиною опитаних. Також це може сприяти суттєвій корумпованості політичних партій та політичної еліти загалом.

Подальшого дослідження зокрема потребують проблеми впливу рівня довіри до політичних партій на інші аспекти їх діяльності в Україні, а також типові моделі фінансування політичних партій та їх вплив на діяльність політичних партій в Україні.

References:

1. Balakiryeva, O. M., Dmytruk, D. A. (2016). *Dynamika rivnya doviry sotsial'nykh institutiv ta orhanam vlady naprykintsy 2015 roku* (Dynamics of the level of trust in social institutions and authorities at the end of 2015). <http://www.uisr.org.ua/img/upload/files/2016%2001%2014%20PR%201.pdf> (in Ukrainian).
2. Balakiryeva, O. M., Dmytruk, D. A. (2020). *Dynamika hromads'koyi aktyvnosti ta rivnya doviry v Ukrayini* (Dynamics of public activity and the level of trust in Ukraine). *Ukrayins'kyi sotsium*, 72, 162-185. doi.org/10.15407/socium2020.01.162 (in Ukrainian).
3. Kyivskiy mizhnarodnyy instytut sotsiologii (KMIS). (2021). *Derzhavni ta sotsial'ni instituty: komu ukrayintsi doviryayut', a komu ni?* (State and social institutions: who do Ukrainians trust and who do not?) <https://dif.org.ua/article/derzhavni-ta-sotsialni-instituti-komu-ukrayintsi-doviryayut-a-komu-ni> (in Ukrainian).
4. Fond «Demokratychni initsiatyvy» imeni Il'ka Kucheriva. (2021). *Politychni partiyi ochyma vybortsiv: yak stvoryty peredumovy efektyvnoho predstavnytstva* (Political parties through the eyes of voters: how to create the preconditions for effective representation). <https://dif.org.ua/article/politychni-partii-ochima-vybortsiv-yak-stvoriti-peredumovi-efektivnogo-predstavnytstva> (in Ukrainian).
5. Tsentr Razumkova. (2020a). *Otsinka hromadyanamy diyal'nosti vlady, riven' doviry do sotsial'nykh institutiv ta politykiv, elektoral'ni oriyentatsiyi hromadyan (lyuty 2020 r. sotsiologiya)* (Citizens' assessment of government activities, the level of trust in social institutions and politicians, electoral orientations of citizens (February 2020. sociology). <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-diialnosti-vlady-riven-doviry-do-sotsialnykh-institutiv-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-liutyi-2020r> (in Ukrainian).
6. Tsentr Razumkova. (2020b). *Otsinka hromadyanamy sytuatsiyi v krayini, riven' doviry do sotsial'nykh institutiv ta politykiv, elektoral'ni oriyentatsiyi hromadyan (zhovten'-lystopad 2020 r.)* (Citizens' assessment of the situation in the country, level of trust in social institutions and politicians, electoral orientations of citizens (October-November 2020) <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-riven-doviry-do-sotsialnykh-institutiv-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-zhovten-lystopad-2020r> (in Ukrainian).
7. Chabanna, M. V. (2014). *Dovira do politychnykh institutiv: peredumovy tanaslidky dlya demokratiyi* (Trust in political institutions: preconditions and consequences for democracy). *Mahisterium*, 58 (*Politychni studiyi*). http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3287/Chabanna_Dovira_do_politychnykh_institutiv.pdf?sequence=1&isAllowed=y (in Ukrainian).

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-4-3>

ФІНАНСУВАННЯ ВИБОРІВ ПАРЛАМЕНТУ УКРАЇНИ КОШТОМ ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ: НАУКОВО-ПРАКТИЧНА ДИСКУСІЯ

Анна Вигівська,

аспірантка кафедри конституційного права

Навчально-наукового інституту права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

(Київ, Україна)

ORCID ID: 0000-0003-3646-1266

vorotnikovaanna97@gmail.com

Анотація. У статті аналізується практика фінансування виборів до парламенту з державного бюджету. Використовується передовий досвід європейських та інших держав у сфері бюджетного фінансування виборів до парламенту. Також характеризується еволюція фінансування виборів народних депутатів від часу відновлення незалежності до сьогодення. Виділено теоретичні підходи розуміння етапів та елементів фінансування виборів із державного бюджету. Проаналізовано процедуру фінансування виборів народних депутатів за чинним виборчим законодавством України. Окремо проведено аналіз організаційного, правового, інформаційного, технічного забезпечення здійснення повноважень спеціальних органів з організації та проведення виборів. Охарактеризовано роль Центральної виборчої комісії й інших органів у розподілі бюджетного фінансування виборів. Досліджено особливості бюджетного фінансування окремих країн і виокремлено переваги та недоліки бюджетного фінансування виборів.

Ключові слова: проведення виборів, народні депутати, бюджетне фінансування виборів, політичні партії, виборчий процес.

FINANCING THE ELECTIONS OF THE PARLIAMENT OF UKRAINE AT THE EXPENSE OF THE STATE BUDGET: SCIENTIFIC AND PRACTICAL DISCUSSION

Anna Vygivska

Postgraduate Student at the Department of Constitutional Law

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0003-3646-1266

vorotnikovaanna97@gmail.com

Abstract. In the article practice of financing of elections is analysed in parliament due to money of the state budget. Front rank experience of the European and other states is used in the field of the budgetary financing of elections in parliament. The evolution of financing of elections of deputies of people's is also characterized from time of proceeding in independence to present time. Theoretical approaches of understanding of the stages and elements of financing of elections are distinguished due to the state budget. Procedure of financing of elections of deputies of people's is analysed on the current electoral legislation of Ukraine. The analysis of, legal, informative, technical orgware of realization of plenary powers of the special organs is separately conducted for organizations and realization of elections. The role of the Central election committee and other organs is described at distribution of the budgetary financing of elections. The features of the budgetary financing of separate countries are investigational and certain advantages and lacks of the budgetary financing are distinguished.

Key words: elections, people's deputies, budget financing of elections, political parties, election process.

Постановка проблеми. Вибори є найвищим проявом народовладдя та народної волі. Шляхом виборів обираються головні державні органи, зокрема й народні депутати України. Однак проведення виборів у масштабах держави потребує суттєвих затрат. Одним із головних

джерел, що забезпечують проведення виборів, є державний бюджет. З огляду на зарубіжний досвід урегулювання питання фінансування та з ухваленням Виборчого кодексу України виникає потреба у з'ясуванні переваг та недоліків у бюджетному фінансуванні.

Основна частина. Під час аналізу передового досвіду окремих держав стосовно питання фінансового забезпечення підготовки і проведення виборів необхідно відзначити, що це здійснено на рівні відповідного виборчого законодавства, є випадки ухвалення спеціального законодавства про фінансування політичних партій, яке ухвалюється поряд з окремим виборчим законодавством. Так, в Австрії діє Федеральний закон «Про завдання, фінансування і передвиборну агітацію політичних партій» 1975 р., у Франції – два закони «Про фінансову гласність політичного життя» 1998 р. та «Про фінансування виборчих кампаній» 1990 р., у Бельгії – Закон «Про обмеження та контроль виборчих витрат» 1989 р., у Румунії – Закон «Про фінансування діяльності політичних партій та виборчих кампаній» 1996 р., у Сербії – Закон «Про фінансування політичних партій» 1997 р., у Фінляндії – Акт про відкритість фінансування виборів 2000 р., у Литві – Закон «Про фінансування та фінансовий контроль політичних партій і політичних кампаній» 2004 р. (Opinion, 2006), у Данії – Закон «Про економічну допомогу політичним партіям».

На міжнародному рівні також є декілька актів, які регулюють питання фінансування виборчих кампаній. Так, у 1994 р. з'явився перший міжнародний акт, який безпосередньо закріплював за державою обов'язок урегулювання правовідносин, що складаються у сфері фінансування політичних партій та виборчих кампаній, – Декларація про критерії вільних і справедливих виборів, ухвалена Радою Міжпарламентського союзу. Декларацією встановлено, що до зобов'язань держав-учасниць належить забезпечення свободи утворення та функціонування політичних партій, регулювання фінансування партій та виборчих кампаній і, за можливості, упровадження такого фінансування з боку держави, яке б, не порушуючи принципу відмежування політичних партій від держави, забезпечило б партії рівними можливостями під час участі у виборах (Виборче законодавство, 2003).

В Україні питання фінансового забезпечення підготовки і проведення різних виборів урегульовано Виборчим кодексом України, який, серед іншого, досить детально (ст. ст. 147, 148, 149, 150, 151, 152 та 153) урегулював ці питання. Зокрема, ст. 147 Кодексу передбачає, що витрати на підготовку і проведення виборів депутатів здійснюються суто з коштів державного бюджету, виділених на підготовку та проведення виборів депутатів, коштів виборчих фондів партій – суб'єктів виборчого процесу та коштів власних виборчих фондів кандидатів у депутати, включених до виборчих списків партій – суб'єктів виборчого процесу. Водночас уточнюється, що партія для фінансування своєї виборчої кампанії, зокрема і для фінансування передвиборної агітації, зобов'язана утворити власний виборчий фонд, а окремий кандидат у депутати із цією ж метою може утворити власний виборчий фонд (Виборчий кодекс України, 2019).

Ст. 148 Виборчого кодексу України визначає ж фінансове забезпечення підготовки і проведення виборів народних депутатів України з коштів державного бюджету. І цією статтею передбачено, що таке фінансове забезпечення здійснюється Центральною виборчою комісією, яка є головним розпорядником цих коштів (Виборчий кодекс України, 2019).

Сам обсяг бюджетних коштів для підготовки і проведення виборів депутатів за поданням Центральної виборчої комісії передбачається окремим рядком у Законі про Державний бюджет України на відповідний рік (а витрати на підготовку і проведення позачергових виборів депутатів можуть здійснюватися з резервного фонду бюджету в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України).

Видатки на підготовку і проведення виборів народних депутатів здійснюються Центральною виборчою комісією й окружними виборчими комісіями (регіональними або територіальними представництвами Центральної виборчої комісії) відповідно до затверджених Центральною

виборчою комісією кошторисів у межах бюджетних призначень, установлених законом про Державний бюджет України.

У літературі називаються й інші напрями проведення виборів державним коштом. Так, професор В.Ф. Нестерович стверджує, що фінансування виборів включає в себе 5 елементів:

- фінансування діяльності щодо ведення та функціонування Державного реєстру виборців;
- фінансування здійснення виборчого процесу;
- фінансування діяльності виборчих комісій;
- фінансування матеріально-технічного забезпечення підготовки та проведення виборів;
- фінансування передвиборної агітації (Нестерович, 2019: 187).

Інші фахівці в галузі виборчого права говорять, що до видатків на парламентських виборах, які безпосередньо здійснює Центральна виборча комісія (далі – ЦВК), належать:

- оприлюднення в передбачених законом випадках рішень ЦВК;
- публікація в газетах «Голос України» та «Урядовий кур'єр» передвиборних програм партій (блоків);
- друкування інформаційних плакатів партій (блоків);
- оплата відповідного часу мовлення на радіо й телебаченні кандидатів у депутати від партій (блоків);
- виготовлення виборчих бюлетенів для голосування;
- виготовлення виборчих скриньок, архівних боксів, печаток окружних комісій;
- розроблення та впровадження програмно-технічного забезпечення з метою вдосконалення інформаційно-аналітичної системи «Вибори народних депутатів України» (СІАС «Вибори»), що створена у ЦВК, та інше.

Ми вважаємо, виходячи із сучасного виборчого законодавства, фінансове забезпечення підготовки і проведення виборів народних депутатів України державним коштом охоплюють такі напрями:

По-перше, спеціальне інформаційне забезпечення виборів депутатів, яке передбачає інформування виборців про:

- 1) зареєстрованих кандидатів та суб'єктів їх висування;
- 2) передвиборні програми партій – суб'єктів виборчого процесу;
- 3) рахунки виборчих фондів партій – суб'єктів виборчого процесу, допустимий розмір добровільного внеску та спосіб, яким робиться внесок;
- 4) скасування реєстрації (вибуття з балотування) кандидата в депутати;
- 5) факти та події, пов'язані з виборчим процесом.

По-друге, виготовлення інформаційних плакатів кожної партії – суб'єкта виборчого процесу для кожного виборчого регіону стосовно кожного кандидата в депутати, віднесеного до відповідного регіонального виборчого списку. Виготовлення таких плакатів забезпечує Центральна виборча комісія коштами державного бюджету, виділеними на підготовку і проведення виборів, і в них зазначаються порядковий номер кандидата в депутати в регіональному виборчому списку, прізвище, ім'я (усі власні імена), по батькові (за наявності) кандидата, число, місяць, рік народження, відомості про освіту, посаду (заняття), місце роботи, партійність, місце проживання, а також розміщуються фотографії всіх кандидатів, включених до відповідного регіонального виборчого списку.

Зазначені інформаційні плакати партії виготовляються в доступних форматах, що забезпечують можливість ознайомлення з ними виборців із порушенням здоров'я (у зв'язку з інвалідністю, тимчасовим розладом здоров'я, віком) із застосуванням розумного пристосування в кількості для кожного виборчого регіону по п'ять примірників на кожен виборчу дільницю та для кожної окружної виборчої комісії інформаційних плакатів партій – суб'єктів виборчого процесу.

По-третє, виготовлення інформаційних буклетів кожної партії – суб'єкта виборчого процесу, які мають містити передвиборну програму партії (обсягом не більше 7 800 друкованих знаків), подану нею під час реєстрації кандидатів у депутати, а також загальнодержавний та всі регіональні виборчі списки партії з розміщенням фотографій усіх кандидатів, включених до регіональних виборчих списків. Виготовлення таких буклетів забезпечує Центральна виборча комісія з коштів державного бюджету, виділених на підготовку і проведення виборів депутатів.

У загальнодержавному виборчому списку, що міститься в інформаційному буклеті партії, зазначаються порядковий номер кандидата в депутати в загальнодержавному виборчому списку, прізвище, ім'я (усі власні імена) та по батькові (за наявності) кандидата в депутати, а також виборчий регіон, до регіонального списку якого включено кандидата, порядковий номер кандидата в цьому списку.

У регіональних виборчих списках кандидатів у депутати, що містяться в інформаційному буклеті партії – суб'єкта виборчого процесу стосовно кожного кандидата в депутати, віднесеного до відповідного регіонального виборчого списку, зазначаються порядковий номер кандидата в депутати в регіональному виборчому списку, прізвище, ім'я (усі власні імена), по батькові (за наявності) кандидата, число, місяць, рік народження, відомості про освіту, посада (заняття), місце роботи, партійність, місце проживання, а також розміщуються фотографії всіх кандидатів, включених до відповідного регіонального виборчого списку.

Центральна виборча комісія забезпечує виготовлення по п'ять примірників на кожну виборчу дільницю та для кожної окружної виборчої комісії інформаційних буклетів кожної партії – суб'єкта виборчого процесу.

По-четверте, оплата праці членів виборчої комісії.

Згідно з виборчим законодавством (ст. 149 Виборчого кодексу України), за рішенням виборчої комісії, яке затверджується виборчою комісією вищого рівня, голова, заступник голови, секретар або інші члени окружної чи дільничної виборчої комісії (загальною кількістю не більше трьох осіб) протягом усього періоду повноважень виборчої комісії або частини цього періоду можуть виконувати свої повноваження у виборчій комісії на платній основі на підставі цивільно-правового договору між ними і виборчою комісією (територіальним представництвом Центральної виборчої комісії). Зазначені особи на цей період звільняються від виконання виробничих або службових обов'язків за основним місцем роботи зі збереженням загального та спеціального стажу.

Оплата праці таких членів виборчої комісії не може бути нижчою за їхню середню заробітну плату за основним місцем роботи. Якщо такий член виборчої комісії є пенсіонером або особою, яка тимчасово не працює, то оплата його праці не може бути нижчою за розмір мінімальної заробітної плати, установлений на день нарахування такої плати.

Також окремо членам виборчих комісій:

а) у межах загальної економії фонду оплати праці, передбаченого кошторисом видатків відповідної виборчої комісії на підготовку і проведення виборів депутатів, може бути нарахована і виплачена одноразова грошова винагорода в порядку, установленому Центральною виборчою комісією;

б) у день голосування й у дні підбиття підсумків голосування здійснюється оплата праці членів виборчих комісій (зокрема, пенсіонерів та осіб, які тимчасово не працюють) у розмірі та порядку, установлених Кабінетом Міністрів України за поданням Центральної виборчої комісії.

Оплата праці членів виборчої комісії, зокрема й у день голосування, дні підбиття підсумків голосування та результатів виборів, не може бути підставою для скасування, обмеження або зменшення будь-яких видів соціальних виплат, пенсій, субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг тощо.

По-п'яте, оплата праці осіб, які залучаються до роботи у виборчих комісіях.

Згідно із частиною десятою ст. 33 Виборчого кодексу України (Виборчий кодекс України, 2019), для організаційного, правового, інформаційного, технічного забезпечення здійснення повноважень (а в разі утворення – територіальні представництва Центральної виборчої комісії) можуть на час виборчого процесу залучати на підставі цивільно-правових договорів відповідних спеціалістів, експертів, технічних працівників. Праця таких осіб оплачується в розмірі та порядку, установлених Кабінетом Міністрів України, коштами з державного бюджету, що виділяються на підготовку і проведення виборів депутатів. Розмір оплати праці таких осіб не може бути нижчим за розмір мінімальної заробітної плати, установлений на день нарахування такої плати.

Варто зазначити, що праця, пов'язана з організацією підготовки і проведення виборів депутатів, осіб, визнаних в установленому законом порядку безробітними, у складі окружних, дільничних виборчих комісій чи як спеціалістів, експертів або технічних працівників не є підставою для зняття цих осіб з обліку в державній службі зайнятості як таких, що шукають роботу, або для припинення виплати їм допомоги по безробіттю й інших видів соціальної допомоги. А оплата праці таких членів виборчих комісій чи осіб, які залучаються до роботи у виборчих комісіях, які є пенсіонерами, не може бути підставою для обмеження розміру отримуваної ними пенсії.

По-шосте, виготовлення виборчих бюлетенів.

Центральна виборча комісія забезпечує виготовлення державним коштом у централізованому порядку виборчих бюлетенів на підставі договору, укладеного між нею та державним спеціалізованим поліграфічним підприємством, яке виготовляє та реалізує бланки документів суворої звітності або інших документів, які потребують використання спеціальних елементів захисту. Такий договір укладається із застосуванням переговорної процедури закупівлі, виходячи з виробничих, технологічних і організаційних можливостей підприємства забезпечити своєчасний друк та ступені захисту виборчих бюлетенів.

Надалі виготовлені виборчі бюлетені отримуються Центральною виборчою комісією (регіональними та/або територіальними представництвами Центральної виборчої комісії) в упаковці підприємства-виготовлювача на підставі акта прийому-передачі за формою та в порядку, установленими Центральною виборчою комісією. Зведена інформація на підставі актів прийому-передачі про кількість виборчих бюлетенів, виготовлених для кожного територіального (закордонного) округу, оприлюднюється на офіційному вебсайті Центральної виборчої комісії.

По-сьоме, фінансування виготовлення виборчої документації органами ведення Державного реєстру виборців.

По-восьме, виготовлення виборчих скриньок, архівних боксів, печаток відповідних виборчих комісій.

По-дев'яте, розроблення та впровадження різноманітного програмно-технічного забезпечення виборів народних депутатів України тощо (Виборчий кодекс України, 2019).

Порівняно з раніше чинним Законом України «Про вибори народних депутатів України» чинний Виборчий кодекс України не передбачає фінансування ефірного часу для проведення передвиборної агітації коштами з державного бюджету України, виділеними на підготовку і проведення виборів, що надавався телерадіоорганізаціями державної та комунальної форми власності кожній партії – суб'єкту виборчого процесу для проведення передвиборної агітації в межах коштів державного бюджету України в загальному обсязі не менше ніж 60 хвилин на загальнонаціональному телеканалі та 60 хвилин на загальнонаціональному радіоканалі, а також по 20 хвилин на регіональних телеканалах та по 20 хвилин на регіональних радіоканалах у кожному з регіонів; кандидатам у депутати, зареєстрованим в одномандатному окрузі, надавалося по 20 хвилин на відповідних регіональних телеканалах та по 20 хвилин на регіональних радіоканалах.

Водночас відзначимо, що в зарубіжній виборчій практиці існують різноманітні підходи до фінансування виборів членів законодавчих органів. У низці країн виборче законодавство або забороняє державі виділяти кошти на виборчу кампанію, вона здійснюється тільки коштом виборчих фондів партій (блоків) – суб'єктів виборчого процесу (Казахстан, Польща, Естонія) (Чиркин, 1997: 210), або прямо не регулює ці питання, хоча держава здійснює фінансування виборів, виходячи із приписів бюджетних та інших фінансових законів чи нормативних актів про статус політичних партій (Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Нідерланди й інші). Фінансування виборів охоплює, по-перше, фінансування організації виборів, тобто фінансування діяльності державних органів, у компетенцію яких входять здійснення реєстрації виборців (підготовки списків виборців) та інші дії, спрямовані на реалізацію громадянами свого виборчого права, по-друге, це фінансування самої виборчої кампанії у плані фінансування виборчої агітації партій (блоків), окремих кандидатів у депутати.

Відомий науковець О.В. Марцеляк зазначає, що відмова від державного фінансування виборів або їх часткове фінансування з боку держави сприяє значній економії коштів державного бюджету країни, це також має наслідком мобілізацію всіх сил учасників виборчих перегонів на вміння вести передвиборну агітацію, знайти зв'язок із виборцями, розробити та належним чином розрекламувати свою передвиборну програму. Державне фінансування виборчої кампанії покликане урівняти можливості кандидатів і партій – учасників виборчих перегонів (Марцеляк, 2007: 487).

Щодо вітчизняного досвіду у сфері бюджетного фінансування, то практика проведення національних парламентських виборів свідчить про постійне зростання суми витрат на вибори народних депутатів України. Так, якщо у 1998 р. з держбюджету України було виділено 255 млн гривень на парламентську виборчу кампанію, у 2002 р. ця сума вже становила 291,072 млн гривень, на підготовку і проведення позачергових виборів народних депутатів України 21 липня 2019 р. виділено 406 млн 802 тисячі 43 гривні (Про затвердження Кошторису, 2019). Загальні ж витрати на парламентські вибори становили 1 мільярд 949 млн 620 тисяч гривень (Про затвердження розподілу, 2019). Розподіл коштів державного бюджету України, виділених на підготовку та проведення позачергових виборів народних депутатів України 21 липня 2019 р., між ЦВК, окружними та дільничними виборчими комісіями та встановлення середніх норм видатків виборчих комісій здійснено постановою Центральної виборчої комісії від 3 червня 2019 р. № 925 (Про затвердження розподілу, 2019).

Також в Україні згідно з положеннями ст. 17⁴ Закону України «Про політичні партії в Україні», політичні партії, які на останніх виборах народних депутатів України були допущені до розподілу мандатів, отримують право на відшкодування витрат, пов'язаних із фінансуванням своєї передвиборної агітації на таких виборах, яке здійснюється в розмірі фактично здійснених політичною партією витрат, але не більше максимального розміру виборчого фонду політичної партії (Про політичні партії, 2001).

Рішення про таке відшкодування витрат партіям – переможцям парламентських виборчих перегонів ухвалюється Центральною виборчою комісією на основі звітності, поданої відповідною політичною силою. Підставами для відмови у відшкодуванні політичній партії витрат, пов'язаних із фінансуванням її передвиборної агітації, є встановлення Центральною виборчою комісією, Національним агентством з питань запобігання корупції або судом у передбаченому законом порядку факту неподання проміжного та/або остаточного фінансового звіту про надходження і використання коштів виборчого фонду політичної партії в передбачений законом строк, подання неповних звітів чи включення до таких звітів завідомо недостовірної інформації (Про політичні партії, 2001).

За результатами останніх минулих виборів народних депутатів України (2019 р.) право на відшкодування витрат на проведення передвиборної агітації отримали 5 партій, а саме: «Слуга народу», «Європейська солідарність», «Голос», «Батьківщина», «Опозиційна платформа – За життя», і сума таких компенсацій становила 467,3 млн грн (Фінансові звіти).

Висновки. Виборчий кодекс певною мірою скоротив бюджетне фінансування виділених для підготовки і проведення виборів годин, що надавалися телерадіоорганізаціями державної та комунальної форми власності кожній партії – суб'єкту виборчого процесу для проведення передвиборної агітації коштом державного бюджету. Таке скорочення державою фінансування виборів має наслідком залучення інших джерел, а саме виборчих фондів, для покриття витрат. Дана тенденція значною мірою економить бюджетні кошти, а залучення гарантованого фінансування з бюджетних коштів дає рівні можливості для всіх суб'єктів виборчого процесу. З огляду на досвід інших держав, Україна обрала «золоту середину» між повним фінансуванням із бюджету держави та фінансуванням суто коштами з фондів.

References:

1. Venice Commission (2006). Opinion № 366/2006 on the Prohibition of Financial Contributions to Political Parties from Foreign Sources (Venice, 18–18 March 2006, CDL-AD (2006) 014-e). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2006\)014-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2006)014-e).
2. Viborche zakonodavstvo: ukrayinska praktika, mizhnarodnij dosvid ta shlyahi reformuvannya (2003) (zag. red. Radchenka) [Electoral legislation: Ukrainian practice, international experience and ways of reformation] Kyiv: Fakt, 258 p. (in Ukrainian).
3. Viborchij kodeks Ukrayini: Zakon Ukrayini № 396-ІН від 19.12.2019 р. [Electoral code of Ukraine]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#n4127> (in Ukrainian).
4. Marčelyak (2007). *Vibori narodnih deputativ Ukrayini* : navch. Posibnik [Elections of deputies of people's of Ukraine]. Harkiv : TOV "PROMETEJ-PRES", 620 p. (in Ukrainian).
5. Nesterovich (2019). *Viborche pravo Ukrayini* : pidruchnik [The right to vote of Ukraine] Kiyiv: Lira-K (in Ukrainian).
6. Postanova Centralnoyi viborchoyi komisiyi (2019). Pro zatverdzhennya Koshtorisu vidatktiv Centralnoyi viborchoyi komisiyi na pidgotovku i provedennya pozachergovih vioriv narodnih deputativ Ukrayini 21 lipnya 2019 roku, yaki zdiysnyuyutsya za byudzhetnoyu programoyu 6731020 "Provedennya vioriv narodnih deputativ Ukrayini": vid 03.06.2019 r. № 926 [About claim of the estimated of the Central election committee Expenses on preparation and realization of extraordinary elections of deputies of people's of Ukraine on July, 21, 2019, that come true on the budgetary program a 6731020 "Realization elections of deputies of people's of Ukraine"] [Elektronnij resurs] – Rezhim dostupu: <https://www.cvk.gov.ua/pls/acts/showcarde774-2.html?id=46791&ptext> (in Ukrainian).
7. Postanova Centralnoyi viborchoyi komisiyi (2019). Pro zatverdzhennya Koshtorisu Centralnoyi viborchoyi komisiyi za byudzhetnoyu programoyu 6731020 "Provedennya vioriv narodnih deputativ Ukrayini" na 2019 rik: № 7 [About claim of Estimate of the Central election committee on the budgetary program a 6731020 Realization elections of deputies of people's of Ukraine on 2019] [Elektronnij resurs] – Rezhim dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0007359-19> (in Ukrainian).
8. Postanova Centralnoyi viborchoyi komisiyi (2019) Pro zatverdzhennya Rozpodilu koshtiv Derzhavnogo byudzhetu Ukrayini, vidilениh na pidgotovku ta provedennya pozachergovih vioriv narodnih deputativ Ukrayini 21 lipnya 2019 roku, ta serednih norm vidatktiv viorchih komisij vid 03.06.2019 r. № 925 [About claim of Distribution of the money of the State budget of Ukraine, distinguished on preparation and realization of extraordinary elections of deputies of people's of Ukraine on July, 21, 019, and middle norms of charges of election committees]. [Elektronnij resurs] – Rezhim dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0925359-19> (in Ukrainian).

9. Pro politichni partiyi v Ukrayini: Zakon Ukrayini (2001) № 2365–III vid 05.04.2001 r. (v redakcii vid 13.02.2020 r.) [About political parties in Ukraine: Law of Ukraine]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14/ed20200213> (in Ukrainian).
10. Finansovi zviti. Oficijnij vebsajt Centralnoyi viborchoyi komisiyi [Financial statements]. URL: <https://www.cvk.gov.ua/finansovi-zviti.html> (in Ukrainian).
11. Chirkin (1997). *Konstitucionnoe pravo zarubezhnyh stran* [Constitutional right for foreign countries]. Moskva : Yurist, 568 p. (in Russian).

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-4-4>

ІНТЕГРОВАНІЙ ПІДХІД ДО ДІАГНОСТИКИ ВНУТРІШНІХ РИЗИКІВ ПІДПРИЄМСТВА РОЗДРІБНОЇ ТОРГІВЛІ В УМОВАХ КОРОНАКРИЗИ

Вікторія Гросул,

*доктор економічних наук, професор,
професор кафедри економіки і управління
Харківського державного університету харчування та торгівлі
(Харків, Україна)
ORCID ID: 0000-0002-2019-3853
viktoriagrosul@gmail.com*

Марина Усова,

*аспірант кафедри економіки та бізнесу
Державного біотехнологічного університету (Харків, Україна)
ORCID ID: 0000-0002-1616-1621
tsm.uova@gmail.com*

Анотація. У положеннях наукової статті автори проводять аналіз основних функцій ризику, систематизують методи діагностики ризиків, за кожним з яких визначають переваги та недоліки. Запропонований науково-методичний підхід до визначення інтегрального рівня внутрішніх ризиків підприємства роздрібною торгівлі, який ґрунтується на системі багатокритеріальних оцінок ризиків (інформаційних та DG-ризиків, ресурсних, організаційних, товарних, цінових, збутових, логістичних, дистрибутивних, комунікаційних, інсайдерських, DG-ризиків, HR-ризиків), який дозволяє визначити стратегічні напрями цілеспрямованого управління ризиком з урахуванням змін внутрішнього середовища підприємства роздрібною торгівлі. Автори наводять результати практичної імплементації запропонованого підходу на прикладі ТОВ «АТБ-Маркет», за результатами якої кількісно оцінено вплив ризиків. З метою підвищення рівня ризикостійкості підприємства роздрібною торгівлі ідентифіковані ключові компетенції персоналу (торгово-операційні, компетенції у сфері формування асортименту, компетенції у сфері мерчандайзингу, компетенції у сфері обслуговування споживачів, аналітичні компетенції, транзакційні компетенції, стратегічні компетенції) та аргументовано необхідність їх розвитку з метою підтримки високого рівня ризикостійкості підприємства роздрібною торгівлі.

Ключові слова: ризик, ризикостійкість, інтегрований підхід, діагностика, коефіцієнт Спірмена, процесно-компетентнісний підхід, компетенції персоналу.

INTEGRATED APPROACH TO DIAGNOSIS OF INTERNAL RISKS OF RETAIL ENTERPRISES IN THE CONDITION OF CROWN CRISIS

Grosul Victoria,

*Doctor of Economic Sciences, Professor,
Professor at the Department of Economics and Management
Kharkiv State University of Food Technology and Trade (Kharkiv, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0002-2019-3853
viktoriagrosul@gmail.com*

Usova Maryna,

*Postgraduate Student at the Department of Economics and Business
State Biotechnology University (Kharkiv, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0002-1616-1621
tsm.uova@gmail.com*

Abstract. In the provisions of the scientific article, the authors analyze the main functions of risk, systematize methods for diagnosing risks, each of which identifies the advantages and disadvantages. The scientific and methodological approach to determining the integrated level of internal risks of the retail enterprise, which is based on a system of multicriteria risk assessments (information and DG risks, resource, organizational, commodity, price, sales, logistics, distribution, communication, insider, DG risks), HR-risks), which allows to determine the strategic directions of purposeful risk management taking into account changes in the internal environment of the retail enterprise. The authors present the results of practical implementation of the proposed approach on the example of ATB-Market LLC, the results of which quantify the impact of risks. In order to increase the level of risk sustainability of retail trade identified key staff competencies (trade and operational, competencies in the field of assortment, competencies in merchandising, competencies in customer service, analytical competencies, transactional competencies, strategic competencies) and argued the need for their development maintaining a high level of risk sustainability of the retail business.

Key words: risk, risk resilience, integrated approach, diagnostics, Spearman's ratio, process-competence approach, staff competencies.

Вступ. Сучасне зовнішнє середовище характеризується високим рівнем складності, невизначеності, нестабільності, динамізму та високої турбулентності, що відповідно розширює зону негативного впливу факторів ризику на діяльність підприємств роздрібної торгівлі. В даних умовах, пріоритетне значення у системі управління діяльністю торговельного підприємства є забезпечення високого рівня ризикостійкості. Це, передусім, обумовлено системністю діяльності підприємства роздрібної торгівлі з чітко поставленим завданням: виявити та перетворити купівельну спроможність споживача на реальний попит шляхом формування оптимального асортименту продукції, що відповідає вимогам та запитам споживача, реалізувати цю продукцію, забезпечивши при цьому отримання цільового прибутку.

Ризик є об'єктивно-суб'єктивною категорією, що відображає ступінь відхилення підприємства від стратегічних цілей, ступінь невдачі, розмір недоотриманого прибутку або збитків під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів (Добринь, Шкляр, 2017: 49). Пандемія COVID-19 показала, як швидко можуть посилюватися кризи, та ще раз доводить, що в сучасних умовах господарювання повністю уникнути або точно спрогнозувати всі можливі ризики неможливо (Дергачова, Рудніцька, 2020: 16). Проте, для забезпечення швидкого реагування та адаптування підприємства до різного роду «несподіванок» зовнішнього середовища, кожне підприємство роздрібної торгівлі повинно необхідно своєчасно ідентифікувати, діагностувати можливі ризики. Необхідність формування якісного інформаційного базису для обґрунтування комплексу заходів щодо контролю відхилень від допустимих (граничних) меж ризикостійкості вимагає особливого методологічного підходу.

Основна частина. Метою даного наукового дослідження є обґрунтування інтегрованого підходу до діагностики внутрішніх ризиків підприємства роздрібної торгівлі в умовах коронакризи.

Для досягнення поставленої мети у науковому дослідженні поставлені та вирішені наступні завдання: 1) охарактеризовано основні функції ризику; 2) систематизовано основні методи діагностики ризику підприємства: визначено переваги та недоліки кожного з них; 3) обґрунтовано науково-методичний підхід до діагностики внутрішніх ризиків підприємства роздрібної торгівлі; 4) визначено рівень ризику характерний для ТОВ «АТБ-маркет» на основі практичної апробації запропонованого науково-методичного підходу; 5) сформовано перелік ключових компетенцій персоналу та аргументовано необхідність їх розвитку з метою підвищення рівня ризикостійкості підприємства роздрібної торгівлі.

Матеріали і методи досліджень. Управління діяльністю підприємства роздрібної торгівлі є творчою управлінською діяльністю, ключове завдання якої полягає у забезпеченні розвитку підприємства шляхом обґрунтування та практичної реалізації комплексу заходів, які сприяють максимальному задоволенню потреб споживачів (Шляга, Фурсик, 2013: 47). Специфічною

характеристикою ризиків і те, що можуть виникнути як під впливом внутрішньої невизначеності діяльності підприємства роздрібною торгівлі, а й невизначеності у зовнішньому його оточенні, що, переважно зумовлено недетермінованістю економічних процесів та відсутністю повної інформації про ринкове середовище (Скопенко, П'янкova, 2014: 236). Підтримуючи думку вченого, відзначимо, що особливістю ризику є його двоїста сутність, що дозволяє характеризувати ризик не лише з позицій загрози для підприємства роздрібною торгівлі, а й з позицій отримання додаткових можливостей його розвитку. З метою аргументації припущення розглянемо основні функції ризику, серед яких в економічній літературі виділяють (Yerifanova, Dzhedzhula, Pankova, 2021: 83; Краля, 2021: 87): інноваційну, регулятивну, захисну, компенсаційну та аналітичну (рис. 1).

Вивчення основних функцій ризику, представлених на рис. 1 дозволяє зробити висновок, що в процесі діагностики ризику важливо не тільки мати інформацію про існування певного виду ризику, а й мати можливість його ідентифікації з метою подальшої оцінки та вибору ефективних методів управління ризикостійкістю підприємства роздрібною торгівлі.

Враховуючи, що ризик може не тільки негативно впливати на діяльність підприємства (Внукова, Смоляк, 2016: 31), але й може генерувати нові можливості, для цілеспрямованого впливу на ризикостійкість з боку відповідальних осіб доцільним є використання інструментів ризик-менеджменту (Скопенко, П'янкova, 2014: 239).

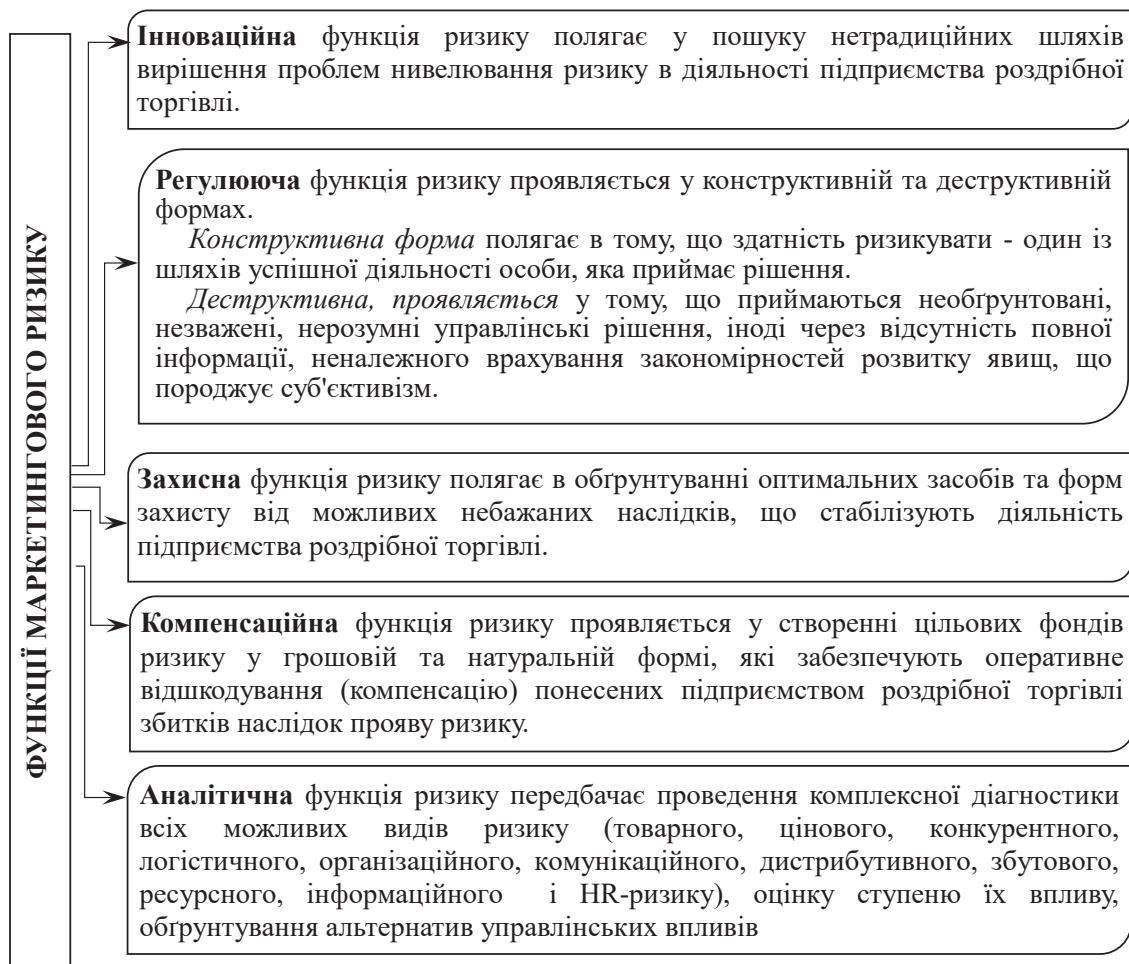

Рисунок 1. Основні функції ризику

Джерело: складено авторами на основі (Дергачова, Рудніцька, 2020; Добринь, Шкляр, 2017; Скопенко, П'янкova, 2014; Шляга, Фурсик, 2013, Yerifanova, Dzhedzhula, Pankova, 2021)

Одним із таких інструментів є діагностика. За результатами діагностики в підприємстві обґрунтовується комплекс управлінських рішень. З метою вибору найбільш ефективного методу діагностики ризиків, на основі вивчення та узагальнення наукової літератури (Внукова, Смоляк, 2016; Скопенко, П'янова, 2014; Шляга, Фурсик, 2013; Ріщук, 2017; Лук'янова, 2017) систематизовано основні методи діагностики ризиків на підприємстві (табл. 1).

Таблиця 1

Характеристика методів діагностики ризиків на підприємствах роздрібно́ї торгівлі

Метод діагностики ризиків	Переваги	Недоліки
Статистичний метод	Можливість кількісної оцінки ризику.	Не дозволяє визначити джерела походження ризику. Необхідна наявність досить повної статистичної інформації. Невисока точність оцінки.
Метод експертних оцінок	Можливість оцінки тих видів ризиків, ймовірність генерації яких іншими методами неможлива.	Отримані результати мають суб'єктивний характер, що зумовлює відсутність гарантій достовірності отримання незалежної експертної оцінки.
Аналіз доцільності витрат	Можливість пошуку шляхів зниження маркетингового ризику через статтю витрат з максимальним ризиком.	Не передбачає аналіз джерел виникнення кожного виду ризику (ризик сприймається як цілісна величина).
Метод аналогів	Можливість використання попереднього досвіду за відсутності чіткої бази для порівняння.	Ігнорується фактор системного розвитку підприємства роздрібно́ї торгівлі.
Рейтинговий метод	Оцінка ризиків мінімально залежить від широти інформаційного контуру; одночасно відбувається ранжування отриманого результату за певною шкалою; обсяг необхідних математичних знань – лише в межах елементарних фінансових розрахунків.	У процесі вибору системи рейтингової оцінки виникають певні проблеми з вибором еталону.

Джерело: складено авторами на основі (Внукова, Смоляк, 2016; Скопенко, П'янова, 2014; Шляга, Фурсик, 2013; Ріщук, 2017; Лук'янова, 2017)

Аналіз представлених в табл. 1 методів діагностики ризиків дозволяє зробити висновок, що альтернативні формальні методи в більшості не дозволяють сформулювати якісне інформаційне підґрунтя для обґрунтованих рекомендацій щодо управління ризикостійкістю підприємства роздрібно́ї торгівлі. Вважаємо, що в процесі розробки управлінських рішень щодо досягнення стратегічних цілей підприємства роздрібно́ї торгівлі необхідно комбінувати формально-економічні та експертні процедури.

Діагностика кожної групи ризиків (товарного, цінового, конкурентного, організаційного, комунікаційного, дистрибутивного, збутового, інформаційного, ресурсного та HR-ризиків) передбачає проведення експертного опитування на основі комбінування оцінок ймовірності виникнення і-го виду маркетингового ризику та ступеня його впливу на діяльність торговельного підприємства за формулою (Ріщук, 2017: 444):

$$R_{IR} = \sum_{i=1}^n (P_i \times L_i) \quad (1)$$

де:

R_{IR} – ранг *i*-го виду ризику (товарного, цінового, конкурентного, логістичного, організаційного, комунікаційного, дистрибутивного, збутового, ресурсного, інформаційного, інсайдерського та HR-ризиків);

P_i – ймовірність виникнення *i*-го виду ризику;

L_i – ступінь впливу *i*-го виду ризику на діяльність підприємства роздрібною торгівлі.

Для оцінки рівня впливу ризику використовується наступна бальна шкала оцінювання (Лук'янова, 2017: 53): 0 - вплив ризику відсутній; 1 - дуже низький рівень впливу; 2 - низький рівень впливу; 3 – помірний ступінь впливу; 4 - високий рівень впливу; 5 - дуже високий рівень впливу на діяльність підприємства роздрібною торгівлі.

Оцінка ймовірності прояву *i*-го виду ризику здійснюється за наступною шкалою (табл. 2).

Таблиця 2

Шкала оцінки ймовірності прояву *i*-го виду ризику в діяльності підприємства роздрібною торгівлі

Діапазон значень ймовірності прояву ризику	Характеристика
0 – 0,05	Прояв ризику практично неможливий (<5%)
0,06 – 0,20	Прояв ризику малоімовірний
0,21 - 0,50	Прояв ризику ймовірний
0,51 – 0,90	Прояв ризику можливий
0,91 – 1	Прояв ризику остаточно визначено (> 90%)

Джерело: складено авторами

Кількісна оцінка впливу ризиків на діяльність підприємства роздрібною торгівлі передбачає розрахунок коефіцієнту рангової кореляції Спірмена (Волошина-Сідей, 2021: 73) за такими формулами:

$$p = 1 - \frac{\sum_{i=1}^n 6d^2 + A + B}{n^3 - n} \quad (2)$$

$$A = \frac{1}{12} \sum (A_j^3 - A_j) \quad (3)$$

$$B = \frac{1}{12} \sum (B_k^3 - B_k) \quad (4)$$

де:

n – кількість видів ризиків в *j*-тій групі;

j – порядковий номер зв'язку для ознаки «ймовірність виникнення *i*-го виду ризику» (P_j);

A_j - число однакових рангів в *j*-тому зв'язку з ознакою «ймовірність виникнення *i*-го виду ризику» (P_j);

k – порядкові номери зв'язків для ознаки «ступінь впливу *i*-го виду ризику» (L_i);

B_k – число однакових рангів у *k*-му зв'язку з ознакою «ступінь впливу *i*-го виду ризику на діяльність підприємства роздрібною торгівлі» (L_i).

Результати та їх обговорення.

Ризик виникає у діяльності будь-якого господарюючого суб'єкта, незалежно від виду діяльності. Але особливо актуальною проблема діагностики ризику стає у нестабільній економічній ситуації та кризових умовах, коли постійно змінюються макроекономічні параметри розвитку, що негативно позначається на можливості прогнозування розвитку підприємств, розробки та реалізації ними стратегій.

В процесі проведення діагностики ризиків можна виявити та ідентифікувати можливі види ризиків, визначити та описати причини та фактори, що впливають на кількісний рівень даного виду ризику. Діагностику ризику доцільно проводити з трьох позицій: 1) з погляду джерел, причин виникнення ризику; 2) оцінки гіпотетичних негативних наслідків, викликаних можливою реалізацією ризику; 3) розробки конкретних заходів, реалізація яких дозволить мінімізувати негативний прояв ризику в діяльності підприємства роздрібної торгівлі.

Практична апробація запропонованого підходу було здійснено на прикладі підприємства роздрібної торгівлі ТОВ «АТБ-Маркет». Результати розрахунків рангів ризиків наведено у табл. 2.

Таблиця 2

Ранги ризиків ТОВ «АТБ-Маркет» у 2021 році

Групи ризиків	Ймовірність прояву ризику (P)	Середня експертна оцінка ступеню впливу (L)	Матриця рангів		
			ранг P (d_x)	ранг L (d_y)	$(d_x - d_y)^2$
Товарні	0,31	2,1	8	1	49
Цінові	0,36	4,1	10	9,5	0,25
Конкурентні	0,19	2,3	1,5	3	2,25
Організаційний	0,51	4,5	11	11	0
Комунікаційні	0,31	2,9	8	6	4
Логістичні	0,27	2,6	5	5	0
Збутові	0,21	2,3	3	3	0
Інформаційні	0,19	2,3	1,5	3	2,25
Ресурсні	0,28	3,6	6	7	1
HR-ризик	0,31	4,1	8	9,5	2,25
Інсайдерські	0,26	3,7	4	8	16

Джерело: складено авторами за результатами власних розрахунків

Отримані результати розрахунків відповідних рангів (d_x та d_y) дозволяють розрахувати інтегрований коефіцієнт ризику:

$$p = 1 - \frac{6 \times 77 + 5}{11^3 - 11} = 0,646$$

Для ідентифікації ризику розроблено відповідну шкалу (табл. 3):

Таблиця 3

Шкала ідентифікації ризику

Інтервал значень коефіцієнта ризику (p)	Градація рівня маркетингового ризику	Ідентифікація маркетингового ризику
0-0,25	катастрофічний	ризик суттєвий
0,26 – 0,50	критичний	
0,51-0,75	допустимий	ризик допустимий
0,75-1	прийнятний	

Джерело: складено авторами

Відповідно до проведених розрахунків інтегрований коефіцієнт ризику ТОВ «АТБ-маркет» склав 0,646, що відповідно до шкали ідентифікації (табл. 3) дозволяє зробити висновок про

його допустимий рівень. ТОВ «АТБ-Маркет» рекомендовано розробити комплексну програму стратегічного управління ризикостійкістю. При цьому особливу увагу слід приділити мінімізації впливу цінового, організаційного та HR-ризиків.

Обговорення. Дослідження показало, що ідентифікація ризиків полягає у визначенні факторів ризику підприємства роздрібною торгівлі, які зумовлюють настання ризикової події, виявлення джерел та об'єктів ризику. При цьому забезпечення високого рівня ризикостійкості підприємства роздрібною торгівлі може бути забезпечено за рахунок певних латентних параметрів, одним з яких є компетентність персоналу (Скопенко, 2016: 38). Процесно-компетентнісний підхід передбачає необхідність розвитку на підприємстві роздрібною торгівлі таких видів компетенцій персоналу: торгово-операційні компетенції, компетенції у сфері формування асортименту, компетенцій у сфері мерчандайзингу, компетенції у сфері обслуговування споживачів, аналітичні компетенції, трансакційні компетенції, стратегічні компетенції. Високий рівень розвитку та застосування ключових компетенцій проявляється у можливості нівелювання різноманітних ризиків (товарного, цінового, конкурентного, логістичного, організаційного, комунікаційного, дистрибутивного, збутового, ресурсного, інформаційного, інсайдерського та HR-ризиків). Це дозволяє створити унікальну споживчу цінність та забезпечити високий рівень ризикостійкості підприємства. Розвиток ключових компетенцій підприємства роздрібною торгівлі сприяє здійсненню якісної діагностики ризиків, обґрунтування оптимальної стратегії управління ризиками, а також підвищення результативності діяльності та конкурентоспроможності підприємства в цілому.

Висновки. Запропонований інтегрований підхід до діагностики ризиків підприємства роздрібною торгівлі дозволяє комплексно оцінити рівень впливу ризику на діяльність підприємства роздрібною торгівлі на основі локальних оцінок товарного, цінового, конкурентного, організаційного, комунікаційного, дистрибутивного, збутового, інформаційного, ресурсного, компетентнісного та інсайдерського. Його практичне значення полягає в тому, що результати діагностики формують базис практично-орієнтованого інструментарію для формування стратегії управління ризикостійкістю підприємства роздрібною торгівлі. Аргументовано, що у сучасних умовах забезпечення високого рівня ризикостійкості підприємства роздрібною торгівлі може бути забезпечено за рахунок певних латентних параметрів, яких слід віднести до здібності та компетенції персоналу.

References:

1. Derhachova, V. V., Rudnitska, Yu. V. (2020). Upravlinnia ryzykamy zovnishnoekonomichnoi diialnosti v umovakh pandemii COVID-19 (Risk management of foreign economic activity in the context of the COVID-19 pandemic). *Ekonomika ta derzhava*, 12, 15-20. doi: 10.32702/2306-6806.2020.12.15 (in Ukrainian).
2. Dobryn, S. V., Shkliar, D. S. (2017). Vyznachennia sutnosti ta vzaimozv'язku poniat «ryzyk», «nebezpeka» ta «zahroza» (Defining the nature and relationship of the concepts of "risk", "danger" and "threat"). *Ahrosvit*, 9, 48-52 (in Ukrainian).
3. Kralia, V. H. (2021). Vykorystannia instrumentariiu upravlinskoï diahnostryky dlia pryiniattia efektyvnykh upravlinskykh rishen (Using management diagnostics tools to make effective management decisions). *Ukrainskyi zhurnal prykladnoi ekonomiky*, 6(1), 85-92. doi: 10.36887/2415-8453-2021-1-10 (in Ukrainian).
4. Lukianova, V.V. (2017). Diahnostryka ryzyku diialnosti pidpryiemstva (Diagnosis of enterprise risk), 312 p.
5. Rishchuk, L.I. Metodychnyi pidkhid do otsinky vnutrishnikh ryzykiv pidpryiemstva (Methodical approach to assessing the internal risks of the enterprise). *Hlobalni ta natsionalni problemy ekonomiky*. 2017. No 16. S. 442–446 (in Ukrainian).
6. Shliaha, O. V., Fursyk, M. V. (2013). Sutnist diahnostryky ekonomichnoho stanu pidpryiemstva v suchasnykh umovakh hospodariuvannia (The essence of diagnostics of the economic condition

- of the enterprise in modern business conditions). *Ekonomichnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii*, 5, 44-54 (in Ukrainian).
7. Skopenko N.S. (2016). Osoblyvosti formuvannia kompleksnoi systemy ryzyk-menedzhmentu ryzykom (Features of forming a comprehensive risk management system). *Teoretychni ta prykladni pytannia ekonomiky*, 1, 32-42 (in Ukrainian).
 8. Skopenko, N. S., Piankova, O. V. (2014). Teoretyko-metodolohichni zasady ryzyk-menedzhmentu yak instrumentu upravlinnia hospodarskym (Theoretical and methodological principles of risk management as a tool for economic risk management). *Ekonomika i orhanizatsiia upravlinnia*, 1(17), 235-243 (in Ukrainian).
 9. Vnukova, N.M., Smoliak, V.A. (2016). Ekonomichna otsinka ryzyku diialnosti pidpriemstv: problemy teorii ta praktyky (Economic risk assessment of enterprises: problems of theory and practice), 182 p. (in Ukrainian).
 10. Voloshyna-Sidei, V.V. (2021). Analiz otsinky ryzykiv yak instrument staloho rozvytku pidpriemnytstva v umovakh hlobalnykh vyklykiv ta koronakryzy (Risk assessment analysis as a tool for sustainable business development in the context of global challenges and corona crisis). *Pryazovskyi ekonomichnyi visnyk*, 2(25), 72-76. doi:10.32840/2522-4263/2021-2-13 (in Ukrainian).
 11. Yepifanova, I., Dzhedzhula, V., Pankova V. (2021). Hierarchical classification of factors influencing the personnel management system of an industrial enterprise. *Економіка і організація управління*, 3, 82-89. doi: 0.31558/2307-2318.2021.3.7 (in English).

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-4-5>

МИСТЕЦТВО КОБЗАРІВ У СИСТЕМІ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

*Анастасія Жданкіна,
аспірант кафедри педагогіки та психології
Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії
імені Тараса Шевченка (Кременець, Тернопільська область, Україна)
ORCID ID: 0000-0002-6819-2710
nastiazd3@gmail.com*

Анотація. У статті висвітлено теоретико-методологічні аспекти використання кобзарського мистецтва в системі патріотичного виховання учнівської молоді в школах України. Виявлено актуальні тенденції виховного процесу в закладах шкільної освіти, визначено проблеми, що потребують нагального вирішення. Охарактеризовано феномен кобзарства в культурно-історичній ретроспективі, здійснено різнобічний аналіз виховних аспектів кобзарства. Проаналізовано патріотично-виховний потенціал кобзарства крізь призму узагальненого образу, репертуару митців, їхніх переконань, вчинків та ідей. Автор звертає увагу на національно-патріотичну спрямованість у діяльності кобзарів минулого та сучасності з опорою на персоналії на історичні події. Обґрунтовано значення патріотичного виховання для учнів старших класів через кобзарство. Запропоновано шляхи та методи використання кобзарського мистецтва у вихованні патріотизму в учнівській молоді. Визначено перспективи впровадження кобзарського мистецтва у виховну парадигму сучасних шкіл.

Ключові слова: патріотичне виховання, кобзарство, мистецтво, учнівська молодь, старшокласники.

THE KOBZAR'S ART IN THE PATRIOTIC EDUCATION OF SCHOOL YOUTH

*Anastasiia Zhdankina,
Postraduate Student at the Department of Pedagogy and Psychology
Taras Shevchenko Regional Humanitarian and Pedagogical Academy
(Kremenets, Ternopil region, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0002-6819-2710
nastiazd3@gmail.com*

Abstract. The article highlights the theoretical and methodological aspects of the use kobza art in the system of patriotic education of student youth in Ukrainian schools. The current tendencies of the educational process in school educational institutions are revealed, the problems that need urgent solution are identified. The phenomenon of kobzarism in the cultural-historical retrospective is characterized, the various analysis of educational aspects of kobzarism is carried out. The patriotic and educational potential of kobzarism through the prism of the generalized image, repertoire of artists, their beliefs, actions and ideas is analyzed. The author draws attention to the national-patriotic orientation in the activities of kobzars of the past and present, relying on personalities to historical events. The importance of patriotic education for high school students through kobzarism is substantiated. Ways and methods of using kobza art in the education of patriotism through students are proposed. Prospects for the introduction of kobza art in the educational paradigm of modern schools are identified.

Key words: patriotic education, kobzarism, art, student youth, high school students.

Вступ. В умовах національного відродження України набувають актуальності питання, пов'язані з патріотичним, національним і громадянським вихованням дітей та молоді. Попри те, що за останні роки пройдено довгий шлях до змін у свідомості нації, даються ознаки наслідки радянської та пострадянської виховної школи.

Певний період проблема патріотичного виховання знаходилася поза увагою суспільства. Але згодом постало питання не лише про сьогодні, а й майбутнє наступних поколінь. Це зумовило розвиток окремої ланки в українському науково-педагогічному дискурсі.

Патріотичне виховання виступає одним із самостійних напрямів виховної роботи в школі. Інтеграційні процеси, що відбулися упродовж десятиліть в українській педагогічній думці, стали вагомим фактором для пошуку ефективних рішень проблем патріотичного виховання учнівської молоді. Слід зазначити, що сучасне становище виховної складової частини в закладах загальної середньої освіти в Україні характеризується як незадовільне. Виховна робота в школах не вдосконалюється відповідно до сучасних тенденцій та вимог, які висуває суспільство до кожного громадянина. Окрім цього, методичний аспект також не набуває розвитку, і в більшості закладів загальної середньої освіти в Україні виховний процес передбачає використання застарілих методів та технологій. Як наслідок, учні старших класів не зацікавлені у своєму вихованні, оскільки воно не спонукає їх до самовдосконалення та змін світоглядних парадигм.

Патріотизм сучасної молоді має зовнішній, атрибутивний характер. Щоб викоринити цю тенденцію, необхідно поступово вносити зміни у формат патріотично-виховної роботи в школі, а також невпинно шукати інструменти, які здатні вплинути на внутрішній світ старшокласника. Але виникає питання: що може дієво повпливати на ставлення молоді до своєї держави? Чи існують взагалі такі чинники, що запускають процеси переусвідомлення в контексті державницької, культурної, етнічної самоідентифікації?

Кобзарство – самобутній феномен української культури, остаточне становлення якого відбувалося паралельно з розвитком ідеї національного ренесансу. Мистецький спадок кобзарів, поза сумнівом, накопичив у собі історичний досвід народу в різні періоди відчайдушної боротьби за незалежність. На жаль, потенціал кобзарства в патріотичному вихованні учнівської молоді мало вивчений. Наша мета – обґрунтувати цінність та роль музичного спадку кобзарів минулого та сучасності у формуванні патріотизму учнівської молоді в українських школах.

Загалом ідеї митців, що першими увійшли в історію України, не відрізняються від тих, які пронизують творчість кобзарів останніх десятиліть. Хоча вагомим змінам зазнали подання, формат, художнє обрамлення тощо.

Деякі публікації вітчизняних вчених відображають цінність кобзарства (кобзарського мистецтва) крізь призму історичної пам'яті, культурного на педагогічно-виховного значення. Серед таких праць слід виокремити статті О. Єременко (2014), Т. Слюсаренко (2016), М. Дмитренко (2009) та ін.

Мета дослідження. Основна мета дослідження полягає у виокремленні окремих аспектів кобзарства і мистецтва кобзарів, в які вкладено національно-патріотичний виховний потенціал.

Сутність феномену кобзарства. У дослідженні такого явища, як кобзарство, слід звернутися до культурологічного наукового дискурсу. Втім, на першочергову увагу заслуговують українські енциклопедичні видання. Як зазначає П. Бондарчук, кобзарство – це «символ української національної культури, непереможності й нескореності, волелюбної вдачі українського народу, чистоти його духовних помислів. Кобзарство – унікальне явище не лише української, а й світової культури. Його носії – кобзарі, впродовж століть зберігали духовний генофонд народу, будили в ньому національну свідомість, передавали тисячолітню мудрість, розкривали правду життя, закликали до активності, згуртованості» (Бондарчук, 2007: 371). Дослідниця О. Горожанкіна переконана, що «...у всі часи становлення української державності кобза і бандура вважалися найулюбленішими українським народом інструментами, символом його волелюбності й національної свідомості» (Горожанкіна, 2020: 52).

Отже, українські вчені виражають спільне бачення культурно-історичної та ідейної цінності кобзарства та мистецького спадку співців. Кобзар – це багатовіковий символ боротьби

за свободу. Мистецтво кобзарів містить у собі мудрість народу та його історико-філософський досвід. Пісні, що виконувалися кобзарями, змальовували соціально-політичне становище України в ретроспективі минулого та сучасності.

У контексті цієї статті слід визначити, в чому полягає патріотично-виховна сутність кобзарства. Нині є потреба в аналізі різних феноменів кобзарства, які сформувалися в переломні для української нації історичні періоди.

Образ кобзаря. Науковці надають особливого значення узагальненому образу кобзаря. Без цього аспекту поглиблений аналіз вихованого потенціалу мистецького спадку сучасних кобзарів унеможлиблюється. Вчений В. Єсіпок у своєму дослідженні задається логічним, але дискусійним питанням: «Яким ми хочемо бачити сучасного кобзаря? Насамперед людиною зі сформованою національною свідомістю, послідовним борцем за незалежність держави і розбудову української культури. Він не повинен стояти осторонь сучасних проблем свого народу і своєю творчістю відгукуватись на всі події в країні» (Єсіпок, 2016: 71). Вищенаведені рядки підтверджують думку про те, що кобзарство – в різних проявах – має неосяжну цінність, яка сприймається молоддю через образ митця-кобзаря.

Недарма образ кобзаря використовувався в літературній творчості видатних українців. Як зазначає О. Єременко, ще Тарас Шевченко, створюючи першу збірку, «...використав образ кобзаря як індивідуальне і загальнонаціональне гасло, що легко проймається символом, ідеєю. Паралельно з активізацією їх функціонування в українському менталітеті, Шевченко закріпив у пам'яті нації візуальний образ кобзаря, віддаючи перевагу не стільки синхронній для нього проекції музики-заробітчанина, що тимчасово залишає домівку, скільки вражаюче емоційний образ кобзаря доби Козаччини – воїна-месника і поета-філософа» (Єременко, 2014: 145).

Автор низки фундаментальних праць про творчість Тараса Шевченка Ф. Лавров підкреслює значення кобзарства в житті поета. «Великий Кобзар України Тарас Шевченко із сердечною повагою ставився до кобзарського племені... Поет підкреслював, що сам виховувався на патріотичних високохудожніх думках і піснях кобзарських» (Лавров, 1980: 19). Отже, образ кобзаря уособлює не лише музична творчість, а й ідеали, думки, погляди, світосприйняття.

Репертуар кобзарів минувшини. Кобзарі не були митцями заради мистецтва: оспівуючи трагічні події та явища, вони стимулювали народ до переживань, а також мотивували його до згуртованості на тлі національно-визвольної боротьби. Практично всі дії кобзарів були спрямовані та підтримку ідеї цілісності нації.

Втім, музичний репертуар кобзарів у нашому дослідженні відіграє ключову роль. Незважаючи на те, що форма сучасного кобзарства видозмінена відповідно до тенденцій сучасності, його головна ідея та мета не зазнали суттєвих реформацій.

Однією з провідних тем кобзарського репертуару була нескореність українців. Відповідно, звідси виходять такі підтеми, як прагнення свободи, збереження цінностей, єдність нації, культурна автономія тощо. Іноді в репертуар кобзарів входили ліро-епічні твори, зокрема думи. Дослідник Е. Єременко виражає суголосне твердження: «У кобзарів домінувала історико-патріотична тематика, хоча вони не залишали без уваги і інші жанри. Комплекс мотивів відрізнявся від інших носіїв фольклору глибоким проникненням в усі сфери народного життя» (Єременко, 2014: 143).

У праці Т. Слюсаренко знаходимо таке твердження: «У своїх епічних творах виконавці оспівували героїв повстань і національно-визвольної війни, переказували під рокотання струн простим неписьменним людям драматичну історію свого народу. Їх просвітницька діяльність заборонялася, їх сотнями нищили, прирікали на вимирання» (Слюсаренко, 2016: 192). Таким чином, у виконавському репертуарі кобзарів превалювали твори героїко-патріотичного спрямування, що наводить на думку про їхній патріотично-виховний вплив на учнівську молодь.

Акцентуючи увагу на жанрі дум, потрібно проаналізувати визначення цього поняття, що розроблені українськими дослідниками кобзарства. Так, М. Дмитренко стверджує, що думи – це «епічні монументальні словесно-музичні твори героїчного, соціально-побутового характеру, що відображають модус художнього мислення козацької доби, бароко та кульмінаційний етап формування національної самосвідомості етносу, ідеї державності...» (Дмитренко, 2009: 9). Своєю чергою С. Грица, на відміну від М. Дмитренка, вказує на провідне значення кобзи та бандури у виконанні дум. Науковиця зазначає, що дума – це величава мелодекламація, що виконується речитативом під супровід кобзи, бандури чи ліри (Грица, 2007).

Саме дума, на думку О. Бобечко та Л. Бонис, наділена виховним потенціалом. У статті згаданих авторів висвітлюються перспективи музично-естетичного виховання молоді через творчість кобзарів. Причому супровід кобзи виступає чи не найважливішим компонентом в ознайомленні учнів із думами. Автори переконані, що в розрізі етнопедагогіки думи допомагають диференціювати українські традиції та глибше пізнати їх (Бобечко; Бонис, 2019: 101).

Дума у виконанні сучасних кобзарів не підлягала жанровим перетворенням. Проте були спроби змінити формат та особливості подачі. Втім, такий підхід викликав змішаний відгук серед мас: кобзарство, навіть в умовах теперішнього культурного становища, має зберігати аутентичний характер та концептуальність.

Обґрунтування патріотично-виховного потенціалу кобзарства на прикладі історичних реалій останніх десятиліть. Сучасні кобзарі – це продовжувачі давніх музично-виконавських традицій, започаткованих у козацьку добу. Попри те, що за століття існування кобзарської культури втрачено багато вартісних ідей, цей мистецький напрям зберіг на собі відбиток народної пам'яті.

Відродження кобзарства стало пріоритетним завданням української інтелігенції. Наприкінці 80-х рр. у витоків цього руху стояли видатні постаті. Небувалого розквіту кобзарство набуло в професійній творчості Георгія Ткаченка, Василя Нечепи, Василя Жданкіна, Едуарда Драча. На початку ХХІ століття феномен сучасного кобзарства розкрився в доробку Тараса Компаніченка, Тараса Силенка, Володимира Кушпета.

Безумовно, кобзарство нерозривно пов'язане з процесами на шляху до Незалежності. Одна з найяскравіших сторінок, що демонструє це твердження – перший Всеукраїнський фестиваль «Червона рута», що відбувся у 1989 р. в Чернівцях (Західна Україна, Буковина). У рамках фестивалю Василь Жданкін, про якого згадано вище, виконав низку музичних творів. Зокрема, козацький плач «Чорна рілля ізорана», козацький пісенний марш «Гей, там на горі січ іде» (Смоляк, 2008). Однак ключовим та, ймовірно, переломним моментом фестивалю стало перше публічне виконання славня «Ще не вмерла Україна» (нині – державного гімну), до якого приєдналися Едуард Драч та бард Віктор Морозов. Підкреслимо, що станом на 1989 рік такий вчинок розцінювався не лише як прояв вольового духу, а як виклик панівному політичному режиму.

У новітній історії України є й інші події, що підтверджують взаємозв'язок між кобзарством та розвитком національно-патріотичних ідей. Загальновідомо, що наприкінці 30-х рр. ХХ століття кобзарство переслідувалося радянською владою, що спричинило занепад творчості митців на десятиліття. Але згодом було актуалізовано ідею про відновлення професійних кобзарських традицій. У тому ж 1989 р. у с. Стрівка Кагарлицького району започатковано кобзарську школу. Тоді, на зламі епох, це було надскладним завданням, оскільки на заваді ставала радянська ідеологія – як серед населення, так і у влади. Школа існує й сьогодні, незважаючи на труднощі культурного та соціально-економічного спектра.

Як уже зазначалося у статті, однією з нагальних проблем виховання у школі виступає методико-технологічний аспект. Наявність ефективних, креативних методів – один із вагомих факторів у створенні виховного середовища. Це важлива умова, яка забезпечує якість виховної роботи в напрямі формування патріотизму.

Тим не менш варто звернути увагу на те, що патріотичне виховання набуває змістовності за зосередженості тільки в підлітковому віці. У цей момент в індивіда формується цілісне уявлення про себе як про громадянина, про особистість, яка належить до певної соціальної групи. Згодом, у віці 14-17 років учень починає усвідомлювати себе як частину нації, народу, історії, культури, традицій. Отже, патріотично-виховна робота зі старшокласниками найбільш ефективна, що досягається також завдяки сформованості емоційного інтелекту. Старшокласник проявляє схильність до етноідентифікації, що виступає основним підґрунтям результативного виховного процесу (Петронговський, 2003).

Методичний аспект. Зосереджуючи увагу на методиці виховної роботи з метою формування патріотизму, слід використовувати комплексний підхід. Його основною перевагою виступає різнобічність та багатогранність впливу на учнівську молодь.

Кобзарство потрібно розглядати як багаторівневу культуру. Тобто кобзарство не має асоціюватися лише з виконавською творчістю. У процесі патріотично-виховної роботи педагог, дотримуючись комплексного підходу, надає учням розширену, повну інформацію про феномен кобзарства.

На нашу думку, ознайомлення з мистецьким спадком кобзарів минулих століть, що стояли у витоків формування української державності, має спиратися на певні теоретико-історичні основи. Таким чином, педагог, який займається виховною складовою частиною освітнього процесу, зобов'язаний внести значний ресурс у розвиток знаннєвої сфери та ерудиції старшокласників.

До прикладу, рекомендується створити короткий екскурс в історико-культурні передумови, що спричинили стрімкий розвиток кобзарства (зокрема, під час національно-визвольної війни при гетьмануванні Богдана Хмельницького). Іншими словами, потрібен певний контекст, який дасть змогу учням осягнути проблеми, оспівані кобзарями. Цьому етапу слід приділити від однієї до трьох академічних годин.

Структура заняття теж потребує оновлення відповідно до останніх тенденцій. Важливо змінити уявлення про роль учнів у виховних годинах, що досягається через використання активних педагогічних методів та технологій візуалізації. Кожна виховна година має включати кілька компонентів, окрім лекційного: слухання аудіозаписів, перегляд тематичних відеофрагментів, виконання творчих завдань тощо. Завдяки комплексному підходу стало можливим вирішення проблемних питань виховання патріотично-спрямованого покоління.

Висновки. Проблеми, окреслені в цій статті, виникли внаслідок відсутності педагогічних умов для патріотичного виховання учнівської молоді. Кобзарство – надзвичайно цікавий феномен, наділений ознаками символічності. Мистецтво, що залишилося від кобзарів минулого, знайшло продовження у творчості сучасних виконавців. Кобзарське мистецтво має сильний потенціал щодо розвитку національно-громадянських якостей старшокласників. Вищенаведені шляхи використання творчості кобзарів та методи його поглибленого вивчення дають змогу досягти поставленої мети. Втім, без сприяння шкіл реалізація нової виховної парадигми неможлива. Тому потрібні спільні зусилля – держави, навчальних закладів, педагогічних працівників та батьків.

References:

1. Bondarchuk, P.M. (2007). Kobzari, bandurysty [Kobzars, bandura players]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of the History of Ukraine]. Kyiv : Naukova dumka, pp. 371–372.
2. Yesypok, V.M. (2017). Suchasne kobzarstvo [The modern kobzarism] *Young Scientist*, vol. 47, pp. 71–75.
3. Yeremenko, O.V. (2014). Istorychni i literaturni parametry kobzarstva yak kulturolohichnoho fenomena: shevchenkova interpretatsiia [Historical and literary parameters of kobzarism as a

- culturological phenomenon: Shevchenko's interpretation]. Proceedings of the *Kyiv i kyiany u sotsiokulturnomu prostori XIX–XX stolit: Shevchenkoznavchyi dyskurs*, Kyiv, Ukraine, May 29, 2014, pp. 142–148.
4. Bobechko, O.Y., Bonys, L. (2019). Ukrainski narodni dumy v suprovodi kobzy-bandury yak dzherelo muzychno-estetychnoho vykhovannia pidrostaiuchoho pokolinnia [Ukrainian folk dumas accompanied by kobza-bandura as a source of musical and aesthetic education of the younger generation]. *Molod i rynok*. vol. 8, no. 175, pp. 100–105.
 5. Horozhankina, O.Y. (2020). Kobzarske ta bandurne mystetstvo yak predmet naukovoho doslidzhennia: istorychni ta suchasni aspekty [Kobza and bandura art as a subject of scientific research: historical and contemporary aspects]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk. Mystetstvoznavstvo*. vol. 28, no. 5, pp. 50–57.
 6. Hrytsa, S.Y. (2007). Ukrainska folklorystyka XIX – pochatku XX stolittia i muzychnyi folklor [Ukrainian folklore of the XIX–XX century and musical folklore]. Kyiv-Ternopil : Aston [in Ukrainian].
 7. Dmytrenko, M.K. (2009). Ukrainski narodni dumy yak fenomen tradytsiinoi kultury [Ukrainian folk dumas as a phenomenon of traditional culture]. *Ukrainski narodni dumy* [Ukrainian folk dumas]. Kyiv: IMFE NAN Ukrainy, pp. 6–32 [in Ukrainian].
 8. Smoliak, O.S. (ed.) (2008). Muzychna Ternopilshchyna [Musical Ternopil region]. Pidruchnyky i posibnyky, 288 p. [in Ukrainian].
 9. Sliusarenko, T.O. (2016). Dukhovno-moralni tsinnosti yak osnova kontsertnoho repertuaru kobzariv-bandurystiv [Spiritual and moral values as the basis of the concert repertoire of kobzars-bandura players]. Proceedings of the *Vseukrainska naukovo-praktychna konferentsiia* (Kharkiv, Ukraine, May 30, 2019), pp. 191–199.
 10. Petronhovskiy, R.R. (2003). Teoriia i praktyka formuvannia patriotyzmu starshoklasnykiv [Theory and practice of formation patriotism of high school students]. Zhytomyr: Polissia, pp. 23–26 [in Ukrainian].
 11. Nosenko, E.L. (2012). Emotsiinyi intelekt yak intehratyvna dynamichna vlastyvist dobrochynnoi osobystosti: komponentna struktura, rivni vyjavu [Emotional intelligence as an integrative dynamic property of a charitable personality: component structure, levels of expression]. *Pedahohichna i psykholohichna nauky v Ukraini*. pp. 200–211.

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-4-6>

AGENCIES AND OFFICIALS, AFFECTING DECISIONS ON DISMISSAL OF A PROSECUTOR IN UKRAINE

Yuliia Zashupina,

Postgraduate Student at the Department of the Judiciary and Prosecutions Activity

Yaroslav Mudryi National Law University (Kharkiv, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0003-2972-0792

zashupina92@gmail.com

Abstract. An independent prosecutor's office is a guarantee of observance of laws and public order in any state, including Ukraine. A clearly defined and transparent procedure for dismissal of a prosecutor from his/her office is, in particular, a component part of the prosecution agencies independence. Based on the results of systematic processing of laws and regulations as well as judicial practice, the scientific paper outlines the range of agencies and officials, with the participation of which the decision to dismiss a prosecutor from his/her office is made. The author established which subjects have a direct influence and which have an indirect influence on staff issues at the Prosecutor's Office of Ukraine. The role of each subject in dismissal of a prosecutor from his/her office is detailed and the consequences of such subjects' influence are analyzed.

Key words: head of the prosecutor's office, Supreme council of justice, court, body, conducting disciplinary proceedings, staff commission, medical board.

Introduction. Taking into account the relevance of staff issues in the prosecution authorities of Ukraine as well as mass dismissals that have been taking place in the state lately, in particular, in order to change the leadership and renew the team in the field, we consider it necessary to find out the range of subjects who have an impact on the decision to dismiss prosecutors of various levels, and to analyze the weight of their participation in such decisions. The mentioned issue has not been sufficiently researched in the world scientific literature, in this regard, the primary task is to address and study statutory instruments, governing the specified problem.

Main points. According to Article 131¹ of the Constitution of Ukraine, in Ukraine there is a prosecutor's office, organized and existing under the laws of Ukraine (Constitution of Ukraine). That is why only laws of Ukraine may determine the conditions, grounds and procedure for dismissal of prosecutors, and any other statutory instruments concerning these issues may be adopted only for the purpose of implementation of the laws of Ukraine and must not contradict them.

According to Part 2 of Article 51 of the Law of Ukraine "On the prosecutor's office of Ukraine" the persons who are entitled to decide on dismissal of a prosecutor from his/her office according to this Law are as follows: 1) Prosecutor General – concerning prosecutors at the Prosecutor General's Office; 1-1) head of the Specialized Anti-Corruption Prosecutor's Office – concerning prosecutors at the Specialized Anti-Corruption Prosecutor's Office; 2) head of a regional prosecutor's office – concerning prosecutors at an appropriate regional prosecutor's office and prosecutors of the county prosecutor's offices, located within the administrative unit under the territorial jurisdiction of the respective regional prosecutor's office (Law No. 1697-VII).

The Prosecutor's office of Ukraine is headed by the Prosecutor General, who is appointed to and dismissed from his/her office by the President of Ukraine upon consent of the Verkhovna Rada of Ukraine. The Prosecutor General can be early dismissed from his/her office only in the cases and on the grounds determined by this Constitution and the laws (Constitution of Ukraine).

As aforesaid there are two subjects directly involved in dismissal of the Prosecutor General: the Verkhovna Rada of Ukraine and President of Ukraine. However, early dismissal of the Prosecutor General as well as all other prosecutors can take place only on the grounds provided for by the appli-

cable legislation of Ukraine. Therefore, let us examine each of them separately, paying attention to the bodies and officials whose decision determines whether a certain prosecutor retains his/her position.

According to Article 52 of the Law of Ukraine “On the prosecutor’s office of Ukraine” a prosecutor may be dismissed if he/she cannot exercise his/her powers for health reasons and has a medical opinion submitted by a medical board, generated by the central executive authority, implementing the state health policy, or by a valid court decision, recognizing the prosecutor partially or fully incapable (Law No. 1697-VII).

Having recognized that a prosecutor’s health does not allow performing his/her duties for a long time or permanently, an appropriate body, carrying out disciplinary proceedings, shall file a motion to dismiss the prosecutor from his/her office to the person authorized by this Law to decide on prosecutor’s dismissal (Law No. 1697-VII).

The similar requirement for police officers to meet the medical criteria for the job is in place. Thus, each medical specialist shall record in the Medical Review Act the anamnestic and objective data that substantiate the diagnosis, the degree of manifestation of functional disorders, stage, form of the disease, give his/her own opinion on the fitness of the person for service in accordance with the column and article of the List of diseases, taking into account the Explanation concerning application of the List of diseases, indicate the date of the medical review and certify the record with his/her own signature (order of the MIA of Ukraine No. 285).

In other words, one of the main tasks of the MPB is to determine by health, physical development, and for certain types of service activities – by individual psychophysiological characteristics, the suitability of candidates for police service, candidates for admission to higher educational institutions of the MIA with specific conditions of study, which carry out the training of police officers (hereinafter referred to as the educational institutions), applicants for higher education of educational institutions, suitability for further police service in case of transfer, service abroad on secondment (order of the MIA of Ukraine No. 285).

Analyzing the foregoing, we understand that it is the medical board and the court that will make the decisions, which is a direct ground for the decision of the authorized head to dismiss a certain prosecutor. However, unlike the bodies of the Ministry of Internal Affairs, for which a separate regulation is adopted and the procedure for determination of incompatibility with the position for health reasons is detailed, dismissal from the prosecutor’s office is limited only to the above mentioned provision.

Article 53 of the Law of Ukraine “On the prosecutor’s office of Ukraine” states that a prosecutor shall be dismissed for violation of the requirements of compatibility upon the motion of the Supreme Council of Justice that shall be sent to the person authorized by this Law to decide on prosecutor’s dismissal (Law No. 1697-VII).

According to Article 1 of the Law of Ukraine “On the Supreme Council of Justice” the Supreme Council of Justice is a collective independent constitutional body of public authority and judicial governance which functions in Ukraine on a permanent basis to guarantee the independence of the judiciary and its functioning on the grounds of responsibility, accountability before the society, to guarantee establishing of an honest and highly professional judicial corps in compliance with the provisions of the Constitution and the laws of Ukraine, as well as with the professional ethics in the functioning of judges and prosecutors (Law No. 1798-VIII).

The Supreme Council of Justice shall have the powers, in particular, to adopt a decision on violations of incompatibility requirements by a prosecutor, review complaints against the decisions of relevant bodies to bring a disciplinary sanction against a prosecutor (Law No. 1798-VIII).

The Supreme Council of Justice shall commence and hear cases regarding violation by prosecutors of the incompatibility requirements for their positions with regard to the activities or the status established by the Constitution and the laws of Ukraine (incompatibility cases). The incompatibility cases can be initiated upon a request of any person aware of the relevant facts. The incompatibility

cases shall be reviewed at a session of the Supreme Council of Justice. Following the hearing on an incompatibility case the Supreme Council of Justice may adopt a decision on a recognition of the violation by the prosecutor of the requirements on incompatibility of his/her position with regard to other activities or the status and a submission, in accordance with the procedures established by the law, of a motion as to his/her dismissal or an absence of any violation by the prosecutor of any requirements on incompatibility of their position with regard to other activities or the status (Law No. 1798-VIII).

Given the above, it is the Supreme Council of Justice that decides whether a prosecutor has violated the incompatibility requirements, because after making the relevant submission to the head of the prosecutor's office, the latter only has to issue an order of dismissal.

Articles 54 and 56 of the Law of Ukraine "On the prosecutor's office of Ukraine" state that the court that issued the judgment finding the prosecutor guilty of administrative corruption offenses, or issued the guilty verdict against the prosecutor, shall inform the person authorized by this Law to decide on prosecutor's dismissal after entry into force of such a judgment or verdict. Moreover, entry into force of a court decision on recognition of the prosecutor's assets or assets, acquired at his/her instruction by any other persons, or in any other cases, provided for by Article 290 of the Civil Procedure Code of Ukraine, as unreasonable and on their forfeiture to the state is a ground for prosecutor's dismissal (Law No. 1697-VII).

Similarly to the previous ground for dismissal, the court decision in the outlined cases implicitly entails prosecutor's dismissal, despite the fact that the court decision itself is subject to appeal. In other words, only after the above mentioned court decisions have been cancelled, the order to dismiss a prosecutor can be cancelled, and the order itself cannot be cancelled separately from the court decision.

The court is the body, whose decisions are obligatory for implementation and must be taken into account by the heads, authorized by law, when making decisions about dismissal of prosecutors, however, the court only makes a decision on bringing a prosecutor to responsibility the prosecutor, while other subjects, having an indirect impact on implementation of the provisions of Articles 54 and 56 of the Law, initiate these issues.

For example, one of the main tasks of the General Inspectorate is to send to the bodies authorized to draw up protocols on administrative corruption offenses, materials, containing information about commission of corruption-related offenses by employees of the prosecutor's office, and to ensure participation in court cases on administrative offenses under Articles 172-4 – 172-9 of the Code of Administrative Offences against employees of the prosecutor's office (order of the PGO No. 230).

The aforementioned code assigns the authority with regard to the drawing up of protocols on administrative corruption offenses committed by prosecutors to the National Agency for the Prevention of Corruption (CUAO).

In other words, the General Inspectorate collects materials, the NAPC draws up a protocol, and the court adopts the final decision, on the basis of which the head of an appropriate level issues an order of dismissal.

Article 55 of the Law of Ukraine "On the prosecutor's office of Ukraine" provides for dismissal of a prosecutor, concerning whom there are circumstances of direct subordination to a close relative, from his/her office by the person authorized by this Law to decide on dismissal of a prosecutor, on motion of the relevant body, carrying out disciplinary proceedings against prosecutors. Upon the recommendation of the same body, the prosecutor shall be also dismissed if his/her citizenship of Ukraine is ceased or if he/she acquires the citizenship of another state in accordance with Part 1 of Article 57 of the Law of Ukraine "On the prosecutor's office of Ukraine". In addition, in cases, provided for by law, such motion shall be made by the relevant body, carrying out disciplinary proceedings, in case of liquidation or reorganization of the prosecutor's office or in case of reduction of the number of prosecutors of a certain prosecutor's office (Law No. 1697-VII).

The body, carrying out disciplinary proceedings against prosecutors of the Prosecutor General's Office of Ukraine (Office of the Prosecutor General), Specialized Anti-Corruption Prosecutor's Office, regional prosecutor's offices, county (local) prosecutor's offices, and military prosecutor's offices, is the staff commission, generated in accordance with the Procedure for staff commission activities, which was approved by the order of the Prosecutor General (order of the PGO No. 233).

Only in case of dismissal of a prosecutor from his/her office due to submission of a resignation notice by the latter or if the prosecutor cannot continue in the temporarily vacant position, the decision to dismiss is made directly by the authorized head of the prosecutor's office and no other persons or bodies can have a direct legal impact on his/her decision.

The provisions, specified in the Law of Ukraine "On the prosecutor's office of Ukraine", regarding dismissal of a prosecutor from his/her position are detailed in the order of the PGO, approving the Regulations on organization of staff activities in the prosecution authorities.

Thus, a prosecutor from his/her office is dismissed according to the order of the head of the prosecutor's office, defined in Part 2 of Article 51 of the mentioned Law, on the grounds and in accordance with the procedure provided by this Law, subject to the guarantees established by the labor legislation (order of the PGO No. 351).

Dismissal of a prosecutor on the grounds, set forth in paragraphs 1, 4, 6, 8, 9 of Part 1 of Article 51 of the Law, shall be carried out by the head of the prosecutor's office upon the request of the Qualification and Disciplinary Commission of Prosecutors, and on the grounds, set forth in paragraph 2 of Part 1 of Article 51 of the Law, – upon the request of the Supreme Council of Justice (order of the PGO No. 351).

The Qualification and Disciplinary Commission of Prosecutors ceased to exist and operate, but a new body was created. The Grand Chamber of the Supreme Court in its decision dated 13.01.2021, No. 9901/374/19 notes that after the entry into force of the Law of Ukraine "On amendments to certain legislative acts of Ukraine on priority measures of the prosecution reform", the functions and powers of the Qualification and Disciplinary Commission of Prosecutors, being an authorized subject, are entrusted to another body, namely the staff commission for consideration of disciplinary complaints concerning commission of disciplinary offense by a prosecutor and disciplinary proceedings regarding prosecutors (Resolution in case No. 9901/374/19). The Supreme Court confirmed the legal status of the staff commission and noted that since termination of the powers of the CDCP and creation of the staff commission, the latter acquired the relevant powers of the body, carrying out disciplinary proceedings against prosecutors, and the relevant legal capacity (Decision in case No. 640/25962/20).

A prosecutor of the Specialized Anti-Corruption Prosecutor's Office from the administrative position, stipulated by paragraphs 1-5 of Part 3 of Article 39 of the Law shall be dismissed upon the recommendation of the Council of Prosecutors of Ukraine and only on the grounds, provided for by Part 1 of Article 51 of the Law. Similarly, the decision on dismissal of a prosecutor from the administrative position, stipulated by paragraphs 2, 3, 6-8, 11 of Part 1 of Article 39 of the Law, according to paragraph 3 of Part 1 of Article 41 of the Law shall be adopted by the Prosecutor General upon a respective recommendation of the Council of Prosecutors of Ukraine (order of the PGO No. 351).

In the above mentioned cases there is an indirect impact of such a body as the Council of Prosecutors of Ukraine on staff issues in the prosecution authorities of Ukraine, namely during dismissal of prosecutors, as the latter makes only its recommendations, which do not oblige the authorized persons to take final decisions in the form of dismissal of persons.

However, there are also cases of a direct impact of the Council of Prosecutors of Ukraine on the fate of prosecutors, performing administrative functions. Thus, the decision on dismissal of a prosecutor from the administrative position, provided for by paragraphs 4, 5, 9, 10, 12-15 of Part 1 of Article 39 of the Law, according to paragraph 3 of Part 1 of Article 41 of the Law, shall be adopted by the authorized head of the prosecutor's office if there is a decision of the Prosecutor Council of

Ukraine on establishment of the facts of improper performance of the prosecutor's official duties, established for the respective administrative position (order of the PGO No. 351).

Dismissal of a prosecutor from his/her office is also considered by the Law of Ukraine "On the prosecutor's office of Ukraine" as a form of disciplinary sanction, which may result from bringing a prosecutor to disciplinary responsibility (Law No. 1697-VII).

According to Article 43 of the above mentioned Law grounds for bringing a prosecutor to disciplinary responsibility can be as follows: 1) a failure to perform or improper performance of official duties; 2) an unreasonable delay in consideration of an application; 3) a disclosure of secrets protected by law which became known to the prosecutor while exercising his/her powers; 4) a violation of the legal procedures for submission of the declaration of the person, authorized to provide public or local services; 5) actions which discredit the prosecutor and may raise doubts on his/her objectivity, impartiality and independence and on integrity and incorruptibility of the prosecutor's office; 6) a regular (two or more times within one year) or one gross violation of prosecutorial ethics; 7) a violation of disciplinary rules; 8) an intervention or any other influence of a prosecutor in cases or in the manner other than established by the law related to the official activities of another prosecutor, staff members, officials or judges, including through public statements about their decisions, actions or omissions in the absence of signs of an administrative or criminal offense; 9) a public statement violating the presumption of innocence (Law No. 1697-VII).

The opinion on the presence or absence of any prosecutor's misconduct shall be considered at the meeting of an appropriate body, carrying out disciplinary proceedings (Law No. 1697-VII).

The conclusion on the presence or absence of a disciplinary offence of a prosecutor shall be considered on the principles of competitiveness. At the meeting of the staff commission the explanations of the member of the staff commission who verified the disciplinary complaint, the person who filed the disciplinary complaint and/or his/her representative, the prosecutor in respect of whom the disciplinary proceedings are conducted and/or his/her representative, the employee of the General Inspection, as well as other persons, if necessary, shall be heard (order of the PGO No. 266).

As a result of disciplinary proceedings, it can be decided that a prosecutor (except for the Prosecutor General) can no longer hold the office if: 1) the disciplinary offense committed by the prosecutor has the nature of a gross violation; 2) the prosecutor committed a disciplinary offense acting in the capacity of a prosecutor while having a record of disciplinary liability (Law No. 1697-VII).

In addition, please note that a copy of the decision to open disciplinary proceedings shall be sent to the head of the prosecutor's office, authorized to make a decision to dismiss a prosecutor from his/her office, within the time limits, established by law, with an explanation that the said prosecutor's resignation cannot be accepted until the disciplinary proceedings are completed (order of the PGO No. 233).

Thus, the facts of dismissal of prosecutors based on the results of disciplinary proceedings against a prosecutor and bringing of the latter to responsibility in the form of dismissal from his/her office are caused exclusively by staff commissions, whose decision is an unconditional ground for the head to issue an order to dismiss a particular employee of the prosecutor's office.

In addition to the subjects, clearly outlined in laws and bylaws and involved in making a decision on dismissal of a prosecutor, some legal provisions can provide an opportunity to affect staff issues to any person. Thus, during the latest attestation of prosecutors in Ukraine, during the interview and decision-making by the staff commission, information, received from any individuals and legal entities (in particular, anonymously), which is not subject to additional official confirmation, could be taken into account. In addition, with regard to the decision on incompatibility issues, proceedings may be initiated upon request of any person who is aware of the relevant facts. The impact of an unlimited number of persons on resolution of staff issues in the prosecution service is quite debatable and ambiguous.

Thus, for example, the decision of the County Administrative Court of Kyiv dated 10.07.2020 in case No. 640/24896/19 states that collection and use of personal data about the plaintiff and an uncertain number of people constitute an interference with the right to respect private life for the purpose of Article 8 of the Convention, meanwhile the defendant has not proved the need in excessive interference with the guaranteed rights of the plaintiff as well as the role of an uncertain number of people in qualification inspection of the person who is subject to attestation (Decision in case No. 640/24896/19).

Conclusion. In view of the foregoing we can summarize that orders to dismiss prosecutors are issued by the heads of prosecutor's offices at the relevant levels and the decision concerning the Prosecutor General – by the President of Ukraine upon consent of the Verkhovna Rada of Ukraine. However, the Supreme Council of Justice, Council of Prosecutors of Ukraine, medical boards, generated by the central executive authority, implementing the state health policy, court, General Inspectorate, NACP, body, carrying out disciplinary proceedings (staff commissions), any other persons, who have information about misconduct of a prosecutor, have a direct or indirect impact on such a decision of the above mentioned subjects. The specified diversity of bodies and persons, who eventually affect the decision to dismiss a prosecutor from his/her office, demonstrates, on the one hand, that an unbiased decision can be adopted as a result of comprehensive examination of all the case files and grounds for dismissal, and, on the other hand, creates a real threat of an external pressure and violation of the principle of independence in the activities of each individual prosecutor.

References:

1. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia [Code of Ukraine on Administrative Offences]: *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainiskoi RSR (VVR)* [Gazette of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR (GVR)] 1984, annex to No. 51, p. 1122. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10#n366> (in Ukrainian) (accessed 28 January 2022).
2. Konstytutsiia Ukrainy [The Constitution of Ukraine] No. 254k/96-VR dated 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-bp#n5259> (in Ukrainian) (accessed 28 January 2022).
3. Polozhennia pro Heneralnu inspektsiiu Ofisu Heneralnoho prokurora [Regulation on the General inspectorate of the Prosecutor General's Office]: order of the Prosecutor General's Office dated 14.07.2021 No. 230. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0230905-21#n6> (in Ukrainian) (accessed 28 January 2022).
4. Polozhennia pro diialnist medychnoi (viiskovo-likarskoi) komisii MVS [Regulation on activities of the medical (military physician) board of the MIA]: order of the MIA of Ukraine dated 03.04.2017 No. 285. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0559-17#Text> (in Ukrainian) (accessed 28 January 2022).
5. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court] dated 13.01.2021 in case No. 9901/374/19. Yedynyi reistr sudovykh rishen [Unified Register of Court Decisions]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94345924> (in Ukrainian) (accessed 28 January 2022).
6. Pro Vyzhchu radu pravosuddia [On the Supreme Council of Justice]: Law of Ukraine dated December 21, 2016. No. 1798-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19#Text> (in Ukrainian) (accessed 28 January 2022).
7. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro orhanizatsiiu kadrovoi roboty v orhanakh prokuratury [On approval of the Regulation concerning organization of recruitment activities at the prosecutor's office]: order of the Prosecutor General's Office dated 18.12.2017 No. 351. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0113-18#Text> (in Ukrainian) (accessed 28 January 2022).
8. Pro zatverdzhennia Poriadku roboty kadrovyykh komisii [On approval of the Procedure for staff commission activities]: order of the Prosecutor General's Office dated 17.10.2019 No. 233. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0233900-19#Text> (in Ukrainian) (accessed 28 January 2022).

9. Pro zatverdzhennia Poriadku rozhliadu kadrovoiu komisiieiu skarh pro vchynennia prokurorom dystsyplinarnoho prostupku, zdiisnennia dystsyplinarnoho provadzhennia ta pryiniattia rishennia za rezultatamy dystsyplinarnoho provadzhennia [On approval of the Procedure for consideration of complaints by the staff commission with regard to any disciplinary offence, committed by a prosecutor, disciplinary proceedings and adoption of decisions as a result of disciplinary proceedings]: order of the Prosecutor General's Office dated 04.11.2019 No. 266. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0266900-19#Text> (in Ukrainian) (accessed 28 January 2022).
10. Pro prokuraturu [On prosecutor's office]: Law of Ukraine dated 14 October 2014. No. 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#n504> (in Ukrainian) (accessed 28 January 2022).
11. Rishennia Okruzhnoho administratyvnoho sudu mista Kyieva [Decision of the County Administrative Court of Kyiv] dated 10.07.2020 in case No. 640/24896/19. Yedynyi reiestr sudovykh rishen [Unified Register of Court Decisions]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90319714> (in Ukrainian) (accessed 28 January 2022).
12. Rishennia Okruzhnoho administratyvnoho sudu mista Kyieva [Decision of the County Administrative Court of Kyiv] dated 03.03.2021 in case No. 640/25962/20. Yedynyi reiestr sudovykh rishen [Unified Register of Court Decisions]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96336928> (in Ukrainian) (accessed 28 January 2022).

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-4-7>

ФЕНОМЕН ТВОРЧОСТІ ХУДОЖНИКІВ ДНІПРОВСЬКОГО АНДЕГРАУНДУ «ОГРІНСЬКЕ КОЛО»

Володимир Маліков,

аспірант

Національної академії керівних кадрів культури та мистецтв

(Київ, Україна);

мистецтвознавець

Музею українського живопису (Дніпро, Україна)

ORCID ID: 0000-0002-1905-5373

vmalikov@dakkkim.edu.ua

Анотація. Актуальність статті коріниться у студіюванні однієї з траєкторій розвитку неофіційного мистецтва дніпровського регіону 1970–2000-х рр., яке розвивалося в умовах «закритого» міста і не вкладалося в парадигму соцреалізму. Стаття вводить до наукового обігу творчий доробок митців «огрінського кола», визначаючи дефініцію об'єднання як мистецький феномен і андеграундний формат творчої резистенції. Метою статті є аналіз художніх практик «огрінців». Серед методів наукового дослідження мистецтвознавчий аналіз застосовано на основі комплексної систематизації, порівняння й узагальнення. Цей підхід дозволяє зробити низку важливих висновків. «Огрінці» не вступали в жорстку конфронтацію з реаліями, не зважали на відсутність можливості експонування, зналися на історії України, цінували українське і світове модерне мистецтво, відмовилися від архаїзмів або ж наслідування невластивих українській культурі формальних рішень. Художники вміло послуговувалися естетикою наїву та джерельною базою народних орнаментальних розписів, фахово ставилися до лексики декоративності, спиралися на трансформацію первинних вражень від природи, чітко орієнтувалися на питому українську систему мистецьких архетипів. Окреслений дискурс має стати каталізатором подальших досліджень феномена явища «огрінського кола».

Ключові слова: дніпровський андеграунд, пленер, живопис, графіка, народне малярство, наївне малярство, декоративне мистецтво.

THE PHENOMENON OF CREATIVITY OF THE DNIPRO UNDERGROUND ARTISTS “OGRIN CIRCLE”

Volodymyr Malikov,

Postgraduate Student

National Academy of Culture and Arts Management (Kyiv, Ukraine),

Art Critic

Museum of Ukrainian Painting (Dnipro, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0002-1905-5373

vmalikov@dakkkim.edu.ua

Abstract. The relevance of the article is based on the study of a certain trajectory of the development of the informal art of the Dnipro region in the 1970-2000s, which was created in a “closed” city and did not comply with the paradigm of socialist realism. The article introduces the creative work of artists of the “Ogrin circle” to the scientific context, establishing the definition of association as an artistic phenomenon and an underground format of creative resistance. The aim of the article is to analyse the artistic practices of “ogrintsi”. Among the methods of scientific research, art analysis is applied on the basis of complex systematization, comparison and generalization. This approach allows us to draw a number of important conclusions. “Ogrintsi” did not come into a fierce confrontation with the existing circumstances, did not take into account the lack of exhibiting. They knew the history of Ukraine, appreciated Ukrainian and world modern art. They abandoned archaisms

or imitation of formal decisions uncharacteristic of Ukrainian culture. Artists skilfully used the aesthetics of naivety and the source base of folk ornamental paintings, professionally treated the vocabulary of decoration, relied on the transformation of primary impressions of nature, clearly focused on the specific Ukrainian system of artistic archetypes. The outlined discourse should become a catalyst for further research into the phenomenon of the “Ogrin circle” phenomenon.

Key words: Dnipro underground, plein air, painting, graphics, folk painting, naive painting, decorative art.

Вступ. Авангардний рух першої третини ХХ століття представив новітні філософські та естетичні ідеї, став каталізатором розвитку прогресивного мистецтва в усьому світі. Однак в Україні модерне та авангардне мистецтво було силоміць зупинене на злеті. Історія української образотворчості від другої половини ХХ століття пройшла антагоністичними шляхами, перебуваючи в перманентному стані протистояння радянській системі. Полівимірність її характеристик зумовлена нерівномірною диференціацією творчих сил. Доба «відлиги» дала старт процесам, що з року в рік поглиблювали прірву між офіційно визнаним та суто індивідуальним, іманентним. Дніпровський андеграунд у сучасному мистецтвознавчому дискурсі не є всебічно вивченим явищем із широким спектром неофіційних осередків, персоналій і понять.

Дослідження творчих практик тут завжди було утрудненим на тлі дещо провінційного характеру дніпровського мистецького процесу. Тому діяльність неофіційного об'єднання огрінських митців у цій проблематиці висвітлювалося доволі побіжно в розвідках О. Годенко-Наконечної, В. Кулічихіна, О. Половної-Васильєвої, О. Світличної, В. Старченка. Зокрема, О. Годенко-Наконечна виявляє характерні риси творчої методи В. Падуна: «Йому як представнику місцевої так званої «ігринської школи» були притаманні захоплення українськими красвидами, обожнення природи, прагнення розкрити її таємниці, дійти до суті божественного замислу, досягнути космічні закони краси і гармонії. Його пейзажі, написані на основі вивчення натури, перетворювались на знаково-філософські образи» (Hodenko-Nakonetchna, 2018). На думку дослідниці О. Половної-Васильєвої, творчість В. Падуна «базується на традиціях та світогляді українського народу, які втілюються і в декоративному орнаментальному розписі, і у декоративному живописі, що несе в собі символічне навантаження та ідеї, пов'язані із самоідентифікацією» (Polovna-Vasyliieva, 2015: 86). У розвідці мистецтвознавиці О. Світличної дається влучна характеристика епохи: «Його [В. Падуна] на початку 70-х органи безпеки занесли до списку «свідомих націоналістів» за неприховане зацікавлення й пропагування «не відформатованої» української історії» (Svitlychna, 2019: 61). За визначенням мистецтвознавця В. Старченка, «Олександр Самійленко та Євген Деркач – «огрінці», які у своїй творчості поєднують народні традиції із здобутками імпресіонізму та постімпресіонізму» (Starchenko, 2011: 34). Мистецтвознавці В. Кулічихін та Л. Тверська акцентують на характері трансформації малярської пластики О. Самійленка в царині локального пейзажу, однак не розглядають наведені процеси в дискурсі неофіційного мистецтва.

Давно наспіла потреба ґрунтового аналізу художнього доробку одного з яскравих проявів мистецтва дніпровського андеграунду – «огрінської четвірки», зокрема встановлення витоків особливого характеру творчих практик митців. Як відомо, Огринь (Ігрень) – колишнє стародавнє поселення, нині один зі східних районів міста Дніпра. Virізняється він мальовничою місцевістю на берегах річок Дніпра, Самари та Шиянки. Саме тут на початку 1970-х років розпочали свій шлях учасники огрінського гурту митців: Валерій Гречаний (1941–2012), Євген Деркач (1940–2021), Володимир Падун (1942–2016), Олександр Самійленко (1945 р.н.).

Основна частина. Народжене на початку ХХ століття модерне мистецтво продовжувало жити, незважаючи на вирвані радянською системою десятиріччя. До закритого суспільства інформація знаходила свій шлях, актуалізувала справедливість особистісних настанов, прагнень і переконань. Молоді огрінські митці в різний спосіб дізнавалися про важкі та драматичні спроби опору.

«Порівняно з іншими республіками СРСР ідеологічний тиск в Україні був особливо жорстким, до загальнорадянської цензури додавалася місцева, внутрішньореспубліканська» (Sklyarenko, 2018: 13). Вступивши в епоху 1970-х, художники «огрінського кола» стикнулися насамперед із жорсткими реаліями, сформованими місцевою кон'юктурою. Не виявляючи лояльності до панівних реалій, вони блискавично потрапляли під нагляд владних структур, а для інших верств населення просто ставали персонами сталого занепокоєння. Зокрема, заборонялося демонструвати прихильність до української мови, цікавитися рідною культурою і, головне, відкрито ідентифікувати себе в наведеному дискурсі. У праві експонування власної творчості «огрінцям» було відмовлено. Художники на цей факт не зважали: зрештою, полемізувати з усталеними нормами тогочасного мистецтва було б марнуванням життєвих сил. Кожен учасник гурту вирішив поринути в роботу, презентувавши альтернативну мистецьку оптику, яка стане переконливою відповіддю на репресивне повсякдення. Знаючись на особливостях соцреалістичної доктрини, фрагментарно досліджуючи світові мистецькі практики, вивчаючи народну традицію, «огрінці» набули бажаної версії візуального апгрейду, що дозволив їм відтворювати дійсність у той характерний спосіб, який виявляється на основі їх творчого поступу від стартової лінії до новітніх етапів. Окремі персоналії 60-х років ХХ століття зверталися до ретроспективного мистецького мислення, маючи намір здійснити реставрацію українського модернізму. «Огрінці» помірковано вбачали в минулому українського мистецтва не окремішні суб'єкти реновації, а радше точки опертя, які можна було взяти за основу самобутнього авторського творення. Балансуючи між свідомими та інтуїтивними рішеннями, митці роблять вибір на користь андеграундного формату мистецького опору.

Учасники «Огрінської четвірки» утрималися від компромісної поведінки, до котрих неминуче штовхав час. Вибравши андеграундну площину, «огрінці» автоматично опинилися на маргінесах тогочасного мистецького процесу, але застрахували себе від будь-яких амбівалентних станів, поринувши у виміри творчої свободи. Ще однією показовою прикметою доби став так званий вечірній характер творчості – у вільний від трудової діяльності час.

Учасники гурту здійснювали спроби показати власну творчість на тогочасних тематичних виставках, але відбір, без сумніву, не пройшли. Однак із концептом офіційних місцевих експозицій «огрінці» знайомилися постійно, помірковано акумулюючи отриманий візуальний досвід. Зокрема, аналізували творчість відомих дніпровських митців Георгія Чернявського, Михайла Кокіна, а також багатьох їхніх сучасників.

«Огрінська четвірка» зацікавилася ідеєю творчої інтерпретації історичних локацій нижнього Присамар'я (Огринь, Одинківка, Ксенівка, Чаплі, Ягідне, селище Шевченко). Пленерна робота стала переконливим доказом: мистецтво має стати щоденною потребою.

У 80-х роках ХХ століття «огрінці» здійснили чергову спробу представити свій творчий доробок на одній із комсомольських виставок. Виявилося, що в епоху пізньорадянського періоду твори художників вкотре зазнали нищівної критики. Вердиктом стала суб'єктивна думка одного з відомих дніпровських скульпторів, який, за відсутності позарадянського мистецького досвіду, ігнорував виразні авторські шляхи своїх колег.

Митці Огрині поринули у вільне мистецьке життя та самоосвіту. Естетичною домінантою вони бачили колір, персоніфікували усталену лексику декоративності, утрималися від неконструктивних метаморфоз малярської техніки. Вірили, що єдність думок і прагнень не зникне в часі, натомість стане ідейно-філософським явищем. «Школу спеціально ніхто не організував, вона виникла сама по собі» (Polovna-Vasylieva, 2015: 249). Нині часто можна почути означення «огрінська школа». У дискурсі мистецтвознавства така дефініція буде не зовсім правильною. Проте, незважаючи на особливості детермінації, огрінський мистецький феномен однозначно відбувся, увійшовши в історію української образотворчості.

У другій половині 80-х років ХХ століття на теренах Дніпропетровська з'явилося неформальне мистецьке об'єднання «Степ», осердям якого стали Сергій Алієв-Ковика, Володимир Бублик, Володимир Лобода, Людмила Лобода, Олександр Нем'ятий, Петро Пшевлоцький, Анатолій Сологуб. «Огрінці» та «степовики» підтримували товариські стосунки, позаяк і в мистецькій системі координат мали багато точок перетину.

Український степ зберігає пам'ять про попередні культури, а його візуальна «іконографія» втілилася в новітній образотворчості. Звернення до різних мистецьких царин, експерименти з технікою, подорожі селами Наддніпрянщини, збір фольклору та ужиткових предметів, постійна увага до питомого українського сегмента культури ввели до творчих практик митців нові змістовні одиниці, актуалізували альтернативні компоненти художнього досвіду.

Модерні екзистенції «степовиків» та «огрінців» мали синхронний характер генези. Нехтування усталеними поглядами, знищення стереотипів, віра у власні сили, гострота творчої інтуїції посилювали авангардну природу їхньої творчості. Степ набув символу неосяжних знань, живив натхнення, був і творчим простором, і домівкою. Народне мистецтво стало однією з основоположних точок становлення. Характер творчої реалізації корелювався з особистісним темпераментом кожної персоналії. «Степовики» трансливали власні візії лексикою рвучких ліній, несподіваними комбінаціями чистих кольорів, напруженістю, надривом, брутальністю, безкомпромісністю, постійним пошуком дискусій із реципієнтом. Образотворчість «огрінців» актуалізує мистецький індивідуалізм, акцентує на кольоропластиці та формотворенні, наочно демонструє генезу інтелектуального декоративізму.

Художники «огрінського кола» звикли триматися разом, віртуозно єднали інтуїтивне, інтелектуальне та візуальне в образну структуру, яка, з огляду на плюралізм авторських намірів, водночас видається цілком монолітним мистецьким феноменом.

Як відомо, на відміну від інших культурних центрів України, в радянському Дніпропетровську не було яскраво вираженого мейнстріму мистецького спротиву. «Огрінський гурт» дніпровських митців мав свого «старшого побратима» та ідейного натхненника – В. Гречаного. У радянський час для митців неофіційної гілки сутність андеграундного характеру творення не завжди асоціювалася з аскетичним способом життя. Позаяк, вступали до спілки художників, час від часу нагадували про себе в межах офіційних експозицій, досить часто брали замовлення, стаючи до праці оформлювача. Творчість В. Гречаного лежить саме у площині окресленого концепту дуальності. Досить символічно, що на звороті численних ескізів монументальних комбінатівських панно художник створював самобутні авторські візії. Творчість В. Гречаного і донині маловідома. Дві прижиттєві персональні виставки у Дніпрі час від часу привертала увагу до його персоналії. Однак здебільшого глядачі були позбавлені досвіду комунікації з мистецтвом, естетика якого споріднена з творчими практиками В. Гречаного. Знаючи, що художник отримав завершену мистецьку освіту і продовжував працювати в обраних стилістичних кодах – між цими двома фактами адекватної кореляції глядач здійснити просто не міг.

В. Гречаний закінчив Дніпропетровське художнє училище, з 1964 по 1970 рр. навчався в Київському художньому інституті у творчій майстерні Тетяни Яблонської. Художник здобував освіту протягом сприятливої доби – український мистецький спротив набував обертів, а у творчому поступі митців виявлялася ідея так званої «реставрації модернізму». «Тетяна Нилівна була однією з перших «шістдесятників», які докорінно змінили зміст і спрямованість, поетику усього радянського мистецтва того часу» (Verba, 1992: 27). Постать Тетяни Яблонської увірвала в себе усі протиріччя епохи. Більше того, вона сама була уособленням єднання внутрішніх протистав, кожним новим творчим етапом полемізувала з попереднім. Однак в означену епоху мисткиня зверталася до джерельної бази народної творчості та мистецтва «бойчукістів».

В. Гречаний не оминав змоги ставити під сумнів як методологію тогочасного викладання спецдисциплін, та і критично ставитися до офіційного мистецтва загалом. З 1970-х років

у Дніпропетровську художник почав працювати у виробничо-художньому комбінаті Художнього фонду України. Це – вимушена зайнятість митця в межах офіційного артпроцесу. Вповні онтологізм В. Гречаного відбивається в роботах, створених протягом вільного від основної праці часу. Стартовою точкою було вибрано жанр краєвиду, майстернею – місцини Присамар'я, однодумцями стали Є. Деркач, В. Падун, О. Самійленко. До слова, серед побратимів В. Гречаний мав значний авторитет, оскільки, окрім природного висловлення власної думки, міг дати дієву фахову пораду.

Ретроспективний огляд творчого пласту мистця викликає внутрішню полеміку: як фаховий художник-монументаліст може водночас тяжіти до вкрай шляхетної камерності у станковому доробку? Довга та спостережлива безпосередня комунікація автора з натурою допомогла спрямувати масив отриманих навичок і знань на особливий характер трансформації прийомів творчості.

Примітними є камерні замальовки краєвидів середмістя Дніпра, виконані кульковою ручкою. Тут і увага до дрібних деталей, візуальна достовірність, відчуття вхопленої миттєвості, і певна доля суворої архітектурної стриманості малюнка та відчуття перспективи, і одночасне відчуття живості, безпосередності, атмосферності міських візій (серія «Краєвиди середмістя Дніпра», 2000-ні рр.).

Ще одна нетипова графічна серія мистця середини 1970-х років – зображення метеликів, жуків, бабок, світ яких у мистецтві нерозривно пов'язаний з алегоріями. Від усталених міфологем Стародавньої Греції, Риму та Єгипту образи комах протягом різних мистецьких епох набували розмаїття символічних конотацій. Тваринний мікросвіт, втілений у різних за форматом точних акварельних малюнках В. Гречаного, – достеменно окремішня тема, що варта вивчення. Образи, які вирують у них, – однозначно не про ілюстративну достовірність ентомологічної царини. Однак вони і не про мистецький символізм. Нехай і віддалено, творчу зацікавленість художника світом комах можна порівняти з артпрактиками митців доби ар-нуво. Зокрема, в роботах Ежена Сегі знаходимо як поодинокі ретельно опрацьовані малюнки комах, так і численні варіації патернів-принтів, які вкладаються в парадигму образотворчості доби модерн. На відміну від примхливого та амбітного напряму минулого, малюнки В. Гречаного асоціюються саме з українською візуальною культурою і не сприймаються як художній матеріал, ізольований від інших серій митця.

Серед пейзажного доробку автора, що змальовує локації Присамар'я, слід виокремити кілька форматів пластично-образних трансформацій. «Серед них [пейзажів] продовжую жити. Вони, близькі, зрозумілі й красиві, дають велику підтримку життю. Далеко не треба мандрувати за красою – все це бачу й малюю...» (Shcherbyna, 2021: 10).

В акварельних та гуашевих аркушах В. Гречаний експериментує з формою, барвами, комбінаторикою композиційних планів. Не маючи на меті продемонструвати ефектні мистецькі ходи, автор створює унікальні візії краєвидів Присамар'я. Дещо фовістична гаряча колірна гамма, експресивна манера малярства лише підкреслюють багату природу краю. Панорамність, плановість, динаміка ритмів композиційних елементів кожного аркуша демонструють монументальний підхід у вирішенні формально-образних завдань. Влучним у наведеному дискурсі є зауваження мистецтвознавиці Ольги Щербини: «...часом живопис Валерія Гречаного десь перегукується з величними пейзажами у виконанні народів Кавказу» (Shcherbyna, 2021: 11).

З часом митець прийшов до нових метаморфоз пейзажних візій: образотворчої естетики на кшталт «вітражного» малярства. Художник емоційно реагував на такі аналогії. Адже дійсно в такий спосіб автор не мав на меті здійснити банальну спробу інтеграції прийомів із царини монументального мистецтва у станкових практиках. Художник приходить до зваженого інтелектуального декоративізму. Його краєвиди вже виступають взірцем певної структурованої семіотичної системи. Зберігаючи насичену експресивну тональність та повноту форм, митець

організує кожен структурний елемент композиції упізнаваним «гречанівським» патерном за допомогою туші та пера (серія «Огрінські краєвиди», 2000-і рр.). Декоративна двовимірність пейзажної панорами не здатна нівелювати закладені принципи перспективи та просторовості, як і раніше картинне тло організоване чітким поділом на плани. У спорідненому технічному виконанні з'являються монохромні зображення природи Присамар'я. Характер образності натюрмортів В. Гречаного також лежить у річищі народного мистецтва. Стилiстично вони тяжіють до зразків наївного малярства Придніпров'я: наочними є зворотна перспектива, локальність барв, гранична стилізація композиційних елементів та контурне опрацювання.

Жити в андеграунді можна і сьогодні. В час, коли митець не має намірів вкотре встановлювати вартісні орієнтири власної творчості чи конкурувати з процесами стрімкої комерціалізації як зразків українського мистецтва, так і його численних ерзаців. У наведеному дискурсі постає ім'я Є. Деркача, який із дитинства плекав мрію про мистецький шлях. З 1957 по 1965 рр. здобув освіту у Дніпропетровському художньому училищі за фахом «художник-живописець». На той час програма викладання в училищі цілком відповідала вимогам підготовки майбутніх митців в умовах радянської дійсності. Але доба так званої мистецької відлиги для культурного середовища Дніпропетровська все ж позначилася однією знаковою подією: викладацьку діяльність в училищі розпочинає випускник Латвійської академії мистецтв Яків Калашник, одна з ключових постатей дніпровського мистецького спротиву.

З 1965 по 1971 р. Є. Деркач працював художником конструктором у КБ «Південне», познайомився з В. Падуном. З 1971 р. працював у виробничо-художньому комбінаті Художнього фонду України. Але спілкування з іншими митцями-побратимами – О. Самійленком та В. Гречаним, – спільні пленери та вечірні штудії відволікали мистця від буденності основного місця роботи, відкриваючи шлях до розбудови власного мистецького бачення.

У творчому арсеналі Є. Деркача є кілька робіт, що технічно наслідують малярські прийоми вчителя. Наочним стає особливий фрагментарний характер формотворення. Однак подальша плідна праця майстра формує основи його ідіостилу. Зацікавленість українською культурою, здобутками козацької доби, звернення до техніки петриківського малярства і синхронне вивчення творчої методики старих майстринь приводять мистця до особливого бачення локальних краєвидів, що резонує з творчими практиками народних живописців Надпоріжжя.

Значна частка мистецького спадку Є. Деркача – етюдний матеріал. Однак у сенсі означення творчих координат художника він більш ніж красномовний. Уся повнота пошуку форми, світлотіньових градацій, безпосередність вражень від природи виявлені в картинах «Новоселівка» (1980), «Поле» (1997), «Ранок у полі» (1997), «Павлівський ліс» (1999). Виключно художнім матеріалом із превалюючим складним тональним живописом є твори «Осінь Самара» (1960), «Павлівський ліс» (1980). Авторське новаторство позначилося на особливій малярській манері та роботі з розчинником: олійна фарба часом набуває акварельної прозорості, подекуди майстер застосовує прийом продряпування фарби по сирому картону («Нічний краєвид», 1970-ті рр.). Істинна зацікавленість повнотою степової культури із символічним відлунням знаходить своє виявлення у творі «Осіньний степ» (1988), в якому влучно перетинаються зважена декоративність та авторська упізнавана палітра барв.

Для Є. Деркача мистецтво не стало ключовою справою життя. Однак його фахове зростання не зупинялося, що переконливо демонстрували результати його епізодичних творчих практик. Бодай більше, у розвиток питоми українського мистецтва він зробив значно вагоміший внесок порівняно з практиками фахових художників, які протягом життя перманентно перебували в офіційній мистецькій площині.

В. Падун добре відомий дніпровським поціновувачам мистецтва як непересічний художник, один з інспіраторів заснування творчого об'єднання української інтелігенції у Дніпропетровську кінця 1980-х – початку 1990-х рр. З 1964 по 1968 рр. навчався у Дніпропетровському худож-

ньому училищі, отримуючи фахові знання під керівництвом Віктора Загубибатька, учня Я. Калашника. Світоглядні та мистецькі засади В. Падуна розвивалися дуже стрімко. Вже на той час він усвідомив, що, складаючи опозицію мистецтву соцреалізму, не завжди доцільно рівнятися на кращі здобутки зарубіжного мистецтва сучасності. Варто було лише здійснити погляд на історію української образотворчості, відкинувши результати штучно насаджених деструктивних впливів.

В 1968 р. після закінчення училища В. Падун вступає до Ленінградського вищого промислового училища ім. Віри Мухіної (нині Санкт-Петербурзька державна художньо-промислова академія ім. Олександра Штігліца) на факультет монументального живопису. Так сталося, що один із кращих фахових учбових закладів Союзу не задовольнив творчих потреб молодого митця, який вже володів широким спектром знань та навичок. В. Падун повертається до Дніпропетровська, стаючи на шлях пошуку власних ліній творчої реалізації. Наприкінці 1960-х він знайомиться з «огрінцями». Саме в цей період своєчасними стають фахові поради В. Гречаного: важливо не повторювати вже впізнавані образно-пластичні концепції, слід спиратися на інтуїцію, первинність відчуттів і, безумовно, шукати точки опертя в українській історії та народному мистецтві.

У той час відбувається переламний етап у творчому поступі художника. Позбавляючись скутості та заборон, які мали радше внутрішній характер, В. Падун починає працювати над мистецьким матеріалом, що конче відрізнявся від робіт, створених на перших спільних пленерах. Нових формально-образних втілень його мистецтво набуває після дослідження та опанування основ петриківського декоративно-орнаментального народного малярства. Для художника важливим було в історичному дискурсі дослідити семіотичну систему хатніх настінних розписів, а також звернути увагу на ранній період побутування петриківського розпису як самостійного станкового виду мистецтва. Чи не тому В. Падун високо цінував та добре знався на стилістиці письма старих майстринь: Надії Білокінь, Орини Пилипенко, Параски Павленко, Тетяни Пати, які «оберігали естетичні та етичні архетипи орнаментики й декоративного сюжету, розвивали традиції та становлення індивідуального сприйняття світу в декоративно-орнаментальних образах» (Starchenko, 2004: 23).

Феномен ранніх петриківських мальовок криється в особливій стилістиці: традиційні народні орнаменти в частині напівпрофесійному та наївному виконанні часом набували авангардного декоративного трактування.

У межах наведеного дискурсу лежить загальна мистецька траєкторія В. Падуна. Знайомі краєвиди або ж впізнаваний мікросвіт флори поставали в композиціях митця у особливих візіях, що влучно балансували на зламі реалістичного та декоративного, професійного та наївного. Однак ця рівновага ніколи не здавалася хиткою: автор виконував для кожної окремої композиції розробку власної кольорової схеми з основними барвами на засадах взаємодоповнення або контрастів.

Звертаючись до петриківського малярства, В. Падун лишався відданим творчим практикам старих майстрів, створив значну кількість авторських мальовок, інтегрував засади народного малярства в оздоблення інтер'єрів та архітектурного середовища під час виконання замовлень у виробничо-художньому комбінаті Художнього фонду України. Влучність малюнку та відчуження кольору були властиві практикам митця вже за часів навчання. У цьому контексті постають графічні твори «Мишко» (1973), «Поет» (1983), «Тиквач» (1985).

Епізодично звертаючись до естетики наїву, мистець намагався повсякчас переосмислювати цей напрям. Чорно-білий двовимірний графічний метод низки творів посилює емоційні відчуття художника від звернення як до ключових архетипів українського колективного несвідомого, так і до нечисленних жанрових сцен. Особливого символізму набуває графічний твір «Подвір'я Надії Білокінь», 1982. Народна естетика образотворчості властива творам митця

1960-1970-х рр.: «Маячка» (1970), «Небесні черешні» (1969), «Життя земної кори» (1971), «Космічна яблуна» (1969), «Рідна хата» (1970). Десятиліття потому художник виходить на новий рівень образності. Колір стає більш локальним та дзвінким: «На Кільчені» (1983), «Дуби» (1978), «Після заходу сонця» (1982), «Могилівська груша» (1982), технічною домінантою стає особливий композиційний прийом, завдяки якому автор прагне охопити якомога більшу оптичну площину, наявність різних за тоном абрисних ліній композиційних елементів посилює відчуття світлопросторового середовища («Одинківський амфітеатр», 1985; «Тополі», 1985»).

У пластичних пошуках В. Падуна важко виокремити певну періодизацію. Тим не менш дослідники його творчості акцентують на так званому «смугастому» періоді творчості. Виходячи з назви, вирізняльною формою, з якої утворені композиційні елементи картинної площини, є концентричний набір смужок. Оглядаючи твори митця доби незалежності, можна прослідкувати динаміку змін пейзажних візій «смугастою» лексикою («Сонце», 1997; «Ліс», 1997). У творчості художника такі прийоми не новоявлені. Низка творів діалогово перетинається з ранніми роботами на кшталт «Стовбури» (1979), «Легенький вітерець» (1987). Окремі полотна дуже влучно демонструють основоположний принцип роботи В. Падуна – від побаченого з натури до створеного на враженні. Все просто. В роботі «Степові стовпи», 1997 можна одразу вглядіти знайомий багатьом оптичний ефект так званих сутінкових променів. На полотні означена візія постає у форматі гранично вільної образотворчості. Отже, місце подібних творчих шукань В. Падуна слід шукати в нетиповій системі координат: фігуративне – народне декоративне – абстрактне.

Феномени творчого та особистісного влучно характеризують сучасного дніпровського художника О. Самійленка. За численними проявами радянської політико-ідеологічної доктрини митець спостерігав відсторонено, розуміючи, що будь-які його думки, прагнення, дії будуть апіорі далекими від офіційних вимог. Підтримку та розуміння знайти було неможливо, ірраціональна дійсність лише поглиблювала особистісну драму. Однак із плином часу О. Самійленко не змінився, лишаючись ерудованим, шляхетним та скромним оптимістом із мудрими та поміркованими поглядами на життя.

Художник не отримав фахової мистецької освіти, однак пройшов змістовні етапи творчого становлення. У дитячі роки відвідував мистецький гурток, в юнацькі роки під час військової служби не оминав увагою провідні музеї Санкт-Петербурга.

Після повернення до Дніпропетровська О. Самійленко продовжує спілкуватися з однодумцями-побратимами В. Гречаним та Є. Деркачем. Мешкаючи практично поруч на Огрині, митці перманентно знаходили час на творчість. Згодом з «огрінцями» свій перший виїзд на етюди здійснить В. Падун. Він був глибоко вражений тамтешніми краєвидами, силою особистості кожного з митців, можливістю вільного спілкування, що стане для нього постійною магнетичною силою. Увесь мистецький доробок О. Самійленка укладений послідовною концепцією в полі ідентичних образних та пластичних пошуків.

Дослідники воліють означити стилістичний код творчості мистця. О. Самійленка завжди вабила самоосвіта: він плідно вивчав літературу, присвячену імпресіонізму, постімпресіонізму, експресіонізму та модерним течіям. Але якби митець взяв готову формулу конкретного напрямку – будь-який його подальший творчий крок був би позначений афектовано простим характером образотворчості. Однак перманентна дистанційна комунікація з досвідом світових митців для художника мала аналітичний характер. Розуміння особливостей провідних європейських творчих практик, осягнення ідейно-філософських засад, виокремлення техніки та манери виконання будувало його власну мову.

«Народне мистецтво має займати стовідсоткову позицію в душі», – каже О. Самійленко. Слід згадати, що певний пласт народної творчості за радянських часів насильницьки зазнав низки

метаморфоз. Маніпулятивна політика тоталітарного режиму на власний розсуд вилучила небажані сторінки історії, а також згадки про окремих персоналій. Натомість явила своє бачення українського народного мистецтва – трансформованого, позбавленого притаманної йому глибини, знекровленого, лубочно-святкового. Але й тут знання та тонка інтуїція вели митця правильним шляхом. У фокус уваги майстра потрапляє українська ікона, лексична система орнаменталістики вишиванок, аналіз мистецького досвіду представниць наїву Марії Примаченко та Катерини Білокур, а також майстринь петриківського розпису Тетяни Пати, Надії Білокінь, Ярини Пилипенко та багатьох інших. В означеній багатовекторній системі координат художник не претендує на окремішне місце, однак поміж цих вібрацій невпинно шукає себе.

О. Самійленко не відчував достатньої впевненості у власних силах, на відміну від своїх побратимів. Внутрішня боротьба часом була непримиримою: доводилося знищувати власні твори, повертати себе до умовної стартової лінії. Однак без вагань та дискусій із «собой вчорашнім» не відбулося б належного гарту особистості.

У 1960-х роках О. Самійленко згадує щирий подив від знайомства з альтернативним мистецтвом. Саме тоді перед його очима поставала «іншомовність» окремих авторських практик, стилістика яких єднала український барочний іконопис, риси авангардних течій ХХ століття, естетику образотворчості народного мистецтва. Виразність «самійленківської» пластики простежується і в ранніх роботах. У них відчуваються технічні обережність та зваженість, живописна палітра будується на нюансах, структурні компоненти краєвидів прописуються охайно та вивірено, розмежовуючись часом «живописною графічністю» окремих елементів («Тополі», 1980-ті рр.).

Спокійні роботи не здатні бентежити розум та відчуття. Тому кольоропластика полотен Самійленка стає дедалі розкутішою, окремішні плями не полемізують між собою в окреслених композиційних межах. Природа в різних порах року та станах доби завжди динамічна, пластична, жива, вагома, сповнена вітальної енергії. Вона змінює характер від монументальності до камерності, від святкового піднесеного буяння до символічної багатозначності, іноді трактування дійсності набуває емоційних нот, часом, візії стають більш споглядальні та внутрішньо зосереджені.

Краєвиди О. Самійленка дистанційовані від безпосередньої описовості, вони позачасові. Стикаючись із вирішенням новітніх естетичних завдань, прагнучи образної довершеності, автор винайшов пластику, позначену мистецькою індивідуальністю та творчою новизною, наскрізно загартовану від законів архаїзації («Стара верба біля дороги», 1990; «Пейзаж з коровою», 1996). Його натюрморти лише умовно можна назвати декоративними. У них постає теплий, близький живий світ речей. Із різних ракурсів погляду такі композиції, з одного боку, модерново-рвучкі, з іншого – успадкували виразну площинність форм і барв народного наїву. «Справді інтелігентне і чесне ставлення до народного малярства спостерігаємо <...> у художників «огрінської школи» В. Гречаного, В. Падуна, О. Самійленка...» (Starchenko, 2007: 27).

Стан художньої резистенції в певних аспектах лишається актуальним. Нині існує багато чинників, з якими художник змушений полемізувати. Окрім тотальної комерціалізації артпроцесу, завжди лишається фронт боротьби із профанацією в мистецькій царині, девальвацією творчої сутності. Здійснити опис художнього досвіду О. Самійленка лексикою певних стилістичних течій – процес нераціональний. Інтелектуальний декоративізм, альтернативна колористична оптика, модерна екзистенція його творів і нині здатні резонувати із сучасними естетичними викликами.

Висновки. Прагнення «огрінців» у власний спосіб трактувати краєвиди Придніпров'я з часом сублімувалося в цілком сформоване мистецьке явище із власною філософією, складною системою естетико-семіотичних концепцій, ставши альтернативною версією українського мистецтва спротиву в локальному вимірі. Складниками цього феномена стали творчі шляхи кожного митця, зафіксовані в персоналістичних кодах візуальності.

Для В. Гречаного такий код втілюється, по-перше, у переформатуванні отриманих академічних навичок у Київському художньому інституті. По-друге, в царині монументалістики йому вдалося віднайти морфологію модерного мистецтва. У своїх станкових творах він досяг витонченої майстерності, створюючи композиції на тонких балансах просторових елементів, утримуючи рівновагу порожнечі і плям, ліній та барв. У технічних прийомах В. Гречаний дійшов до манери, яку можна означити як інтелектуальний декоративізм.

Є. Деркач пішов аналогічним шляхом переосмислення знань, отриманих від блискучого майстра, митця-шістдесятника Я. Калашника. Повсякчас змінюючи живописну пластику, художник створював краєвиди, переконливі у правдивості, збалансовано декоративні, наділені тонкими рисами народної образотворчої естетики.

Семіотична система творчості В. Падуна заснована на численних архетипічних символах, його бачення природи пантеїстичне за своєю сутністю. Мистець вивчав джерельну базу українського народного мистецтва, знайшовши витoki власної образної декоративної манери з річища вражень та відчуттів.

Творчість О. Самійленка зросла на уважному спогляданні природи, глибинному вивченні історії українського та світового мистецтва, позаяк пройшла вона крізь зацікавленість постімпресіонізмом, експресіонізмом, знайомством з авангардними течіями та, безумовно, сконцентрована на тлі палкої любові до народного, напівпрофесійного та наївного мистецтва Надпоріжжя.

References:

1. Hodenko-Nakonechna O. (2018, September 13). Steppe artist. Exhibition in memory of Volodymyr Padun. *Museum of the Ukrainian Diaspora*. https://museumdiaspora.blogspot.com/2018/09/blog-post_13.html
2. Malikov V.V., Shcherbyna O.S. (2021). Ohrin. Mysttsi dniprovs'koho andegraundu 1970-kh–1990-kh rr. (Ogrin. The artists of the Dnipro underground of the 1970s–early 1990s). ART-PRESS, 88 (in Ukrainian).
3. Polovna-Vasylieva O.A. (2015). Oseredky nonkonformizmu Dnipropetrovshchyny druhoi polovyny XX stolittia (Centers of nonconformism of the Dnipropetrovsk region of the second half of the XX century). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya Mystetstvo*, Vol. 16. Ch. 1, 247–254 (in Ukrainian).
4. Polovna-Vasylieva O.A. (2015). Tvorchyi shliakh Volodymyra Paduna (Volodymyr Padun's creative path). *Tradytsii ta novatsii u vyshchyi arkhitekturno-khudozhnii osviti. Seriya Mystetstvoznavstvo*, 4, 84–87 (in Ukrainian).
5. Svitlychna O.M. (2019). Khudozhnie zhyttia Katerynoslava–Dnipropetrovska kintsia XIX–XX stolittia (The artistic life of Katerynoslav—Dnipropetrovsk of the end of the XIX–XX centuries). *Tsentr uchbovoi literatury*, 192 (in Ukrainian).
6. Skliarenko H. (2018). Ukrainski khudozhnyky z vidlyhy do Nezalezhnosti (Ukrainian artists from the Thaw to Independence). *ArtHuss*, 2018, 1, 288 (in Ukrainian).
7. Starchenko V.I. (2004). Navchalnyi posibnyk do vyvchennia kursu “Dekoratyvno-uzhytkove mystetstvo” (Textbook for the study of the course “Decorative and Applied Arts”). RVV DNU, 44 (in Ukrainian).
8. Starchenko V.I. (2007). Narodne i naivne stankove maliarstvo Nadporizhzhia (Folk and naive easel painting of Nadporizhzhia). *Dniproknaha*, 224 (in Ukrainian).
9. Starchenko V.I. (2011). Tradytsii ukrainskoho narodnoho mystetstva u tvorchosti profesiinykh khudozhnykiv Prydniprovia 20 st. (Traditions of Ukrainian Folk Art in the Works of Professional Artists of the Prydniprovia of the 20th Century). *Borysten*, 10, 32–35 (in Ukrainian).
10. Verba I. (1992). Per aspera ad astra. *Obrazotvorche mystetstvo*, 4, 27–29 (in Ukrainian).

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-4-8>

НОТАРІАЛЬНА СПІЛЬНОТА ЯК ПРАВОВИЙ ФЕНОМЕН СУСПІЛЬСТВА

Наталія Манойло,

кандидат філософських наук, приватний нотаріус

Київського міського нотаріального округу,

докторант

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

(Київ, Україна)

ORCID ID: 0000-0002-6369-7437

notarmanoylo@gmail.com

Анотація. У статті розкривається система нотаріату і, відповідно, нотаріальна спільнота як важливий правовий феномен суспільного буття. Аналізується визначення нотаріату, наведене в Законі «Нотаріат в Україні», до якого пропонуються певні уточнення. З формальних позицій це «система органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права». З позицій екзистенціально-гуманістичних можна покладати якісь зобов'язання лише на людину як суб'єкта активної відповідальної життєдіяльності. Система може залишатись, але люди змінюються, що дає можливість для підвищення ефективності органу. Функціональні обов'язки нотаріусів викладені у всьому змісті Закону, а мають бути чітко спрямовані вже у вихідному визначенні. Наводиться визначення нотаріату як такої організації, яка об'єднує нотаріусів спільним розумінням необхідності розвитку властивого їм почуття справедливості для утвердження в суспільстві правового способу регулювання відносин між людьми. Колектив людей, об'єднаних спільними почуттями, підсиленими належним рівнем професійної освіти, являє собою соціально-духовний, цілісний, цілераціонально й водночас ціннісно-раціонально діючий суб'єкт утвердження право-законності в суспільстві.

Також певні уточнення наводяться відносно визначення функцій нотаріуса, який в Законі визначений в якості фізичної особи. Для філософії людина – це соціально-духовна особистість, діяльні можливості якої виходять далеко за межі її професійних обов'язків. Адже для того, щоб визначити самостійно «факти, що мають юридичне значення» й вчиняти інші дії «з метою надання їм юридичної вірогідності», як цього вимагає Закон, потрібно бути носієм філософського типу світогляду у всій його соціокультурній універсальній змістовній сутності. Звідси й висновок про те, що нотаріальна спільнота – це видатний феномен суспільства.

Ключові слова: Людина, нотаріус, нотаріат, суспільство, феномен, суб'єкт, закон.

NOTARIAL COMMUNITY AS A LEGAL PHENOMENON OF SOCIETY

Natalia Manoylo,

Candidate of Philosophical Sciences, Private Notary

Kyiv City Notarial District,

Doctoral Student

National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0002-6369-7437

notarmanoylo@gmail.com

Abstract. The article reveals the system of notaries and, accordingly, the notarial community as an important legal phenomenon of social life. The definition of notary is given in the Law "Notary in Ukraine", which offers some clarifications. From a formal standpoint, it is "a system of bodies and officials responsible for certifying rights." From the point of view of existential-humanistic positions, it is possible to impose some obligations only on a person as a subject of active responsible life. The system may remain, but people change, which makes it possible to increase the efficiency of the body. The functional responsibilities of notaries are set out

in the full content of the Law, and should be clearly stated in the original definition. The notary is defined as an organization that unites notaries with a common understanding of the need to develop their inherent sense of justice in order to establish in society the legal way to regulate relations between people. A group of people united by common feelings, reinforced by a proper level of professional education, is a socio-spiritual, holistic, tsilerational and at the same time value-rational subject of the rule of law in society.

There are also some clarifications regarding the definition of the functions of a notary, who is defined in the Law as a natural person. For philosophy, a person is a socio-spiritual person whose activities go far beyond his professional responsibilities. After all, in order to determine independently "facts of legal significance" and take other actions "in order to give them legal credibility", as required by law, you need to be a carrier of philosophical worldview in all its socio-cultural universal content. Hence the conclusion that the notarial community is an outstanding phenomenon of society.

Key words: Man, notary, notary, society, phenomenon, subject, law.

Постановка проблеми: Розбудова української держави супроводжується певними складнощами і труднощами в утвердженні правових відносин у всіх сферах суспільного буття. Цьому є багато причин, головна з яких полягає в тому, що у свідомості значної частини людей домінують стереотипи, вироблені попередніми типами держав, у яких домінував авторитарно-диктаторський владний режим, що, з одного боку, не давав простору для індивідуально-особистісної ініціативи, з іншого, формував патерналістичну психологію. Звідси й схильність до такого детально регламентованого владного адміністрування тих органів, які належать до держави безпосередньо або ж опосередковано. Переважна більшість законодавців не має правової освіти, тому склалась хибна практика постійного внесення змін і доповнень в закони, які приймає Верховна Рада, сформована на партійній, а не правовій основі. А партійне бачення проблем і способів їх вирішення й бачення правознавців можуть суттєво відрізнятись. Ось чому потрібно правові органи, особливо ж ті, які належать до структур громадянського суспільства, використовувати як провідні, а не виключно залежні від політичного тиску, який досить часто носить кон'юнктурний, а не справедливий характер.

Методологічною основою статті є використання філософських надбань, властивих видатним представникам суспільствознавчої й людинознавчої науки. Ми також беремо до уваги той факт, що країни, що розвиваються, завжди мають перед собою образ високорозвинених країн, чий досвід потрібно враховувати.

Мета статті – обґрунтування нотаріальної спільноти в якості правового феномена суспільства.

Виклад основного змісту. Стаття 1 Закону України «Про нотаріат» визначає його як «систему органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені цим Законом, з метою надання їм юридичної вірогідності.

Вчинення нотаріальних дій в Україні покладається на нотаріусів, які працюють в державних нотаріальних конторах, державних нотаріальних архівах (державні нотаріуси) або займаються приватною нотаріальною діяльністю (приватні нотаріуси)» (Закон України «Про нотаріат». (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993: 1).

Відразу ж виникають певні зауваження щодо певної нечіткості й некоректності формулювання змісту, викладеного в першому пункті. Перше. Нотаріат – це, справді, з одного боку, система органів, але, з іншого, це посадові особи. Система має завжди залишатись, але посадові особи неодмінно змінюються з найрізноманітніших причин, включно до виходу на пенсію чи в разі смерті. Друге. Система органів – це щось інституційне, управлінсько-регулятивне, владне. Посадові особи – це живі люди, які створюють систему та забезпечують її функціонування. Тому формулювання «на які покладено обов'язок ...», викликає сумнів у тому, чи можна зобов'язувати щось, що не є носієм обов'язку як певного стану свідомості. Очевидно, що в законі все має значення, починаючи від розділових знаків і закінчуючи граматичною

точністю. Адже йдеться про людей, оскільки саме вони, а не «система органів», «посвідчують права». В будь-якому тексті є свої правила, які виконують функцію права як мірила справедливості. Право й правило мають спільний корінь, тому що відображають душевне й духовне життя людини, взаємовідносини між людьми, народами, державами. То ж цілком очевидно, що правильне формулювання мало бути таким: «Нотаріат в Україні – це система органів і посадових осіб, на яких покладено обов'язок...». Йдеться про те, що зобов'язання стосується посадових осіб, а не на «системи органів». (Закон України «Про нотаріат». (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993: 1).

Може здатись, що це не має принципового значення. З чим ми не можемо погодитись. На користь цього свідчить судова практика, коли нечіткість граматичного формулювання законів дає підстави виправдовувати очевидні злочини, здійснені не «системою органів», а саме «посадовими особами», які в них працюють. Як і практика прийняття законів Верховною Радою, коли вони, а за десятиріччя це вже стало звичаєм, приймаються за скороченою процедурою, тому містять певні помилки, які потім виправляються технічним персоналом, який не має таких законодавчих повноважень. Нарешті, закон – це прояв незмінності й повторюваності, а прийняття законів з формулюванням «Закон України «Про внесення змін до вже діючого Закону»», що складно заперечити, не формує у громадян повагу до нього. Так, у нині діючий Закон «Нотаріат в Україні» за майже тридцять років від його прийняття законодавці різних скликань внесли понад сотню змін і поправок. Звичайно, що час плине і закон має реагувати на зміни. Але ж не з такою частотою. Нотаріуси як посадові особи це постійно відчують при проведенні нотаріальних дій. У них є особиста відповідальність, якої немає у тих осіб, які приймають закони в законодавчому органі держави.

Наявність чітких визначень основних понять в законодавстві, які характеризують діяльність будь-якого органу, а це завжди колектив людей, а не сам по собі орган в якості будівлі та офісу в ній, необхідна для того, щоб формувати у виконавців максимальну, настільки це можливо, об'єктивність при виконанні ними своїх професійних обов'язків. Адже об'єктивне єднає, а суб'єктивне роз'єднує. Крім того, чіткі понятійні визначення формують не лише індивідуальну, але й спільну колективну суб'єктивність і відповідальність. Правила, які визначають дотримання нотаріусами норм професійної етики, забороняють втручатись у професійну кваліфікацію клієнтів. Ми, погоджуючись із цим, висловили свої міркування щодо цього положення. Але вони не можуть заборонити клієнтам втручатись у роз'яснення нотаріусами законності своїх думок. Тому, маючи право звернутись до інших нотаріусів, можуть знайти підтримку в них, що не може сприяти створенню суспільної атмосфери довіри до системи нотаріату загалом.

Зважаючи на наведені роздуми, вкрай бажано в законах, які визначають діяльність людей в системі правових органів, давати чіткі визначення основних понять, а не зводити зміст законів до дрібної регламентації якихось супровідних аспектів діяльності. Можна взяти за певний взірець Закон України «Про вищу освіту», де вже в перших статтях наведені світоглядні філософсько-методологічні визначення вихідних понять.

Стаття 1 Закону «Нотаріат в Україні» також починається словами «Поняття нотаріату. Органи і особи, які вчиняють нотаріальні дії». (Закон України «Про нотаріат». (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993: 1). Але навряд чи наведене далі визначення є таким, що відповідає вимогам логіки, на законах якої розвивається філософія з її глибоким проникненням в субстанціональні підвалини об'єкта. Так, в ньому перераховані головні функціональні обов'язки, але не зазначена основа, завдяки наявності якої у посадових осіб з'являється можливість їх виконувати. Вона розмита по всьому тексту Закону, а мала б бути цілком очевидною вже у вихідному визначенні.

Такою очевидною спільною, єдиною й необхідною основою для понятійного способу визначення нотаріату є не сам орган чи система органів, а органічно-цілісна й ціннісно орієнтована

соціокультурна єдність посадових осіб, підпорядкованих у своїй професійній взаємодії єдиній цілі – бути суб'єктом саморозвитку і водночас суб'єктом безпосереднього суб'єктно спрямованого впливу на суспільство в цілому. Таке визначення відповідає не лише природній сутності людини, оскільки в природі все зі всім взаємодіє об'єктивно. Що стосується людини як природно-соціальної істоти, то її діяльність набуває соціально-духовного спрямування в тому випадку, коли їх єднає спільна ціль і спільне розуміння свого покликання, усвідомлене його відкриттям в собі самій, а не якимось законом, який її зобов'язує зовнішнім примусовим чином.

Таким зобов'язувальним внутрішнім покликом, він же одночасно й виклик, для людини є наявність в ній почуття справедливості. Суть її в тому, що, відчуваючи себе живою істотою, наділеною свідомістю, яка дозволяє їй бути в стані постійного оцінювання того, що проминуло, але залишилось в пам'яті, із тим, що вона, не відчуваючи задоволення від спогадів про нього, бажала б позбутись його в тому, що неодмінно має бути, має прийти в майбутньому і принести задоволення. Справедливість – це право людини на задоволення своїм життям, яке завжди пов'язане з певними видами діяльності, які відповідають її внутрішньому об'єктивному поклику/виклику, але не завжди суспільство створює можливості для адекватного відгуку.

Зважаючи на попередні міркування, можна дати таке визначення поняття нотаріату. Нотаріат – це суспільна організація людей, об'єднаних спільним розумінням розвитку властивого їм внутрішнього почуття справедливості, необхідного як для власного саморозвитку, так і для суспільства в цілому, оскільки воно є основою для правового регулювання відносин між людьми.

Відомо, що найбільше несприйняття людиною свого життєвого шляху зумовлене тим, що людина зайнята в ньому не своєю справою, не тим, до чого в неї є покликання. Але це не лише екзистенціальний розпач самої людини, але й суспільства, якщо люди, що управляють ним, також зайняті не своєю справою. Ми виходимо з того, що серед всіх представників юридичної професії почуття справедливості найбільшою мірою властиве нотаріусам. Поки що це суто інтуїтивне відчуття, яке потребує належного соціологічного дослідження, якого ми чекаємо від держави. Адже її функція полягає не лише у вимогах до її власних структур, але значно більшою мірою в тому, щоб люди, які забезпечують діяльність «системи органів», мали можливість органічно поєднувати свої таланти із тими функціями, які покладені на них.

На підтвердження правомірності напрямку наших міркувань щодо суспільної значимості нотаріату не стільки як певного суспільного органу, певної її структури, звернемось до деяких принципів визначень розуміючої соціології М. Вебера. Він також відзначав, що сумісне проживання людей в певному спільному просторі не створює суспільство в якості ціле-раціонального об'єднання. Через що далеко «не всі типи взаємовідносин між людьми носять соціальний характер; соціальною є тільки та дія, яка за своїм смыслом орієнтована на поведінку других. ...Соціальна дія не ідентична ні: а) одноманітному поводженню багатьох людей, ні б) тому, на яке впливає поведінка других» ... (Вебер М., 1990: 626). Звідси логічний висновок про те, що людина має бути суб'єктом власного вибору спрямованості мотивів свого поводження. Особливо ж у тому випадку, коли вона попадає у вже діючу структуру.

Людина, надто ж та, в якій максимально розвинене почуття справедливості, в переважній більшості випадків обирає ту професію, яка є для неї продовженням її самої в спорідненому соціальному середовищі та спорідненому виді діяльності. Якщо є таке соціально-духовне об'єднання, утворюється продуктивна сила колективного суб'єкта, оскільки він являє собою усупільнену одиничність. Якщо ж такої єдності схильностей немає, то жодні настанови з боку вищих державних установ до підлеглих їм структурних підрозділів не будуть мати очікуваного результату, оскільки не примножать зусилля, отже, не можуть бути ефективними у своїй діяльності. Якщо ж результати будуть, то їх ціна для виконавців очевидна: втрата ними не лише самоповаги, «честі й гідності», але також «життя і здоров'я».

Корисною для цілей нашого дослідження є також наведена М. Вебером класифікація видів соціальної дії, які можуть суттєво відрізнитись за мотиваційними спонуканнями й очікуваннями. До них належать цілераціональні, ціннісно-раціональні, афективні й традиційні. У першому випадку є розрахунок на те, що об'єкти взаємодії діють раціонально, якщо це людина, то передбачається, що вона діє засобом розумної волі, отже, цілком прогнозованої у своїх наслідках. У другому «дія завжди підлягає «заповідям» або «вимогам», у послуху яким бачить свій обов'язок конкретна особа. Лише тією мірою, якою людська дія орієнтована на них – що зустрічається достатньо рідко і в дуже різній, більшою частиною зовсім незначній степені – можна говорити про ціннісно-раціональну дію» (Вебер М., 1990: 629). Звідси й наше дещо критичне ставлення до «заповідей» і «вимог», адже це зрозуміло в тому числі й тим, хто їх пропонує. Але така інерція, такий прояв ідолу площі навіть у мотиваційній свідомості освічених людей.

Афективна дія заснована на емоціях. Вони можуть надати соціальній дії негативне асоціально-спрямування. Але часто емоційно проявляється бажання захистити ціннісний напрям діяльності, який досить часто досягає певного ефекту, хоча й короткочасного. Традиційна соціальна дія переважно не піддається осмисленню, оскільки в переважній більшості не відповідає не те що сучасному стану суспільства, але й реальним вчинкам окремих людей. Проте «більша частина звичної повсякденної поведінки людей близька даному типу, який займає певне місце в систематизації поведінки не лише в якості пограничного випадку, але й тому, що вірність звичці може бути тут усвідомлена різним способом і в різній степені» ... (Вебер М., 1990: 628).

Наголошуючи на тому, що нотаріат – це соціально-духовний колектив цілераціонально й водночас ціннісно-раціонально з'єднаних спільною професією людей – нотаріусів, є потреба підсилити свої аргументи ще одним посиланням на авторитет М. Вебера. Він стверджує, що істинною формою соціальних відносин можна «називати поведінку декількох людей, співвіднесену за своїм змістом один з одним і орієнтовану на це. Отже, соціальні відносини повністю і виключно полягають у можливості того, що соціальна поведінка буде носити доступний (осмислений) визначенню характер» (Вебер М., 1990: 630). Звідси наші зусилля по необхідності визначення тих понять, які визначають діяльність нотаріусів у тому вигляді, як вони самі визначили їх цінність для себе самих на основі отриманого ними індивідуального досвіду, узгодженого з історичним досвідом суспільного буття, викладеного в системі освіти різними навчальними дисциплінами.

Почавши даний підрозділ із аналізу визначення Законом «Нотаріат в Україні» феномена нотаріату, ми звернули увагу на некоректність покладання обов'язку на «систему органів», адже це не є проявом соціальної дії. Діючі суб'єкти – це люди. Навіть якщо ставляться якісь завдання перед колективом людей, то їх виконання здійснюється окремими особами як суб'єктами, що сприймають такі зобов'язання. Тут потрібно враховувати пораду італійського філософа XVI ст. Августина Ніфа, яку використав Д. Берклі: «Ми зобов'язані мислити як вчені, а говорити як натовп» (Берклі Д., 1978:194). Звідси виправданість нашої нібито зачіпки, яка не є такою для мислячої категорії людей в тому випадку, коли до неї звертаються як до натовпу.

Згідно Закону «Нотаріус – це уповноважена державою фізична особа, яка здійснює нотаріальну діяльність у державній нотаріальній конторі, державному нотаріальному архіві або незалежну професійну нотаріальну діяльність, зокрема посвідчує права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняє інші нотаріальні дії, передбачені законом, з метою надання їм юридичної вірогідності» ... (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993: 1).

Спробуємо надати визначення з позицій права як органічної частини філософії, а не права, ізольованого від своєї духовної матері. Хоча воно, фактично, вже наведене в понятті нотаріату. Законодавче визначення зводиться до перерахування необхідних функцій, які нотаріус зобов'язаний виконувати. Можливо, що в суто юридичному документі так і потрібно визначати. Але й у ньому відчувається неповнота, оскільки потім у спеціальному розділі деталізу-

ються не лише функції, але й виставляються вимоги до нього вже не як до «фізичної особи», а як до особистості, здатної їх виконувати на належному якісному рівні. То чому б вже з самого початку не навести визначення фізичної особи в статусі особистості, суттєвою дієвою й діяльною ознакою якої є відповідні здібності, які вона здатна реалізувати як умову професійної роботи.

Здібність – це потенційний потяг людини до об'єктів її внутрішньої душевної й духовної зацікавленості; це своєрідне притяжіння цілісного людського організму як мікрокосму до тих об'єктів макрокосму, які наочно для батьків, педагогів, вихователів, суспільства загалом демонструють його об'єктивний поклик, його поки що не розкрити сутність, його призначення. Завдання не стільки й не тільки самої людини, скільки перерахованих суб'єктів не просто помітити ще не усвідомлений нею потенційний поклик, а здійснити адекватний відгук, суть якого в тому, щоб створити умови для актуалізації поклику у здатність його реалізувати. Призначити на будь-яку посаду можна, але чи завжди це адекватна відповідь на об'єктивне призначення людини в її прагненні до самореалізації.

Визначення поняття, таким чином, має своїм змістом відкривати ті внутрішні душевні інтенції, які сформовані в об'єкті як такі, що покликані забезпечити його існування. Для природних об'єктів це їх невід'ємні фізичні, хімічні, біологічні властивості. Залізо не можна перетворити в золото, хоча це хімічні елементи, віднесені до металів. Якщо йдеться про людину, то мається на увазі виявлення в ній тих властивих їй здібностей, які вона сама, або з допомогою інших людей, здатна розкрити в собі й реалізувати як умову задоволення життям, а не просто життя в його біологічному прояві.

Отже, філософсько-гуманістичне визначення поняття людини в статусі нотаріуса наступне. Нотаріус – людина з властивою їй атрибутивною/невід'ємною ознакою, якою є почуття справедливості в усьому тому, що стосується як неї самої, так і інших людей. Найвища міра і прояв такого почуття – відчувати себе щасливою в процесі реалізації здібностей, які вона відкрила в собі і здатна їх розвивати, оскільки вони забезпечують їй задоволення від життя. Саме це почуття й формує правосвідомість, на основі якого формується нормативне право як засіб посвідчувати те, що є справедливим. Як і підстави для сумніву, чи діючі правові норми продовжують бути справедливими при зміні обставин. У таких граничних екзистенціальних умовах постійно перебуває нотаріус у своєму професійному бутті. Це дозволяє йому бути активним суб'єктом у своїх роздумах щодо необхідності вдосконалення законодавства не лише з боку законодавчого органу держави, але і з боку громадян, які отримують такі можливості, об'єднуючись у громадські організації зі статусом юридичних осіб громадянського суспільства.

Між тим Закон не враховує такого рівня свідомості нотаріальної спільноти. Це чітко видно зі змісту Ст.16, зміст якої жорстко прив'язується виключно до суто професійних, а не громадянських прав нотаріусів. «Метою професійного самоврядування нотаріусів є об'єднання на професійній основі зусиль нотаріусів для виконання покладених на них цим Законом обов'язків і забезпечення їхніх прав, представництво професійних інтересів нотаріусів у державних органах, органах місцевого самоврядування, у відносинах з іншими юридичними особами, захист професійних інтересів та соціальних прав нотаріусів, сприяння підвищенню професійного рівня нотаріусів та надання їм методичної допомоги, захисту інтересів фізичних і юридичних осіб при заподіянні їм шкоди внаслідок незаконних дій або недбалості нотаріуса».

Нескладно побачити, що головна мета полягає не в тому, щоб підняти статус нотаріусів як спільноти громадянського суспільства, чітко закріпивши за нею саме такий статус, а в тому, щоб вона зосереджувала свої зусилля на «виконанні покладених на них цим Законом обов'язків». Одне лише консультативне представництво в органах самоврядування, включно з державними, не дозволяє наявним у них знанням і відчуттям реальних настроїв суспільства в законодавчому полі реалізуватись повною мірою. Чомусь таке право традиційно залишається за партійними

структурами, чия відданість справедливості досить сумнівна. Особливо в суспільстві, в якому держава опинилась під значним впливом олігархату.

Ця ж стаття надає статус юридичної особи Нотаріальній палаті, яка є формою прояву представницької, а не безпосередньої демократії, як це властиво громадським організаціям громадянського суспільства. «Нотаріальна палата України є організацією, яка здійснює професійне самоврядування у сфері нотаріату». Ми ж переконані, що професійний потенціал спільноти нотаріусів гідний мати самоврядний статус не лише у своїй професійній сфері, але й у сфері суспільства загалом. Адже професія нотаріуса не обмежується жорстко регламентованою в Законі виконавчою його роботою як всього лише секретаря. Нотаріус – це світоглядна професія, сформована на основі філософсько-правової свідомості, рівень розуміння якої не можна зводити до функцій посвідчення законів наявними печатками на паперах. Печатки справедливості не на папері, а в сутності людини, яка приречена себе на таке її розуміння, яке відповідає на постійні очікування будь-якого суспільства на її правове утвердження державою, яка в особі тих, хто належить до її інститутів, зобов'язана це здійснювати. Якщо не здійснює, то це пряме свідчення того, що свідомість цих осіб не є правовою, отже, справедливою.

Звичайно, це не означає, що нотаріальну спільноту потрібно перевести на державну службу. Адже влада в її державному виконанні розбещує. Причому, значно більшою мірою представників судової та виконавчої гілки, а не лише, як це сприймається буденною свідомістю, так званім вищим управлінським складом. Вище існуючих Законів Держави, яка приймає їх на основі їх відповідності очікуваної всім її населенням, всіма її громадянами Справедливості, не може бути ніхто. Так записано в текстах Конституції, але не такою є печатка в душі людини, яка має чин державного службовця, але служить своєму егоїстичному інтересу, оскільки паразитує на масовому правовому невігластві. Не так і в свідомості пересічного громадянина, який розуміє право як справедливість мірою свого власного розуміння, а не мірою, яка відповідає історичній логіці побудови демократично-правового суспільства, в якому приємно жити, як заповідав Епікур, розумно, морально і справедливо.

Цілком очевидно, що наведена душевна характеристика нотаріуса, як і будь-якої іншої людини, має статус ідеального типу. Як, власне кажучи, всі наукові поняття. Проте людині властиво не просто мріяти про ідеальне, але й мати приклад поведінки, який би максимально відповідав таким очікуванням. Тому ми й намагаємось довести, що нотаріальна спільнота має досить високу міру єдності професійних знань, до яких входять і знання соціокультурного змісту і спрямування, із адекватним їх проявом в суспільному вимірі. В такому разі вона здатна займати провідну роль в суспільстві не лише як суб'єкт правосвідомості в її практичному застосуванні, але і в морально-етичному та етико-правовому. Відвідуючи нотаріальні заклади, людина ніби попадає в той вимір буття, в якому вона відчуває себе в себе вдома, але вже не у мріях, а в реальності. Це завжди буває в тих ситуаціях, коли знімається різниця між суб'єктивними проявами різних людей не стає підставою для відчуження між ними, яке може дійти до непередбачуваних наслідків.

Нотаріальна спільнота професійно приналежна до правової структури суспільства. Але правове – це не лише буква закону, яка має відповідати його внутрішньому смислу. Значно важливіше те, щоб закон передавав людині дух справедливості як його суть і наслідок її взаємодії із правовими органами. Ми вже посилались на авторитетну соціально-філософську позицію М. Вебера щодо соціальних відносин. Він стверджував, що не можна стверджувати, нібито «індивіди, які співвідносять свою поведінку один з одним, вкладають у соціальні відносини однаковий зміст або що кожен із них внутрішньо сприймає смисл установки свого контрагента, що, таким чином, в цьому смислі тут існує взаємність» ... (Вебер М., 1990: 631). Для нас важливо утвердити той, як ми вважаємо, об'єктивний факт, що спільнота нотаріусів об'єднана не лише спільними професійними вимогами і спільним для всіх законодавством, яке вони

зобов'язані посвідчувати. Значно більшою мірою вона об'єднана світоглядно й соціокультурно просвітленістю своєї свідомості духом справедливості. Це єднає її з очікуваннями суспільства, яке вона здатна об'єднати в тому разі, якщо їй будуть надані такі просвітницькі можливості. Адже очевидно, що партійно-політичний вплив на нього не стільки єднає, скільки роз'єднує.

М. Вебер відзначає, що єднають суспільство звичаї і вдача. Проте така єдність заважає творчому розвитку і суспільства, і самих людей. Тому проблема і для теоретиків, і для практиків у тому, яким чином можна надати інші смисли звичному, яке формується на вродженій вдачі. Перехід від них «до умовності та права, звичайно, точно не може бути встановлений. Традиції повсюдно стали джерелом значимості» ... (Вебер М., 1990: 634). Можна констатувати, що вони і в наш час мають потужну силу. Принаймні, формуючи національну ідентичність, засоби масової інформації набагато частіше популяризують те, як жили наші пращури, ніж те, як можна і потрібно, зберігаючи пам'ять про звичаї і традиції, популяризувати досягнення, здобуті різними цивілізованими народами завдяки правовій регуляції соціальних відносин. У ХХІ столітті такі інформаційно-технологічні можливості існують. Що дозволяє сподіватись на більш прискорене, але не революційне, просвітлення громадської думки змістом правових законів як найбільш потрібних і значимих для людини.

Для вирішення проблеми єдності змісту людських уявлень про право і справедливість, про право як міру і критерій справедливості потрібно, враховуючи сучасні інформаційно-пізнавальні технологічні можливості та виходячи із визнання уявлень про смисли поведінки, формувати у людини розуміння того, що її життєві успіхи завжди є результатом не протидії з боку інших людей, а хибна установка на те, що зміст уявлень має бути у всіх однаковий. До такого сприйняття смислів підштовхують тисячолітні чи багатовікові традиції та звички. Не думаємо, що складно, інформуючи населення, яке має обов'язкову середню освіту, а досить значна частина в наш час і вищу, донести до його свідомості сприйняття того факту, що смисли справді мають загальну основу, яка, не досить суттєво відрізняючись генетично, формує індивідуальні соціальні особливості. Що, в свою чергу, дає право кожній людині на певну міру відхилення від заданого звичаями і традиціями способу життя, способу мислення. Тому право й визначено ще Аристотелем як мірило і критерій справедливості, яке дещо відрізняється у кожного індивіда. А про право на відхилення атома від заданої траєкторії вже вів мову Епікур. Тим паче, що кожна людина в суспільстві і є такий неподільний і цілісний атом. Або ж монада, якщо брати філософію Г. Лейбніца.

Філософським міркуванням, в тому числі про право, досить нелегко стати надбанням громадської думки. Звідси проблема її входження у світ людей, у зміст їх свідомості, її усвітнення. Цьому якраз і присвячена соціологія розуміння. Але не стільки самої філософії, скільки розуміння самою філософією й, відповідно, філософами, мислителями того рівня, який є зрозумілим для широких мас населення. Легітимність для нього має не сам по собі закон чи вся сукупність законів, а те, як їх регулятивна дія впливає на рівень і якість їх повсякденного життя. Беручи це за основу, можна знайти методи дослідження стану громадської думки і способи її раціоналізації на такому ж легітимному для неї рівні. «Такі поняття, як «держава», «співтовариство», «феодалізм» і т. п., в соціологічному розумінні означають – якщо виразити це в загальній формі – категорії певних видів сумісної діяльності людей, і завдання соціології полягає в тому, щоб звести їх до «зрозумілої» поведінки, а таке зведення завжди означає тільки одне – зведення до поведінки окремих людей, які беруть участь в цій діяльності» ... (Вебер М., 1990: 507).

Ми апелюємо до філософії М. Вебера з тієї причини, що він розглядає соціальну поведінку людей у зв'язку з правом, розуміючи його не в якості певної догматики, а як спосіб утвердження певних очікувань від його норм, віднесених до кожної особи. З нашої точки зору таким всезагальним очікуванням від громадян правової держави, яку вони ж і утверджують, є очікування

справедливості від правової регуляції соціальних відносин. Держава в такому разі – всього лише один із «видів сумісної діяльності». А що зверху того, вважає пересічний громадянин, для якого на буденному рівні поняття «громадянин» є також всього лиш ідеальним типом, те від лукавого. Звідси висновок вченого: «Соціологія тією мірою, якою «право» попадає в орбіту її дослідження, займається не виявленням логічно вірного «об'єктивного» змісту «правових положень», а діями, в якості детермінантів і результатів якого можуть, звичайно, відігравати значну роль – наряду з іншими факторами – і уявлення людей про «смісл» і «значимість» певних правових положень»(Вебер М., 1990: 508).

Оскільки уявлення і смисли про суть взаємодії між людьми формуються раніше, ніж вони долучаються до їх науково обгрунтованого ціле-раціонального й ціннісно-раціонального мотивів соціальної поведінки, їх зміст визначається від окремого до загального, а не навпаки. Тому раціональність, яку відображає соціологія, виходить із очікувань, що «суспільно орієнтовані дії» принесуть їм певну користь, на яку вони у своїх уявленнях сподіваються. Філософія, враховуючи цей смисл як такий, що визначає сутність буденної свідомості і буденного життя людини, може увійти у світ цих уявлень, якщо зверне свою пізнавальну увагу на наявність таких суспільних об'єднань, які діють не згідно буденних смислів, а згідно тих, які забезпечують цілісність суспільного організму. Ними є ті, для яких утвердження смислів загального, єдиного, спільного є необхідною умовою їх професійної діяльності, до якої їх підготувала не лише вища освіта, але й вроджене почуття соціальності. В нашому дослідженні це спільнота нотаріусів, буття яких визначається граничним і в певних критичних ситуаціях взаємодії з людьми мета-граничним рівнем.

Проблема усвітнення філософії постала в період утвердження в суспільстві вільних ринкових відносин, які прийшли на зміну патерналізму феодального устрою. Разом із цим утверджувалась республіканська форма державності, за якої людина не підлегла якогось суверена, а сама є сувереном в статусі громадянина як суб'єкта державотворчості. В Україні нині така ж ситуація, яка потребує розуміння громадянами того, що держава будується не зверху, не партійними лідерами, хворими на вождизм, властивий феодальним суспільствам, а ними самими. Для цього потрібно поступово, бо швидко психологія підлеглих не змінюється, але настирливо вносити у світ смислів та уявлень буденної свідомості світло філософського знання, яке має такі можливості, оскільки досліджує загальне в його особливій індивідуальній дії. Найбільшою мірою це властиво нотаріальній спільноті.

Висновки. 1. У законодавчих правових визначеннях навряд чи доцільно кваліфікувати людину як фізичну особу. Потрібно зважати на те, що право – це органічна частина філософії, для якої людина – особистість, що прагне стати вільною індивідуальністю в просторі свободи розумної волі. Такими є в нашому дослідженні нотаріуси.

2. Якщо врахувати попередній висновок, то з'являється можливість для надання нотаріальній спільноті статусу провідної соціальної верстви, оскільки вона не лише згідно професійних обов'язків, але й за філософським складом свідомості є провідником не просто чинних законів, а провідником ідеї справедливості, яка пронизує свідомість будь-якої людини.

Напрямок подальших досліджень має визначатись розробкою відповідних шляхів для досягнення нотаріальною спільнотою такого просвітницького статусу в суспільстві.

References:

1. Berkly D. (1978). Traktat o pryntsyphakh chelovecheskoho znaniya [A treatise on the principles of human knowledge]. *Sochyneniya* [Essays]. Moscow: Mysl, pp. 149-248.
2. Veber M. (1990). Osnovnie sotsyolohycheskye poniatiya [Basic sociological concepts]. *Yzbrannie proyzvedeniya* [Selected works]. Moscow: Prohress, pp. 602-643.

3. Veber M. (1990). O nekotorykh katehoryiakh ponymaiushchei sotsyolohyy [About some categories of understanding sociology]. *Yzbrannie proyzvedeniya* [Selected works]. Moscow: Prohress, pp. 495-546.
4. Zakon Ukrainy «Pro notariat» (1993) [About the notary] *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* [Statements of the Verhovna Rada]. No. 39. pp. 2-3. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text>.

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-4-9>

КОРИННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ

Віктор Міщук,

аспірант кафедри політичних наук

Рівненського гуманітарного університету (Рівне, Україна)

ORCID ID: 0000-0001-6047-0360DOI

wikto2491@gmail.com

Анотація. Стаття присвячена темі практичних проявів євроскептицизму в державах Центральної Європи. За допомогою поєднання методу контент-аналізу та класифікації євроскептицизму Сьорена Рійшо визначаються основи євроскептичної політики провідних партій країн Вишеградської групи. Вибір об'єктів дослідження (політичних партій) дав змогу охопити найширший спектр правих політичних сил Центральної Європи. Увага зосереджена на ролі національних чинників інтеграції у формуванні євроскептичного політичного базису. Дослідження здійснене на підставі аналізу програмних документів, опублікованих перед парламентськими виборами в Словаччині, Угорщині, Чехії та Польщі. У процесі аналізу використано контент-аналіз та класифікації євроскептицизму Сьорена Рійшо. Запропонована методика, на думку автора, дає змогу використовувати її для вивчення інших документів та проявів євроскептичної політики.

Ключові слова: інтеграція, Європейський Союз, національні чинники, євроскептицизм, єврореалізм, Вишеградська група.

THE ORIGINS OF CENTRAL EUROPEAN EUROSCEPTICISM

Viktor Mishchuk,

Postgraduate Student at the Department of Political Science

Rivne State University of Humanities (Rivne, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0001-6047-0360DOI

wikto2491@gmail.com

Abstract. The article is focused on the practical manifestations Euroscepticism in the countries of Central Europe. Using a combination of content analysis research method and the classification of Euroscepticism given by Sioren Riisho, the foundations of the Eurosceptic policies of the leading parties of the Visegrád Group countries are identified. Special emphasis is placed on the role of national integration factors in forming a Eurosceptic political base. The analysis focuses on the policy documents that were published before the parliamentary elections in Slovakia, Hungary, the Czech Republic and Poland. The choice of research subjects (political parties) enabled the widest range of right-wing political forces in Central Europe to be studied. The content analysis and criteria used to identify Eurosceptic statements in the programmes of the political parties under study are described in the article in a step-by-step manner, which makes it possible to use this methodology to analyse other documents and manifestations of Eurosceptic policy.

Key words: integration, European Union, national factors, Euroscepticism, Euro-Realism, Visegrád Group.

Вступ. Сучасний процес європейської інтеграції не може досягнути чіткого визначення стосовно майбутньої форми об'єднання, оскільки бачення національного інтересу в кожній із країн-членів далеко не завжди сходиться з інтеграційною політикою ЄС. Ця тенденція зумовлює критику нових загальноєвропейських реформ. Серед держав-членів ЄС, що в минулому були частиною Соцтабору, прослідковується острах втратити національну ідентичність та частину державного суверенітету, бути поглинутими загальноєвропейською мультикультурністю. Країни «Вишеградської групи» є яскравим прикладом євроскептичної політики на державному рівні, про що свідчить значна електоральна підтримка правоцентристських політичних партій,

які виступають за збереження статус-кво на противагу подальшому поглибленню співпраці та федералізації Європейського Союзу. У практичному політичному полі європейської політики відцентрові – дезінтеграційні сили об'єднуються науковцями під дефініцією «євроскептична політика», або ж «євроскептицизм».

Теоретичні аспекти євроскептицизму нині залишаються актуальним предметом досліджень науковців (Р. Квртз, П. Таггат, К. Зуба, А. Щербяк, С. Рійшо). Проте, незважаючи на значну кількість публікацій загального визначення, типологізації цього явища політологічна спільнота досі не виробила. Подібна нечіткість у теоретичних дослідженнях ускладнює аналітику практичних проявів євроскептицизму в сучасній політиці, проте застосування різних підходів до класифікації практики євроскептичної політики є однією з ключових тем у публікаціях дослідників процесу євроінтеграції.

Іншою з цілей таксономічних підходів до євроскептицизму є оцінка відносного впливу ідеології та стратегії на партійну критику європейської інтеграції і/або членства в ЄС. Для виконання поставленої цілі Пол Таггат спільно з Алексом Щербяком розробили ще одну класифікацію явища євроскептицизму, яка водночас є найпоширенішою та найбільш дискусійною, а саме: типологізацію євроскептицизму за ступенем заперечення ідеї європейської інтеграції. У своїх основних роботах Таггат і Щербяк розрізняють два типи євроскептицизму: жорсткий (hard) та м'який (soft) євроскептицизм.

Жорсткий євроскептицизм – тип опозиційності, що характеризується принциповим спротивом ЄС та європейській інтеграції, тому його можна спостерігати в партіях, які вважають, що їхні держави мають вийти зі складу Євросоюзу, або ж політика цієї партії щодо ЄС рівнозначна протиставленню всьому європейському проєкту інтеграції, представлений у цей час (Taggart, Szczerbiak, 2002: 4).

Жорсткий євроскептицизм – це несхвалення наднаціональної інтеграції як такої, тобто принципова опозиція до проєкту європейської інтеграції, втіленого в ЄС. Таггат і Щербяк пропонують два методи виявлення жорсткої євроскептичної політики певної партії: по-перше, виявити антиєвропейські принципи, довкола яких і сформувалась ця партія і які є основним мобілізаційним фактором; по-друге, виявити, чи партійна ідеологічна позиція корелюється із загальним вектором євроінтеграції або ж потребує фундаментального перероблення умов, на яких їхня країна є членом ЄС, що несумісно із сучасною європейською траєкторією проєкту. Це іноді виражається як умовна підтримка членства в ЄС, але за певних недосяжних умов, що рівнозначно фактичному протистоянню членству в ЄС.

М'який євроскептицизм – це політична позиція, в якій не існує принципових заперечень проти європейської інтеграції чи членства в ЄС, але є занепокоєння з приводу однієї (або кількох) областей політики, що призводить до вираження опозиції до ЄС, або де існує відчуття, що «національний інтерес» у цей час суперечить траєкторії ЄС (Taggart, Szczerbiak, 2002: 4).

Досить часто подібну політику характеризують терміном «єврореалізм», оскільки вона базується не на принциповому запереченні проєкту інтеграції ЄС, а на запереченні певної складової частини сучасного чи майбутнього інтеграційного проєкту. Про м'який євроскептицизм можна сказати, що він має сенс лише тоді, коли партія використовує риторику змагань з європейським питанням як частиною їх політичного дискурсу. Сенс визначення «м'якого євроскептицизму» полягає в тому, що він охоплює ті позиції, які становлять справжній скептицизм щодо європейської інтеграції в цей час розвитку проєкту. Важливо розуміти, що автори типології припускають, що сучасний проєкт європейської інтеграції рухається вперед, і статус-кво дуже рідко захищається як бажана форма європейської інтеграції. Іншими словами, згідно з цією логікою, якщо хтось підтримує ЄС, таким який він існує зараз, і виступає проти будь-якої подальшої інтеграції, то він є фактично євроскептичним, оскільки це суперечить тому, який домінуючий спосіб інтеграції є чинним.

Стикнувшись із проблемою генезису євроскептичної політики, данський науковець Сьорен Рійшо визначив, що типологія Таггарта-Щербяк має надто вузькі рамки для політичної аналітики, адже євроскептицизм може базуватися на розбіжностях, тобто бути пов'язаним із певними культурними, географічними та соціально-економічними факторами або з конкретними проблемами та переговорами з ЄС. Тому, не відкидаючи попереднього підходу до типологізації явища євроскептицизму, С. Рійшо запропонував удосконалити попередню класифікацію, визначаючи критерієм євроскептичної політики її походження, або ж основу її формування.

На нашу думку, політика євроскептицизму є практичним проявом дезінтеграційних факторів європейської інтеграції. Таким чином, для визначення цих відцентрових інтеграційних сил нам необхідно детально дослідити євроскептичну політику держав Вишеградської групи. Отже, **метою статті** є визначення євроскептичної політики в сучасних провідних політичних силах держав ЦЄ, класифікація проявів євроскептицизму та дослідження його базису формування.

Основна частина. Для досягнення означеної мети ми розділили її на кілька завдань. Першим нашим завданням стало визначення відповідних об'єктів дослідження (політичних партій) для аналізу їх євроскептичної політики. На наступному етапі ми виділили ознаки євроскептичного висловлювання та провели на їх основі контент-аналіз відповідних програмних документів, вибраних на попередньому етапі політичних партій. Третім завданням стало обчислення кількісних характеристик євроскептицизму, виявленого в передвиборчих програмах досліджуваних політичних сил. Після цього за допомогою класифікацій Таггарта-Щербяка та Рійшо ми здійснили якісний аналіз визначених на попередньому етапі євроскептичних висловлювань та, відповідно, дослідили базиси партійного євроскептицизму держав Центральної Європи.

Матеріал і методи досліджень. У процесі підготовки цієї статті основним методом дослідження був контент-аналіз програм політичних партій держав Вишеградської групи. Метою цього аналізу слугувало виявлення євроскептичних висловлювань у відповідних документах. Для цього ми використали ознаки євроскептичного висловлювання, надані у визначенні поняття «євроскептицизм» Олівера Трейба. Одиницями аналізу є прості речення. Надалі ми використали отримані дані для кількісного аналізу відсоткових значень євроскептичних висловлювань у програмах політичних сил. Отримані результати були порівняні щодо усіх документів. На останньому етапі ми користувались типологіями євроскептицизму Таггарта-Щербяка для якісної оцінки ступеня заперечення у виділених євроскептичних висловлюваннях та класифікацією С. Рійшо – для визначення базису формування євроскептичної політики. У процесі дослідження нами були використані передвиборчі програми політичних партій Центральної Європи: «Звичайні люди» – «2020 Úprimne odvážne pre ľudí» (OLANO, 2020), програма політичної партії «Право і Справедливість» – «Polski model państwa dobrobytu» (PiS, 2019), програма політичної партії Громадянська демократична партія – «SPOLU dáme Česko dohromady» (SPOLU, 2021), а також програма угорської партії «Краще» – «Magyar szívvvel, józan ésszel, tiszta kézzel» (Jobbik, 2018).

Результати та їх обговорення. Для досягнення поставленої мети першим нашим завданням став пошук відповідних об'єктів дослідження. Таким чином, для забезпечення об'єктивності та репрезентативності отриманих результатів ми розробили кілька критеріїв вибору досліджуваних об'єктів. Першим критерієм стала наявність реальної політичної влади. Оскільки ми досліджуємо політику демократичних держав, ми можемо бути певними в тому, що парламент є одним з інститутів, що забезпечує реальний політичний вплив на прийняття державних рішень. Отже, поле нашого пошуку звужується до партій та фракцій, представлених у парламентах Польщі, Чехії, Угорщини та Словаччини. Інколи наявність певної політичної сили в парламенті не є мотивом для ствердження того, що ця політична сила знаходить відображення своїх ідей у суспільстві. Тому сам факт обиравання депутатів до парламенту не може бути єдиним критерієм для відбору об'єкта дослідження. Відповідно, іншим критерієм є суспільна

підтримка досліджуваної політичної сили. І, звісно, окрім внутрішньополітичної підтримки для просування власних політичних ідей у рамках структури ЄС, досліджувана політична сила має бути представлена в одній із загальноєвропейських партій Європарламенту.

Застосувавши описаний підхід до вибору об'єктів дослідження, ми зосередились на чотирьох політичних силах. Першою досліджуваною політичною силою є словацька партія «Звичайні люди» (Občasní ľudia). Згідно із заявленими нами критеріями, ця політична сила є лідером за кількістю мандатів у Словацькому Парламенті. Згідно з результатами виборів до Національної Ради Словацької Республіки 2020 року партія «Звичайні люди» в коаліції з політичними партіями «Нова», «Християнський Союз» та «Зміни знизу» отримала 25,02% підтримки (Vol'by do Národnej rady Slovenskej republiky – Platné hlasy odovzdané pre politické subjek). Таким чином, відповідно до перших двох критеріїв, можемо констатувати, що партія «Звичайні люди» володіє реальним політичним впливом у Словаччині та водночас є лідером суспільної думки всередині держави.

Щодо третього критерію, то можемо зазначити, що в Європарламенті рух OĽaNO належить до Групи Європейської народної партії (EPP) з 2019 року (Daubner, 2020: 7). ЄНП – це політична сім'я правоцентристів, коріння якої сягають глибоко в історію та цивілізацію європейського континенту і яка була піонером європейського проєкту від самого початку (EPP, 2022). За винятком її ролі як найвпливовішої політичної сили в Європі разом із сім'єю соціал-демократичної партії, Європейська Народна Партія була головною рушійною силою європейської інтеграції, а також предтечею в розбудові партійних структур європейського рівня. Починаючи з 1990-х років, вона позиціонувалась як єдина провідна європейська партійна сім'я з 1990-х років. Частково це є результатом союзу з Британською консервативною партією в Європейському парламенті, проте більшу частину сучасного впливу ЄНП отримала переважно від розширення ЄС на схід у 2004/2007 рр. У колишніх комуністичних країнах Центральної Європи соціалізм був дискредитований і існувала слабка ліберальна традиція. Отже, потенціал для зміцнення партійної родини з ЄС розширення на схід був найсильнішим для ЄНП (Öhlén & Karlsson, 2018: 13). На сучасному етапі розвитку ЄНП можна схарактеризувати як одну з найбільш наближених до центру в політичному спектрі серед усіх правоцентристських партій Європарламенту та водночас найширше представленою політичною групою (European election results, 2019).

Таким чином, ми можемо визначити, що словацька партія «Звичайні люди» відповідає всім заявленим критеріям як об'єкт подальшого дослідження.

Дві наступні політичні сили, вибрані для подальших досліджень, – це переможці парламентських електоральних перегонів у Чехії та Польщі – польська політична партія «Право і Справедливість» («Prawo i Sprawiedliwość») та їх чеські колеги – Громадянська демократична партія (Občanská demokratická strana).

Відповідно до результатів виборів до польського парламенту 2019 року «Право та Справедливість» отримало 43,59% підтримки польського електорату, що забезпечило їм перемогу у виборчій кампанії (Wybory do Sejmu i Senatu Rzeczypospolitej Polskiej, 2019). Громадянська демократична партія зі своїми союзниками по коаліції «Разом» (Християнсько-демократичний союз – Чехословацька народна партія та TOP 09) перемогла своїх конкурентів в електоральній боротьбі 2021 року із результатом 27,79% підтримки виборців (Výsledky parlamentních voleb, 2021). Це дає нам підстави вважати, що ці політичні сили користуються популярністю серед власного населення.

Обидві партії входять до групи Європарламенту «Європейські консерватори та реформісти». За визначенням доктора політичних наук Б.П. Гуселетова, Альянс європейських консерваторів та реформістів – помірна євроскептична партія Європейського Союзу (Huseletov, 2020: 34). За результатами останніх виборів до Європарламенту (2019 року) Європейська група консерваторів і реформістів отримала 62 мандати та є третьою за кількістю членів (European election results,

2019). Європейські консерватори та реформісти презентують себе як найбільше об'єднання правих політичних сил в Євросоюзі. Європейські консерватори та реформісти – європейська політична партія, яка об'єднує у своїх лавах прихильників консервативних поглядів з усієї Європи (ECR Group, 2022). Ідеологічно ЄКР може бути охарактеризована як політична сила, більше зміщена вправо порівняно з ЄНП.

Таким чином, «Право і Справедливість» та Громадянська демократична партія є представленими в Європарламенті в одній із впливових політичних груп, отже, ми можемо розглядати їх як об'єкти подальшого дослідження.

Під час вибору угорського претендента для дослідження ми зіткнулися з деякими проблемами. Згідно з двома нашими критеріями, що стосуються внутрішньополітичного статусу політичної сили, ідеальним кандидатом виступила угорська партія «Фідес» («Fidesz»), яка підтвердила свою перевагу над конкуруючими політичними силами на парламентських виборах 2018 року, отримавши переважну підтримку виборців – 49,3% (Hungary election, 2018). Проте виникли ускладнення з виконанням третього критерію, а саме: прем'єр-міністр Угорщини Віктор Орбан вилучив свою партію «Фідес» із головної правоцентристської політичної групи в Європейському парламенті після того, як Європейська народна партія (ЄНП) вирішила виключити її (Henley, 2021). Цей факт не дав змоги подолати останній критерій – активне членство в певній загальноєвропейській партії, а отже, і спрощені можливості впливу на загальноєвропейську політику.

У цих умовах нами було прийняте компромісне рішення – для подальшого дослідження була вибрана парія «Краще» («Jobbik»). Ця політична сила отримала другий результат на парламентських виборах 2018 року. За неї проголосувало 19,1% (Hungary election, 2018) угорських виборців. Таким чином, ми можемо стверджувати, що партія «Краще» є впливовим гравцем на внутрішньополітичній угорській арені. Водночас політична сила є засновником Альянсу європейських національних рухів (AENM). АЄНР об'єднує в собі досить популярні європейські партії. Членами засновників Альянсу є «Йоббік» (Угорщина) (на шостому з'їзді якого Альянс і був створений), а також Front National Франція, Fiamma Tricolore Італія, National Demokraterna Швеція, Front national Бельгія. 12 листопада 2009 року до членів долучилась Британська національна партія (Plikova & Tushev, 2020: 329).

АЄНР найбільше наближена до крайніх правих поглядів. Таким чином, ми маємо змогу проаналізувати найширший спектр правих партій Центральної Європи.

Визначившись з об'єктами нашого дослідження, ми можемо перейти до наукового методу, який буде застосовано. Задля ретельного аналізу поглядів обраних партій на Європейський Союз, заявлених публічно та задокументованих, ми звернулися до програм політичних сил, виданих партіями перед останніми виборами до національних парламентів. Одним із найліпших методів дослідження значних текстових документів є процедура контент-аналізу. Відповідно до зазначеної методики нами була розроблена програма кількісно-якісного аналізу, що складається з кількох етапів.

На першому етапі ми віднайшли програми політичних партій, які знаходяться у вільному доступі. Таким чином, у подальшому аналізі беруть участь такі документи: програма політичної партії «Звичайні люди» – «2020 Úprimne odvážne pre ľuďi», програма політичної партії «Право і Справедливість» – «Polski model państwa dobrobytu», програма політичної партії Громадянська демократична партія – «SPOLU dáme Česko dohromady», а також програма угорської партії «Краще» – «Magyar szívvvel, józan ésszel, tiszta kézzel».

Як передбачає методика контент-аналізу, ми розбили цілісні тексти на менші смислові одиниці. У нашому випадку такими одиницями є прості речення. Ми отримали такі дані для подальшого аналізу:

- у передвиборчій програмі «Право і Справедливість» – «Polski model państwa dobrobytu» загальна кількість одиниць – 2614;

- програма Громадянської демократичної партії – «SPOLU dáme Česko dohromady» містить 688 одиниць;
- словацька партія «Звичайні люди» опублікувала програму «2020 Úprimne odvážne pre ľudí» загальним обсягом 2079 одиниць;
- партія «Краще» видала передвиборчу програму «Magyar szívvvel, józan ésszel, tiszta kézzel» місткістю 1329 одиниць.

Отримавши ці дані, ми змогли оперувати ними відповідно до поставленої нами мети, а саме: виявлення євроскептичних настроїв у передвиборчих програмах та їх класифікації. Задля виконання першої задачі ми виділили з текстів усі одиниці, де згадуються Європейський Союз, Європа (в сенсі політичного об'єднання), ЄС, європейська інтеграція, європейська політика (в сенсі політики в середині Союзу). Ми виявили, що програма «Права та Справедливості» містить 171 одиницю, де згадуються Євросоюз та його політика. Програма Громадянської демократичної партії налічує 23 подібні одиниці. Відповідно, програма «2020 Úprimne odvážne pre ľudí» партії «Звичайні люди» має подібні згадки в 65 одиницях тексту. У програмі партії «Краще» – «Magyar szívvvel, józan ésszel, tiszta kézzel» – виявлено 62 одиниці.

У цій роботі пропонується критичний аналіз категорії євроскептицизму на основі кількох аргументів. По-перше, «євроскептицизм» водночас є модним словом у науковій літературі та терміном, придуманим політиками для політичних цілей. Через свою нормативність і полемічність його важко використовувати як аналітичне поняття. По-друге, цей термін створює ризик «концептуального розтягування», оскільки він об'єднує партії, які мають різні політичні ідентичності, висловлюють діаметрально протилежні погляди на європейські проблеми і показують різний ступінь розвитку опозиції європейському проєкту (Neumayer, 2008: 136). У цьому контексті євроскептицизм був визначений як політична позиція, яка поєднує (а) критику поточного стану справ на рівні ЄС із (б) поглядом на реформи, який прагне згорнути європейську інтеграцію на користь більшої національної або регіональної автономії (Treib, 2020: 7).

Таким чином, користуючись цим підходом до розуміння поняття «євроскептицизм», ми виділили кілька ознак євроскептичного висловлювання для оперування ними в процесі аналізу. Тобто наше бачення євроскептичного висловлювання має містити у своєму змісті ознаки критики ЄС, політики Союзу та його інститутів, європейської інтеграції та/або її певного вектора, спрямованого на поглиблення співпраці.

За допомогою цього підходу з виділених нами на попередньому етапі всіх згадок ЄС та його політики ми виокремили одиниці, що містять у своєму змісті перелічені ознаки євроскептицизму. Таким чином, у програмі польської партії «Право та Справедливість» нами було виявлено 56 одиниць, що містять ознаки євроскептицизму. Це становить 2% від загального обсягу програми «Polski model państwa dobrobytu» та водночас 33% всіх висловлювань про ЄС.

Ці розрахунки, коли третина всіх висловлювань про ЄС та його політику мають ознаки євроскептицизму, надають нам підстави погодитись із висновками угорського дослідника Йозефа Дуро. «Право і справедливість» – в основному євроскептична партія, що абсолютно відкидає ідею федеральної наддержави. Навіть будучи представленою в уряді, вона не пом'якшила свій євроскептицизм і ризикує не тільки репутацією країни, а й можливим застосуванням санкцій, вважає Дуро (Duro, 2016: 38–39).

У передвиборчій програмі Громадянської демократичної партії – «SPOLU dáme Česko dohromady» ми виявили 10 висловлювань про Євросоюз, що можуть трактуватися як євроскептичні відповідно до виділених нами ознак. Це 1,4% від загального обсягу програми, а також 43,5% від всіх досліджуваних одиниць. Така значна кількість критичних до ЄС висловлювань у передвиборчій програмі партії співзвучна з аналітичною характеристикою Петра Юста. Громадянська демократична партія має відносно змінну позицію щодо Європейського Союзу. Євроскептицизм був найбільш яскраво вираженим в її програмах у часи, коли партія була опо-

зиційною, що не дивно. Позиція партій в уряді або, навпаки, в опозиції може впливати на силу, інтенсивність, частоту, (і) релевантність або цілеспрямованість її критичного ставлення до Європейського Союзу (Just, 2015: 118). Нагадаємо, що у виборчій кампанії 2021 року до чеського парламенту Громадянська демократична партія виступила як опозиційна до чинної влади політична сила.

Словацька партія «Звичайні люди» у своїй передвиборчій програмі 11 разів застосовує висловлювання, що трактуються нами як євроскептичні. Це 0,5% всього обсягу та 17% одиниць, в яких згадуються Євросоюз та його політика. Порівняно з іншими політичними силами така кількість євроскептичних висловлювань не є значною. Тому ми не можемо охарактеризувати цю політичну силу як загалом євроскептичне об'єднання. Наші висновки щодо кількості євроскептицизму наближені до думки П. Хинчиця та Д. Шаровця: «OĽaNO швидше можна сприймати як партію протесту, антиполітичну партію, що відмежовується від існуючої політики і політичного істеблішменту» (Hunčica & Šárovce, 2018: 26).

Програма політичної партії «Кращі» містить 25 євроскептичних одиниць. Це становить 1,8% загального обсягу програми та 40% від всіх висловлювань про ЄС та чинну політику Союзу. Якщо не брати до уваги якісні характеристики, то можемо зазначити, що в кількісних значеннях рівень євроскептицизму угорців не значно вирізняється порівняно з іншими партіями. Насправді відбулося помітне зближення політичних позицій між ними ультраправими «Краще» і провладною Фідес, тоді як Jobbik пом'якшив свою позицію щодо ЄС з 2014 року і припинив прагнути до виходу Угорщини з ЄС, позиція Фідеса стала більш критичною щодо ЄС (Hargitai, 2020: 191).

Детально описавши кількісні аспекти євроскептицизму в програмах політичних партій Центральної Європи, можемо перейти до якісних характеристик цього явища. Для виконання цього завдання з максимальним ступенем об'єктивності ми вирішили класифікувати виділені нами євроскептичні одиниці за двома типологіями.

Першою була ступенева типологія П. Таггерта та А. Щербяка, тобто поділ на «м'який» та «жорсткий» євроскептицизм. Ця класифікація диференціює євроскептичні висловлювання відповідно до їх змісту, а саме: «жорсткий» євроскептицизм має містити висловлювання, що неопосередковано закликають до виходу з Європейського Союзу або його повного розпаду. «М'який» євроскептицизм передбачає протиставлення політиці Союзу або несумісність національних інтересів із цілями ЄС.

Відповідно до цього критерію можемо зазначити, що жодна з одиниць з ознаками євроскептицизму не містить у своєму змісті характеристик «жорсткого» євроскептицизму.

Цей факт уможливорює висновок про те, що позиції «жорсткого» євроскептицизму є маргіналізованою політикою, що не знаходить своїх виборців, у достатній для державної політики кількості в суспільствах держав ЦЄ. Заклики до виходу власної держави з ЄС непопулярні серед населення Центральної Європи. На підтвердження цього ми також можемо навести кейс партії «Краще». Коли в аналізі 2015 року Нора Лазар визначила «Йоббик» як жорстку євроскептичну партію, яка згідно з їхнім установчим документом виступає проти членства в ЄС, якщо це шкодить національній незалежності (Lázár, 2015: 230). На сучасному етапі ми можемо зазначити, що політика угорської партії «Краще» змінилася. Євроскептичні висловлювання партії не тільки зменшились у кількості, а й стали більш поміркованими, що підтверджує наш аналіз. Так само і підтримка партії зросла. На виборах 2014 року «Краще» змогли зайняти лише третю позицію в парламенті після «Фідес» та «Єдності» (Deloy, 2014). А на виборах 2018, як уже зазначалось, партія «Краще» виборола другу позицію, збільшивши свій попередній результат на 348 533 голоси.

Водночас інші досліджувані політичні сили ніколи не вирізнялися «жорсткою» євроскептичною позицією, що забезпечувало стабільно високі електоральні результати для Громадянської

демократичної партії та «Права і Справедливості», а також перемогу порівняно нової словацької партії «Звичайні люди».

Для виконання останнього завдання – визначення базису формування євроскептичної політики – ми вирішили класифікувати виділені нами одиниці, що містять ознаки євроскептичного висловлювання, за типологією С. Рійшо (Riishøj, 2007: 512). Ця типологія диференціює євроскептицизм за 9 категоріями, відповідно до основ цієї політики, тобто її формування. Згідно із цією типологією, ми виділили такі категорії євроскептичної політики:

- Identity based (на основі ідентичності). Підставою для зарахування досліджуваної одиниці до цієї категорії в нашому дослідженні стало виявлення у змісті висловлювання протиставлення національної ідентичності європейській або острах втрати національної ідентичності через поглинання її європейською;

- Cleavage based (на основі розшарування). До цього типу євроскептичної політики ми зарахували висловлювання, які критикують європейську політику через розділення суспільства на більш успішні та менш успішні групи та спонукання конкуренції і перманентного конфлікту між ними;

- Policy based (на основі політики). До цієї категорії ми зарахували всі одиниці, де була виявлена незгода з конкретними політичними діями ЄС, що, на думку авторів програм, загрожують їх державам;

- Institutionally based (інституційно заснований). Цю категорію ми тісно пов'язуємо з висловлюваннями, що критикують інститути ЄС, протиставляють їх національним інститутам (як більш легітимним), у цьому контексті до цієї групи також зараховані одиниці, зміст яких протиставляє національний суверенітет та політичну владу ЄС;

- National interest based (на основі національних інтересів). До цього типу нами було зараховано євроскептичні одиниці, що протиставляють національні інтереси політиці та інтересам ЄС.

- Experience based (на основі досвіду). У нашому дослідженні ми зарахували до цієї групи одиниці, в яких критикується попередній досвід співпраці з ЄС, несправедливості, що виникли через попередню європейську політику щодо власної держави;

- Party based (на партійній основі). Виділені одиниці, в яких виражена партійна ідеологія не збігається з політичними реаліями Європейського Союзу, протиставлення уявлень партії з курсом ЄС;

- Atlantic based (атлантичний). До цієї категорії ми зарахували одиниці, що критикують ЄС через суперечності з проєктом НАТО, заперечення оборонних проєктів Євросоюзу з тих самих причин;

- Practical basis (практична основа) – категорія, до якої відібрані висловлювання, що, на перший погляд, не суперечать політиці ЄС, проте виражають політику, що суперечить загальноєвропейському політичному мейстріму, вектору європейської інтеграції.

Провівши аналіз за цими критеріями, ми отримали результати, відбиті в таблиці 1.

Обговорення. Ми розуміємо групу національних чинників інтеграції як поєднання понять: національні інтереси, національний суверенітет та національна ідентичність. Згідно з логікою дослідження, національний інтерес – це певного роду мета міжнародної державної політики, національний суверенітет розглядається нами як можливість, сукупність засобів для досягнення національного інтересу, а національна ідентичність – це водночас і наслідок проведеної міжнародної діяльності (оскільки більшість людей охочіше ідентифікують себе з успішними соціальними групами) і базис для формування національних інтересів.

Згідно з типологією С. Рійшо, ми асоціюємо національні чинники з такими категоріями аналізу: національні інтереси – National interest based, національний суверенітет – Institutionally based, національна ідентичність – Identity based. Таким чином ми маємо змогу за допомогою

проведеного аналізу порівняти рівень впливу національних чинників з іншими базисами формування євроскептичної політики в програмах провідних партій ЦЄ.

Таблиця 1

Розподіл євроскептичних одиниць за типологією С. Рійшо

Категорія	«Звичайні люди»	Громадянська демократична партія	«Право і Справедливість»	«Краще»
Identity based	0	0	12	8
Cleavage based	0	0	3	3
Policy based	5	7	16	8
Institutionally based	1	0	14	4
National interest based	3	1	9	1
Experience based	1	0	0	1
Party based	0	0	0	0
Atlantic based	0	2	1	0
Practical basis	0	0	0	0

Джерело: Власна розробка за працею С. Рійшо

До категорій Party based та Practical basis ми не змогли зарахувати жодне з висловлювань в усіх досліджуваних програмах. Це дає нам змогу зробити висновок про те, що євроскептична політика не є ідеологічною складовою частиною досліджуваних партій та водночас критика Євросоюзу в програмах партій ЦЄ є цілком відкритою.

У всіх досліджуваних програмах партій країн ЦЄ основним вектором критичних зауважень до Євросоюзу є конкретні політичні рішення ЄС, або євроскептицизм типу Policy based. Проте, на мою думку, певна опозиційність щодо загальноєвропейської політики в конкретних сферах (економічна, міграційна, аграрна та соціальна політика) є частиною демократичного процесу та природним явищем у великому міждержавному утворенні, подібна критика трапляється й у партіях цілком єврооптимістичного спрямування.

До категорії Policy based нами було зараховано 5 із 11 євроскептичних одиниць із програми словацької партії «Звичайні люди» – «2020 Úprimne odvážne pre ľudí». Це 45,45% від усіх євроскептичних висловлювань, виявлених у тексті.

У програмі «SPOLU dáme Česko dohromady» – чеської Громадянської демократичної партії до цієї категорії зараховано 7 євроскептичних висловлювань, це своєю чергою 63,6% від усіх євроскептичних одиниць.

Євроскептицизм, сформований на основі політики, переважає і в програмі польської партії «Право і Справедливість» – «Polski model państwa dobrobytu». Відповідно до виділених категорій, до євроскептичних висловлювань категорії Policy based було зараховано 16 досліджуваних одиниць тексту, що становить 28,6% від усіх євроскептичних висловлювань, виявлених на попередньому етапі дослідження.

У програмі угорської партії «Краще» – «Magyar szívvel, józan ésszel, tiszta kézzel» – перевага євроскептицизму категорії Policy based уже не є настільки явною. До цієї категорії зараховано 8 євроскептичних одиниць, це 32% від усіх виявлених євроскептичних висловлювань, тобто кількість євроскептичних висловлювань типу Policy based дорівнює висловлюванням, категоризованим як Identity based.

Як можемо спостерігати, в польській та угорській програмах ми виявили по три євроскептичні одиниці типу Cleavage based, тобто вираження незадоволення розшарування суспільства, що виникло внаслідок європейської інтеграції.

Так само в одній з євроскептичних одиниць, виявлених у програмі партії «Краще», критикується попередня політика ЄС, що призвела до несправедливого ставлення до Угорщини, тобто євроскептицизм типу Experience based. Одна одиниця євроскептицизму такого ж типу була класифікована нами і в програмі словацької партії «Звичайні люди».

Острах того, що європейська інтеграційна політика заважає співпраці НАТО, та критика проєктів спільної армії ЄС найбільш гостро виражені в програмі чеської Громадянської демократичної партії. Євроскептичні висловлювання типу Atlantic based були двічі категоризовані в програмі «SPOLU dáme Česko dohromady», це становить 20% від усіх євроскептичних висловлювань, виявлених на попередньому етапі в цій програмі. Євроскептицизм того ж типу в програмі польської партії «Права і Справедливості» був виявлений один раз (1,8%).

Якщо розглядати вплив національних чинників у комплексі National interest based, Institutionally based та Identity based, то національні чинники є основним джерелом для формування євроскептичної політики в польській партії «Право і Справедливість» та угорській політичній силі «Краще». Проте очікувана закономірність – чим далі від центру в політичному спектрі перебуває партія, тим більший вплив національних чинників, – не виправдалась.

Зокрема, 52% (13 одиниць) євроскептичних висловлювань, виявлених у програмі найближчих до крайніх правих «Краще», базуються на національних чинниках. Відповідно: National interest – 4% (1 одиниця); Institutionally based – 16% (4 одиниці); Identity based – 32% (8 одиниць).

Проте першими за рівнем впливу національних чинників є польські правоцентристи партії «Право і Справедливість». У сумі євроскептичні висловлювання сформовані на основі національних чинників у програмі «Polski model państwa dobrobytu» становлять 62,5% від всіх євроскептичних одиниць, тобто National interest – 16% (9 одиниць), Institutionally based – 25% (14 одиниць), Identity based – 21,5% (12 одиниць).

У найбільш наближеній до центру словацькій партії «Звичайні люди» сума сформованих на підґрунті національних чинників євроскептичних висловлювань становить 36,4%: National interest based – 27,3% (3 одиниці); Institutionally based – 9,1% (1 одиниця); Identity based – 0.

Водночас програма, з якою йшла на вибори 2021 року чеська Громадянська демократична партія – «SPOLU dáme Česko dohromady», містить одну євроскептичну одиницю National interest based, що становить 10% від усіх євроскептичних висловлювань. Ця політична сила характеризується як «правіша» порівняно зі словацькими колегами. Такий низький рівень євроскептичних висловлювань, сформованих на базисі національних чинників, ми першочергово пов'язуємо з тим, що програма «SPOLU dáme Česko dohromady» є більшою, ніж всі інші досліджувані документи, мірою продуктом компромісу, оскільки вона представляла не стільки Громадянську демократичну партію, скільки широку коаліцію, сформовану перед парламентськими виборами в Чехії 2021 року.

З іншого боку, загальна відсутність релевантності між розташуванням партії в політичному спектрі та кількістю євроскептичних висловлювань, сформованих на основі національних чинників, підштовхує нас до висновку про те, що визначена нами кількість сформованих на національному базисі євроскептичних одиниць, швидше відповідає суспільному запиту на провадження такої політики, ніж певним партійним ідеологічним переконанням.

Висновки. Отже, спираючись на результати дослідження, можемо стверджувати, що значна частина електорату країн Центральної Європи на сучасному етапі виявляє стурбованість із приводу подальшого поглиблення інтеграції в Євросоюзі, про що свідчать результати останніх виборів до парламенту та підтримка правоцентристських сил, що виражають ці фобії у своїх програмах. У багатьох випадках острах федералізації ЄС базується на національних факторах, таких як втрата національно-культурної ідентичності націй та нівелювання суверенних інтересів країн «Вишеградської четвірки». Період єврооптимізму змінився тверезою оцінкою прорахунків політики ЄС у різних сферах, що підтверджено тим, що критика цих політичних кроків

перетворилась на достатньо ефективний інструмент політичної боротьби, описаний у досліджуваних партійних документах. Спираючись на ці висновки, можемо припустити, що політична боротьба навколо питання поглиблення інтеграційного процесу в рамках Євросоюзу призведе до збільшення регіональної співпраці в країнах ЦЄ. Такі фактори, а також формування більшості правих консервативних сил у парламентах лідерів регіону («Право і Справедливість» у Польщі, «Фідес» в Угорщині, чеська Громадянська демократична партія) свідчать про збільшення запиту електорату на ведення незалежної суверенної політики в рамках ЄС. У такому разі для виконання передвиборчих обіцянок захисту національного інтересу провладні сили країн ЦЄ посилять регіональну співпрацю з метою подолання перелічених кризових явищ та спільної політичної опозиції подальшого федералістського поглиблення євроінтеграції. Логічно припускати, що вплив національних чинників на формування євроскептичної політики не є одномоментним явищем. Отже, національні чинники впливали і на варіації загальних стратегій міжнародного розвитку держав субрегіону, що і стане темою для наших подальших досліджень.

References:

1. Taggart, P., & Szczerbiak, A. (2002). The Party Politics of Euroscepticism in EU Member and Candidate States. Y European Consortium for Political Research. https://www.researchgate.net/profile/Aleks-Szczerbiak/publication/237536121_The_Party_Politics_of_Euroscepticism_in_EU_Member_and_Candidate_States/links/5534fb440cf2df9ea6a4122f/The-Party-Politics-of-Euroscepticism-in-EU-Member-and-Candidate-States.pdf
2. 2020 ÚPRIMNE odvážne pre ľudí (OLANO PROGRAM 2020). (2020). OBYČAJNÍ LUDIA a nezávislé osobnosti (OLANO), NOVA, Kresťanská únia (KÚ), ZMENA ZDOLA. https://www.obycajniludia.sk/wp-content/uploads/2020/02/OLANO_program_2020_FINAL_online.pdf
3. Polski model państwa dobrobytu (PROGRAM Prawa i Sprawiedliwości). (2019). Materiał wyborczy KW Prawo i Sprawiedliwo. http://pis.org.pl/files/Program_PIS_2019.pdf
4. SPOLU dáme Česko dohromady (VOLEBNÍ PROGRAM). (2021). <https://www.spolu21.cz/assets/documents/program/program.pdf>
5. Magyar szívvvel, józan ésszel, tiszta kézzel (Választási programja). (2018). Jobbik. http://b.jobbik.hu/programs/magyar_szivvel_jozan_esszel_tiszta_kezzel.pdf
6. Voľby do Národnej rady Slovenskej republiky – Platné hlasy odovzdané pre politické subjekty. (2020). [volby.statistics.sk. https://volby.statistics.sk/nrsr/nrsr2020/sk/data02.html](https://volby.statistics.sk/nrsr/nrsr2020/sk/data02.html)
7. Daubner, P. (2020). Slovensko v ére pandémie (pohľad zľava). <https://rosalux.cz/wp-content/uploads/2020/09/Daubner-Slovensko-v-ére-pandemie.pdf>
8. EPP – European People’s Party. (2022). EPP – European People’s Party. <https://www.epp.eu/who-we-are>
9. Öhlén, M., & Karlsson, M. (2018). East-West convergence or divergence? The (possible) influence of the European People’s Party on affiliated parties in Central and Eastern Europe 1990–2014. Y The European Union: Inside/Out. <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1272433/FULLTEXT01.pdf>
10. European election results | European Parliament. (2019). 2019 European election results. <https://www.europarl.europa.eu/election-results-2019/en>
11. Wybory do Sejmu i Senatu Rzeczypospolitej Polskiej (2019). Wybory do Sejmu i Senatu Rzeczypospolitej Polskiej 2019 r. <https://sejmsenat2019.pkw.gov.pl/sejmsenat2019/en>
12. Výsledky parlamentních voleb (2021). <https://www.e15.cz/volby-snemovna/vysledky-voleb-2021>
13. Huseletov, B. (2020). Partia Evropejskykh konservatorov y reformystov prodolzhaet borbu s Evropejskoj Narodnoj Partyei. Nauchno-analytycheskyi vestnyk YE RAN, 4 (16), 43–50. (In Russian)
14. ECR Group. (2022). ECR Group. <https://ecrgroup.eu/ecr>
15. Hungary election | Statista. (2018). Statista. <https://www.statista.com/statistics/895670/hungary-election-share/>

16. Henley, J. (2021). Hungary's Fidesz party to leave European parliament centre-right group. *Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2021/mar/03/hungarys-fidesz-party-to-leave-european-parliament-centre-right-group>
17. Ilikova, L., & Tushev, A. (2020). Right-Wing Populism in Central Europe: Hungarian Case (Fidesz, Jobbik). *Utopía y Praxis Latinoamericana*, 25(12), 325–332.
18. Neumayer, L. (2008). Euroscepticism as a political label: The use of European Union issues in political competition in the new Member States. *European Journal of Political Research*, 47(2), 135–160. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.2007.00721.x>
19. Treib, O. (2020). Exploring mainstream Euroscepticism: Similarities and differences between Eurosceptic claims of centre-right and radical right parties. *Research & Politics*, 7(3), 205316802095330. <https://doi.org/10.1177/2053168020953301>
20. Duro, J. (2016). BECOMING MAINSTREAM? EUROSCEPTICISM AMONG ESTABLISHED PARTIES IN V4 COUNTRIES. *Eurasian Journal of Social Sciences*, 4(4), 35–47. <https://doi.org/10.15604/ejss.2016.04.04.003>
21. Just, P. (2015). Euroskepticismus a euroskeptické strany ve volbách do Evropského parlamentu 2014 v ČR a na Slovensku. *Politics in Central Europe*, 11(15), 113–123.
22. Hynčica, P., & Šárovec, D. (2018). Slovenské politické strany optikou konceptu novosti. *Acta FF*, 10(2-3), 7–34. <https://doi.org/10.24132/actaff.2018.10.2-3.1>
23. Hargitai, T. (2020). How Eurosceptic is Fidesz actually? *Politics in Central Europe*, 16(1), 189–209. <https://doi.org/10.2478/pce-2020-0009>
24. Lázár, N. (2015). Euroscepticism in Hungary and in Poland: A comparative analysis of Jobbik and the Law and Justice parties. *Politeja*, 12(33), 215–233. <https://doi.org/10.12797/politeja.12.2015.33.11>
25. Deloy, C. (2014). Unsurprisingly outgoing Prime Minister Viktor Orban wins the general election in Hungary. *La Fondation Robert Schuman*. <https://www.robert-schuman.eu/en/doc/oee/oee-1493-en.pdf>
26. Riishøj, S. (2007). Europeanization and Euroscepticism: Experiences from Poland and the Czech Republic. *Nationalities Papers*, 35(3), 503–535. <https://doi.org/10.1080/00905990701368746>

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-4-10>

ETHICS OF THE RENAISSANCE AGE IN UKRAINE (THE FIRST HALF OF THE 16TH CENTURY)

Ruslana Mnozhynska,

*Candidate of Philosophy Sciences, Associate Professor
Kyiv National University of Technology and Design (Kyiv, Ukraine)*

ORCID ID: 000-0001-8459-3496

ruslanamnozhynska@gmail.com

Abstract. In the culture of Ukraine in the XIII-XVII centuries, there are no treatises on ethics. However, there is reason to consider some reflections on ethical issues. If in the Middle Ages the norms established by authority or power always prevail over individual ones, then in humanistic ethics man himself can determine the criterion of virtue and vice. Little-known, or even completely unknown, mostly Latin-language sources now introduced into scientific circulation convincingly testify that the Renaissance, with its ethical ideals, did not escape Ukraine as one of the European countries. In Ukraine, Renaissance-humanist views on the role of man in society were formed under the influence of the doctrine of «human autocracy» known since the princely era and the relevant Western European concepts of certain thinkers of the Renaissance. In writing this work, the author relied on a theoretical and methodological analysis of the role of the ethical principle of autocracy in social processes in Ukraine, in particular, in the spiritual and ethical transformation of Ukrainian society.

Key words: ethical ideal, human autocracy, virtue, spirituality, reason, humanism, freedom of will.

1. Introduction

Issues of ethical transformations in Ukrainian society in the first half of the 16th century, found expression in the works of modern Ukrainian theologians and historians of philosophy: Valeria Nichik, Vilen Gorsky, Vladimir Litvinov, Maria Kashuba, Peter Kralyuk, Vitaly Shevchenko, Alexander Sagan, Vasily Ulyanovsky, Alexander Utkin, Peter Sas and others. The task of this article is to take a new look at the ethical ideas of thinkers of this period, to determine the essence of their vision of the genesis of ethical categories. The relevance and novelty of intelligence is that it analyzes and presents a range of ethical categories in the heritage of Ukrainian Catholics, which has long been the subject of study only by Polish scholars.

According to the tradition of Ukrainian philosophical thought established since the princely period, man, despite the divine predestination of his destiny, within the given program had freedom of choice, was endowed with autocracy. Her salvation depended on her desire and ability to make the right choice between good and evil, to listen to the evidence of reason, to embark on the path of virtue and moral self-improvement, to show moderation and restraint in temptations and unhealthy passions. In the Renaissance, there is a different understanding of man and, accordingly, changes in the interpretation of free will. Man is presented as a «happy mortal God». Thanks to her intelligence and active work she is able to reveal earthly secrets, learn the beauty of the sky and the laws of celestial bodies, create literature, art, laws of social life, herself, and finally become a creator of her own destiny, even try to attract treacherous fortune. The problem of free will was considered not only in relation to the created natural order, the coincidences of fortune, but also in relation to God, his plan, which largely determined the fate of the world and people. The will, therefore, acquired the maximum possible freedom, and the means of limiting it was primarily the human mind.

2. From the history of the issue

The understanding of the problem of free will by Ukrainian thinkers of the time was marked by a significant range of interpretations - from traditional autocracy within the programmed by God - to spontaneous Renaissance self-affirmation, taking into account the instructions of their own minds.

Thus, S. Orikhovsky, reflecting on the divine nature of man, argued that it is endowed with reason and freedom of will and should rely on their own mind, not on chance or God's will.

The concept of free choice, called the «autocracy» of the soul, led to the conclusion that each person, having the opportunity to freely choose between good and evil, controls his own destiny, because his destiny is in his own hands. L. Zizaniy's statement about the autocracy of man, the ability of his mind to control its will continued the rationalist traditions of the national doctrine of autocracy XV - beg. XVI century, giving it a certain humanistic sound.

A person can be useful to society only when he knows his soul and finds his place in society, according to the desire of the soul. K. Sakovich made the greatest contribution to the development of the problem of the relationship between soul and body. Sakovich was the first in Ukraine to study and extensively comment on Aristotle's «Treatise on the Soul» and used it for his theoretical constructions (Lytvynov, 2000: 156).

In the Treatise on the Soul, he dwells on such important issues at the time as the question of the essence of the soul, its role, abilities, location, location after the death of the body, and so on. In addition, a separate section is devoted to the last question («On the state of the soul after its separation from the body and whether the soul dies with the body»). Knowledge of the soul, which is the most noble creation, wrote the thinker, is not only beautiful and high, but also very necessary for our salvation. After all, it is because of ignorance of the nature of the soul, its properties and abilities that many misconceptions have spread among people. «It was once written in law: it is indecent for a citizen not to know the laws of his homeland», Sakovich continues to know what preserves its nature and what leads to its destruction (Horskyi , 1996: 99).

In resolving all these issues, the author of the Treatise on the Soul combines the testimonies of Christian writers with the views of ancient philosophers, appeals widely to Western European medieval and Renaissance thinkers and on this basis creates his doctrine of the soul, which greatly enriches the philosophical thought. Sakovich pays great attention to finding out the essence of the soul and its origin. This is eloquently evidenced by the very titles of the chapters: «Description of the soul in general. What is a soul in general? Description of a moving soul. About the forces of this soul» and so on. Explaining different points of view on the problem of the soul K. Sakovich tends to think about its divine origin. The soul, in his opinion, is an actual state of the organic physical body, which has the ability to live: «The soul is truly a form that gives being to a natural body that has different parts and abilities to life» (Fylypovych , 200: 55).

Expressing an unparalleled awareness of the Aristotelian understanding of the soul as a form of the organic body and the Platonic understanding of self-existence, K. Sakovich showed more sympathy for Aristotelianism, which was closer to the natural and rationalist interpretation of the soul. Like Aristotle, he believed that the soul has three genera - vegetative, sensory and mental (rational). However, unlike the Greek philosopher, Sakovich believed that man has not three but one soul, in which what Aristotle calls the genera of the soul, acts as his abilities. Thus, the vegetative soul, «which moves or nourishes and ensures growth (vegetativa lat. - plant) ... is, according to Sakovich, nothing more than a form of natural body composed of different parts and members, and has the ability to live plant life» (Kubala , 1908: 122).

The sensual soul (sensitive) is the soul of the animal. It is a «form» of the natural body, consisting of different parts and members and has the ability to live a sensual life. This soul is more perfect and nobler than the moving soul - plant (anima vegetativa). Finally, the intelligent soul is a form of the natural body consisting of various parts and members and is able to live an intelligent life. The soul, according to the thinker, is in harmonious unity with the body. Reflecting on the problem of man, Ukrainian thinkers did not overlook the question of the possibility of human knowledge of the world around us through the mind and feelings, as well as the relationship of the latter in this process. The range of points of view was very wide. Thus, most Ukrainian thinkers of the time preferred

the «inner» mind, the deepest spiritual Divine essence of man, connected with the supercosmic creator, pushing into the background or completely neglecting the «external» discursive mind and associated sensory cognition. The complete denial of the «external» mind is observed in Orthodox mystics (I. Vyshensky, J. Knyagynytsky). Awareness of the need to develop the «external» mind is present in M. Smotritysky, K. Tranquillion-Stavrovetsky and others. In the philosophical thought of the Renaissance there were radical changes in views on the meaning and purpose of human life. To better imagine them, let's remember what views dominated this problem in the Middle Ages. The main purpose of man, as we know, was seen then in the service of God, in an effort to become like him and earn the salvation of his soul. People, as G. Nysky taught, for example, were created similar to God, but fell into sin and as a result became mortal. Man's goal is to return to his original state - this can only be achieved through faith. Similar views prevailed among domestic thinkers of the XVI - early XX centuries. XVII century, although, as we shall see, many of them have changed their understanding of the meaning of life. Traditionalism in views on the problem of the meaning of life is most noticeable in the Ukrainian mystics of the time. Such an understanding was characteristic of I. Vyshensky, J. Knyagynytsky, I. Kopynsky and others. Everything in it, in their opinion, passes like a shadow, a dream, a couple. Man's earthly existence is devoid of value and dignity, «all vanity»; it is only a stage in the preparation for eternal, true life. Man is a sinful being from birth, a temporary guest on earth, his fleeting life. So it was necessary to prepare for the afterlife in advance. According to the orthodox, the kingdom of heaven could be achieved through asceticism, which manifested itself in the suppression of the senses, the renunciation of earthly pleasures, the «killing of the flesh» and was considered one of the means of «moral perfection» and «approach to divinity». The development of «external reason» and related secular science was seen as a dangerous excess that could lead to devilish pride. Contemplative life and silent self-immersion were given priority over active activities aimed at earthly self-affirmation. However, at the end of the XVI century. in Ukraine there have been significant changes in understanding the meaning of life and the place of man in society. The spread of Renaissance-humanist ideas created a new image of man and the world, led to the understanding of man as a creative person capable of creating himself and changing the world. The meaning of human life was seen not only in the service of God, but also in the fulfillment of man's earthly purpose, in active activities, which can realize the creative potential of man, his knowledge, victory, nobility, talent, that is, all that could elevate man to the Divine. level and satisfy the desire for earthly glory and immortality of her name. We observe this in such Ukrainian figures as, for example, K. Tranquillion-Stavrovetsky, S. Pekalid, M. Smotritysky, an anonymous author of a speech in honor of T. Zamoysky (Nychyk, 1997: 97).

And although for some of them the purpose of man, the ultimate goal of his life was still to obtain otherworldly salvation, but it was believed that it can be achieved through virtue, to gain through active earthly self-affirmation. For S. Orikhovsky, in particular, the meaning of life was to achieve happiness and personal freedom, which he considered an invaluable treasure. The thinker was characterized by an optimistic view of human life, in which, in his opinion, you can achieve harmony and happiness (Kraliuk, 1998: 64).

In his search for the ultimate goal of human life, he dwells on Aristotle's assertion that «virtue and science are two things that our minds love from birth and use as their natural sweetest food».

3. Man is the highest value

Among Ukrainian humanists, the idea of the importance of earthly self-affirmation of man was formed, a new type of personality appeared, which began to realize its self-worth and uniqueness and can participate in public life. Therefore, the artists of that time proved their authorship in writing books and prefaces to them (earlier the authors remained, as a rule, anonymous, believing that their work is important only as service to God). This applies primarily to K. Tranquillion-Stavrovetsky, E. Pletenetsky, Z. Kopystensky. Humanists have contrasted the traditional belief in the sinfulness and

depravity of human nature with the belief that man is the highest value. It stemmed from the nobility of her spirit. The nobility of blood, which was crucial in the Middle Ages, they pushed into the background. As for S. Orikhovsky, he saw the greatest value of earthly life in the acquisition by man of such features of spiritual perfection, thanks to which he will remain in the memory of his descendants even after his physical death. This was entirely in line with the Renaissance perception of earthly life as a unique value, the highest good for man.

Disagreeing with the official doctrine of Christianity, the humanists advocated the idea of the high earthly purpose of man, returning to earth his essential forces, which were alienated from him, absolute and deified. The doctrine of the earthly purpose of man, the rehabilitation of this life became the basis of the humanistic worldview and was the greatest achievement of the philosophy of the Renaissance. They spoke about the high earthly purpose of man about his role in the organization of public life. The realization of his man, the maximum realization of his physical and creative potential, according to Ostroh scribes, is due to success in military, state and artistic activities. The whole world in humanistic philosophy was the realm of human activity. That is why the attention of Ukrainian humanists was attracted by the earthly life of man. Preference was given not to the asceticism of monks who hid from the world in monastic cells, but to the good deeds and deeds of people in real life, active, creative personalities - be it a writer, scientist or statesman or military figure. The works of many Ukrainian humanists of that time are full of praise for outstanding events, good deeds, and urgent concerns of compatriots: the opening of, for example, the three-language Ostrog Gymnasium, which the author of the poem «On the Ostrog War» (De bello Ostrogiano) C. Pekalid calls «a beautiful».

We find something similar in the works of many other Ukrainian poets and writers, including M. Pashkovsky, S. Pekalid, M. Strykovsky, J. Herburt Schasny, Lukash from Novy Mist, and others.

4. The cult of individual personality in man.

In man, humanists valued the traits that distinguished him from others, and above all the pronounced individualism, which was manifested in active work, personal prowess, extraordinary abilities. In contrast to the rigid hierarchical structure of feudal society, in which the individual did not occupy an independent place, and his rights and responsibilities were determined mainly by his caste and the tradition that sanctified it, the humanists of the Renaissance (Pico della Mirandola, M. Ficino, N. Kuzansky, L. Vala) proclaim the release of man from all responsibilities in relation to the anonymous «whole» and put forward the ideal of a holistic, comprehensively developed personality. In Ukraine, since the days of Kievan Rus, despite the tendency to typify the image of man, a certain muted interest in the individual-personal in man (one of the characteristics of contemporary culture), yet the ideal of individualism, opposed to medieval corporatism, was clearly expressed in emphasized awareness of their own uniqueness and uniqueness of their time (Sinko, 1939: 77).

Evidence of one of the highest achievements of the essence of human personality in the conditions of Kievan Rus can be «Teachings» of Prince Vladimir Monomakh. These traditions of addressing the individual-personal in man developed in the early modern era in Ukraine. As in Western Europe, in Ukraine there was a growing interest in the human person, the perception of man as a unique individual, the creator of himself. The glorification of the heroic personality, his valor, virtue and talent can be found in numerous epigrams and panegyrics, which, as well as prefaces to printed books signed by their authors and not anonymous, testify to the Renaissance-humanistic orientation of Ukrainian intellectuals and intellectuals. To substantiate the divine essence of man, the importance of contemplative activity turned to Neoplatonism. Of course, in the Eastern European region there was not the rise of Renaissance individualism that was characteristic of the Italian Renaissance. But Ukrainian humanists also developed the ideas of humanistic anthropocentrism with its characteristic features of spontaneous self-affirmation of the individual in its purely earthly dimension. Concentration of attention on individual outstanding human qualities is observed, in particular, in Ostroh scribes. A

significant place in their work is given to the glorification of individuals, especially magnates, public and church figures and their actions. Prominent personalities were S. Klenovych, S. Orikhovsky, L. Zyzaniy, K. Tranquillion-Stavrovetsky, and Z. Kopystensky. In particular, Klenovich, like other Renaissance humanists, glorified those traits of human character that the medieval church considered a sinful manifestation of excessive pride, because they contradicted the preaching of obedience, humility and uniformity in behavior and way of thinking of the flock. In contrast to pre-Renaissance writers, who represented a faceless mass of people associated with a certain state or corporation and addressed them as «you», without naming himself, Klenovich speaks about himself in the first person, «I», and to his interlocutor, according to the custom of humanists, refers to «you». We see the same in the works of S. Orikhovsky, who also has an autobiography, full of undisguised pride in his «I» and awareness of their own significance. The author writes about himself in the third person as about «Stanislav Orikhovsky», whose fate he puts next to the most important events of the state (Lytvynov, 2000: 156).

As for Erasmus of Rotterdam, for Orikhovsky each person had self-sufficient value. L. Zyzaniy opposed the humiliation of the human personality, relying on the already mentioned doctrine of «autocracy». Contrary to medieval notions of man as a sinner and completely dependent on God's grace, in the speeches of the Ukrainian anonymous author of the late XVI - early XX centuries. XVII century the renaissance-humanistic ideal of man is affirmed, who is endowed with invincible strength of body and spirit and is able to subdue even destiny to his plans (Orichoviana, 1891: 129).

5. Active social and creative activities

In the Renaissance, man was seen as an active, creative being. She was considered the creator of her earthly existence, capable of reclaiming all the wealth and splendor of nature. Activity was opposed to fate, and this contrasted sharply with the medieval ideal of passive introspection, which aimed to expect the ascent of the supernatural light of grace. In the first place now are not the exploits of an ascetic monk, isolated from the world in his self-reflection and inner prayer, but the active social and creative activities of an outstanding personality.

Such a view of man in Ukraine has a long tradition. Even in the princely days, the doctrine of human self-government provided for its understanding as an active subject of action. During the period under review, Ukrainian thinkers continued to develop these achievements of the previous era. To create the ideal of a new Renaissance man and his role in society, they relied on the teachings of K. Salutati, E. Rotterdam, also used the achievements of ancient and medieval Neoplatonism.

One of the ideological features of the Renaissance was the denial of medieval ascetic morality, the establishment of an optimistic outlook on life, the rehabilitation of human pleasures. Renaissance humanists were opposed to the asceticism by the desire for prosperity and a reasonable approach to the bounties of life. Admiration for the beauty of nature, cheerfulness were the dominant motives in the work of many Western European humanists, including such as K. Salutati, J. Bruno, L. Vala. Ukrainian thinkers, although prone to self-absorption, self-knowledge, also did not deny the human right to aesthetic admiration for the beauty of the earth and all that is on it, as well as the right to bodily pleasures. Such views were expressed in one form or another by Yu. Rohatynets, S. Orikhovsky, K. Tranquillion-Stavrovetsky, L. Zyzaniy, S. Pochasky, and others. For Renaissance thinkers, the main qualities of man were such virtues as dignity, courage, kindness, valor, prudence, nobility. It was believed that they could only be inherent in people of high learning and culture. A characteristic feature of national humanism was the desire to create a new ideal of human virtue, a call for self-realization of man in earthly life, in society, the flourishing of humanitarian knowledge. A constant motive of humanistic philosophy was the glorification of personal virtues and merits as a measure of human dignity. The idea of Ukrainian humanists about a virtuous life included the need for active earthly self-affirmation in various spheres of human activity.

The concept of virtue embraced such traits as integrity of character, courage, energy, prudence, foresight, the desire to gain personal glory. S. Orikhovsky also understood virtue as chastity: «I want to leave any homeland than a chaste life» (Lytvynov, 2000: 156).

He also advised the Pope to revive this virtue in the Catholic Church. To establish one's own virtue and virtue, says the thinker, man must use natural reason and ingenuity. S. Pekalid asserts the Renaissance-humanist idea in its basis about the ability of man on his own, through virtue or valor, to rise to the level of godliness, to achieve earthly immortality. He dreams of a time when «criminal nonsense» will disappear and virtues will reign.

The humanists of the Renaissance paid special attention to the problem of human dignity, which they reflect on in their philosophical treatises and artistic creativity. According to them, everyone is endowed with freedom of choice, unlimited ability to create their inner world and influence the external circumstances of their lives, the ability to set a high goal and achieve it - in this they saw its dignity. In Hryhoriy Sanotsky, the Renaissance-humanist idea of human dignity is manifested as a belief in the possibility of improving oneself (Kraliuk, 1998: 64).

Self-esteem, a sense of dignity of the third class, which mainly included members of the scientific circle of the Lavra Printing House in Kiev, did not fit within the medieval understanding of human dignity, which was determined by belonging to a certain level in the feudal social hierarchy. The theme of the assertion of high human dignity is constantly present in the literature, art, philosophy of that time, and especially in panegyrics and epigrams. Ukrainian humanists also attached great importance to other manifestations of virtue, such as courage, honesty, truthfulness, kindness, prudence, wisdom, and prudence.

In the Middle Ages, people were valued and glorified primarily for their aristocratic origins, antiquity, titles. This is how social inequality of people was formed. Nobility was considered an inseparable sign of high origin: only an aristocrat was recognized as capable of true greatness of soul, heroic deeds. Instead, humanists made the importance of man dependent on his personal qualities, personal integrity, talent and ability to realize them. According to humanists, a member of the aristocratic family should be honored by his noble deeds, his heroic deeds or the memory of his descendants by public or charitable activities in society. Nobility by intellect, not by origin, appreciation of man for his personal merits, not for aristocratic titles - formed the basis of reasoning about man. They determined the value of man on the basis of individual, personal perfection of his physical and moral strength, nobility. In man, our thinkers valued talent, intelligence, courage, intelligence; believed that it was thanks to them that she was able to become higher in society. It was argued that one who has not received the gift of «nobility of blood» can acquire «nobility of spirit» through his perseverance, virtue, self-improvement. Such an understanding of human value is expressed by S. Orikhovsky, Hryhoriy Sanotsky, S. Pekalid, K. Tranquillion-Stavrovetsky, K. Sakovych. In Ukraine during the princely era, the concept of human self-government within the life path programmed by Providence provided a person with free choice between good and evil and, thus, to some extent allowed him to create his own destiny and occupy a certain place in society. Ukrainian humanists XVI - beg. XVII century, based on national tradition, as well as under the influence of the European Renaissance, defended the idea of creative power of man, his ability to become the author of his destiny and happiness. In the confrontation between man and fortune, the main condition for success, according to domestic thinkers, were the efforts of man himself, aimed at their earthly self-assertion. Ukrainian humanists did not develop this idea in special treatises, but mainly in works of art and journalism. Indicative in this sense is also the reasoning of Hryhoriy Sanotsky, who said that people, «coming step by step, come out of the barbaric state by their own labor and are themselves the creators of their own destiny» (Nichyk, 1997: 97).

Unlike in the Middle Ages, when, as already mentioned, man was judged by his origin, his belonging to an aristocratic or noble family, in the Renaissance man's dignity was determined by his personal

merits, his ability to know himself, the world, ability to develop and use their intellectual potential. : fulfilling his earthly vocation, actualizing his cognitive potentials and creative abilities, man, according to Renaissance thinkers, is like God. Ukrainian humanists paid much more attention to the problem of self-knowledge than their Western European allies. K. Sakovich devotes an important place in his work to the problem of self-knowledge. Having studied himself, he says, a person will be able to better manage the «home of his body»: feelings, mind, will, actions; will be able to become higher among other members of society. In his opinion, all other knowledge is not needed if a person does not know himself; will not understand from what, by whom and Why created the idea of self-knowledge was also developed by K. Tranquillion-Stavrovetsky. The main thing for a person in the process of self-knowledge is to understand his spiritual essence, to realize the importance of his own renewal, moral self-improvement. The doctrine of self-knowledge was further developed in Ukraine in the works of G. Skovoroda, who linked self-knowledge with «related» work (Kraliuk, 1998: 64).

At the end of the XVI century. the idea of active social life becomes leading in the work of Ukrainian humanists. In addition, glorifying the intellectual work of a poet, writer, religious figure or military exploits of a military leader, they also pay tribute to physical labor, especially agriculture. In Yu. Rohatynets, the ideal of active life dominates over the ideal of contemplation. Work is the basis of human existence for S. Klenovich. The hero of his works is not an ascetic fleeing the world, but a man of action - a sailor who discovers new lands, a merchant, a scientist. In fact, his entire poem «Roxolania» is a hymn to labor. In his poems, Shimon Shimonovich enthusiastically talks about the work and life of mowers, etc. S. Orikhovskiy, like his contemporary European humanists, appreciates active, socially useful activities.

The change of worldviews is observed in Ukrainian humanists already in the XV - early. XVII century Ostroh scribes, in particular, although they attached great importance to self-immersion, silent concentration, in the first place, however, put the idea of earthly self-affirmation of man. Earlier, Hryhoriy Sanotsky drew attention to the fact that, since people are primarily concerned with their material interests, their minds can be inclined only by careful care to meet their needs (Kraliuk, 1998: 64).

There is a rehabilitation of the human body and sensory sphere. Ukrainian humanists were not against the passions and emotions, which, incidentally, are saturated with their works (especially poems, messages, speeches, panegyrics), but believed that worthy of man is the ability to curb these passions. Ukrainian humanists also considered the right to aesthetic pleasure, to realize personal interests, and to strive for socially useful work to be natural to man. In particular, they glorify Prince K. Ostroh for taking care of the ancient Roman muses in the Ostroh school (S. Pekalid). In S. Pochasky we see a passion for «singing merry chants»; «exercises in singing with instrumental accompaniment», etc. Thus, humanistic thought in Ukraine insisted on the human right to aesthetic pleasure and harmonious development.

The glorification of man, his talent, ability to create, admiration for the beauty of nature is inherent in the poetry of Paul Krosnensky and Jan Vyslotsky. In the spirit of Renaissance humanism, Paul Krosnensky considered poets «inspired by the heavenly deity». Domestic thinkers considered man to be the creator of his happiness, able to understand and regain all the wealth and splendor of the surrounding nature, able to create spiritual values of great social importance. Yuriy Drohobych was aware of the social significance and usefulness of his work.

Ukrainian humanists believed that nature not only gave man the sense organs that allow him to enjoy the beauty of the world, but also created this very surrounding beauty. The desire for beauty, in their opinion, is inherent in man by nature. Therefore, man has the right to enjoy the beauty of the earth and everything on it. Extensive descriptions of nature, where it acts as an object of aesthetic pleasure, are present in the poetry of S. Klenovich, I. Dombrovsky, S. Pekalid, S. Shimonovich and others. The latter, in particular, in his work «Reapers» in a typically Renaissance spirit depicts the

beauty of a summer day, the central figure of which is «the sweet sun, the eye of a clear day » (Fylypovych, 200: 55).

6. Conclusions

Thus, the reconstruction of their views on the relationship between God and the world based on the analysis of the work of Ukrainian humanists allows us to conclude, first, that there are two trends in their approaches to solving it, namely - an attempt to bring God closer to nature. which was Neoplatonism, which acquired a Renaissance interpretation, and attempts to limit the absolute power of God over the world by his own laws. Secondly, the beginning of the gradual reorientation of Ukrainian philosophical thought from the knowledge of God to the knowledge of nature.

In contrast to the medieval man, whose views were turned to the supercosmic Creator, whose search was carried out in the depths of their own self-consciousness, in Ukrainian society of the late XVI - early XX centuries. XVII century man's search for ways to become like God is felt not only through self-immersion and inner mystical enlightenment, but also through self-affirmation in earthly life, through creativity, through outward activity. Thinking of herself as the unity of soul and body, she sought to harmoniously satisfy her spiritual and bodily needs. Considering man as a being inclined to goodness and love by nature, Ukrainian humanists advocated high moral relations between people in society, including between men and women. In the Renaissance, medieval asceticism, self-immersion, focus on knowledge of God and subordination of life to the goal of otherworldly salvation was replaced by spontaneous self-affirmation of man in various spheres of activity, formed the ideal of a fully developed personality. Humanists rehabilitated the material-sensory world and the sensory nature of man (Sinko, 1939: 77).

In Ukraine, from the princely era to the second half of the XVI century, despite the dominance of religious values, the appropriate place was given to the earthly needs and interests of man.

References:

1. Fylypovych Liudmyla Oleksandrivna ; In-t filosofii im. H. S. Skovorody NAN Ukrainy. – K., 2000. 421 p. Etnolohiia relihii: tradytsiia vitchyznianoho relihiieznavchoho osmyslennia i teoretychne vyrishennia problem spivvidnoshennia relihii ta etnosu [Tekst] : dys. d-ra filos. nauk: 09.00.11 / (Ethnology of religion: the tradition of domestic religious understanding and theoretical solution to the problem of the relationship between religion and ethnicity [Text]: dis. Dr. Philos. Science: 09.00.11) 421 p. [in Ukrainian].
2. Horskyi V ; Mizhnarodnyi fond «Vidrodzhennia». – K. : Nauk.dumka, 1996. 288 p. Istoriia ukrainskoi filosofii [Tekst] : kurs lektsii: navch. posibnyk dlia stud vyshch. navch. zakladiv / (History of Ukrainian philosophy [Text]: a course of lectures: textbook. manual for students higher. textbook institutions) [in Ukrainian].
3. Kubala L. (1908) Stanisław Orzechowski i wpływ jego na rozwój i upadek Reformacji w Polsce. [Stanisław Orzechowski and his influence on the development and fall of the Reformation in Poland] (Stanisław Orzechowski and his influence on the development and fall of the Reformation in Poland. [Stanisław Orzechowski and his influence on the development and fall of the Reformation in Poland]) Lwów; Warszawa 175 p. [in Polish]
4. Kraliuk Petro Mykhailovych ; In-t filosofii im. H. S. Skovorody NAN Ukrainy. – K., 1998. 373 p. Osoblyvosti vzaiemovplyvu natsionalnoi ta konfesiinoi svidomosti v ukrainskii suspilnii dumtsi XVI - pershoi polovyny XVII st. [Tekst] : dys... d-ra filos. nauk: 09.00.11 / (Features of the interaction of national and religious consciousness in Ukrainian public opinion in the XVI - first half of the XVII century. [Text]: dis ... Dr. Philos. Science: 09.00.11) [in Ukrainian]
5. Lytvynov V.D. (2000) Renesansnyi humanizm v Ukraini. (Idei humanizmu epokhy Vidrodzhennia v ukrainskii filosofii XV–pochatku XVII stolittia. [Renaissance humanism in Ukraine. (Ideas of humanism of the Renaissance in Ukrainian philosophy of the XV-early XVII century)] K. : Osnovy. 700 p. [in Ukrainian]

6. Nichyk, V. H.(1997) Skovoroda i Kyievo-Mohylianska akademiia / V. H. Nichyk // Skovoroda Hryhorii: obraz myslytelja : zb. nauk. pr. / In-t filosofii NAN Ukrainy ta in.; [uporiad.: V. M. Nichyk, V. Ye. Byshovets, Ya. M. Stratii]. – Kyiv : [b. v.], 1997. 174–186 p. [in Ukrainian]
7. Orichoviana.(1891) Opera inedita et epistulae Stanislai Orzechowski 1543 – 1566. [Unpublished works and messages Stanislaus Orzechowski 1543 - 1566] (Opera inedita et epistulae Stanislai Orzechowski 1543 - 1566. [Unpublished works and messages Stanislaus Orzechowski 1543 - 1566]) Cracoviae. [in Polish]
8. Sinko T. (1939) Erudycja klasyczna Orzechowskiego [Orzechowski's classical erudition] (Orzechowski's classical erudition [Orzechowski's classical erudition]) Cracow. 120 p. [in Polish]

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-4-11>

ПЕДАГОГІЧНЕ ВИМІРЮВАННЯ КОГНІТИВНОГО КОМПОНЕНТУ ФАХОВОЇ ГОТОВНОСТІ ДО БОЙОВИХ ПОЛЬОТІВ МАЙБУТНІХ ЛЬОТЧИКІВ ТАКТИЧНОЇ АВІАЦІЇ

Роман Невзоров,

кандидат педагогічних наук,

начальник кафедри тактики авіації

Харківського національного університету Повітряних Сил

імені Івана Кожедуба (Харків, Україна)

ORCID ID: 0000-0003-1496-2465

roman.nevzorov1970@gmail.com

Анотація. У даній статті викладені результати спроби педагогічного вимірювання когнітивного компоненту фахової готовності майбутніх льотчиків тактичної авіації України в умовах освітнього процесу вищого військового навчального закладу. Враховуючи актуальність якісного підвищення професійної підготовки українських військових льотчиків, важливо чітко уявляти і мати можливість максимально диференційовано і точно вимірювати її результати. Одним з найважливіших з них є інтелектуальний критерій, якраз і уособлений у когнітивному компоненті. Авторський варіант такого педагогічного вимірювання базується на власно розробленому комплексі показників і рівнів оцінювання вказаного критерію з однієї сторони та методиці вивчення структури інтелекту Р. Амтхауера як методологічного інструменту з іншої. Проведене з їх допомогою дослідження когнітивного компоненту фахової готовності до бойових польотів курсантів-військових льотчиків Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба доводить ефективність і перспективність застосування такого підходу.

Ключові слова: військова авіація, курсант-військовий льотчик, інтелект, когнітивний компонент, готовність до бойових польотів, вимірювання.

PEDAGOGICAL MEASUREMENT OF THE COGNITIVE COMPONENT OF PROFESSIONAL READINESS FOR COMBAT FLIGHTS OF FUTURE PILOTS OF TACTICAL AVIATION

Roman Nevzorov,

Candidate of Pedagogical Sciences,

Head of the Department of Aviation Tactics

Ivan Kozhedub Kharkiv National Air Force University (Kharkiv, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0003-1496-2465

roman.nevzorov1970@gmail.com

Abstract. This article presents the results of the attempt of pedagogical measurement of the cognitive component of professional readiness of future pilots of tactical aviation of Ukraine in the conditions of the educational process of higher military educational institution. Taking into account the relevance of quality improvement of professional training of Ukrainian military pilots, it is important to clearly present and be able to maximally differentiate and accurately measure its results. One of the most important of them is the intellectual criterion, just embodied in the cognitive component. The author's version of such a pedagogical measurement is based on his own developed set of indicators and levels of assessment of this criterion on the one hand and the method of studying the structure of intellect by R. Amthauer as a methodological tool on the other. The study of the cognitive component of professional readiness for combat flights of military pilot cadets at Ivan Kozhedub Kharkiv National University of the Air Force proves the effectiveness and prospects of such an approach.

Key words: Military aviation, military pilot cadet, intelligence, cognitive component, combat readiness, measured.

Вступ / «Introduction». Відповідно до Доктрини «Повітряні Сили Збройних Сил України» 2020 р., «в умовах відсічі збройній агресії Російської Федерації та реалізації стратегічного курсу України на приєднання до європейської спільноти та її безпекових структур, Збройним Силам України потрібні підготовлені військові частини (підрозділи) Повітряних Сил, спроможні виконувати завдання із захисту держави, діяти спільно із підрозділами країн-членів НАТО» (Doctrine «AirForcesoftheArmedForcesofUkraine», 2020:6), а також, що «аналіз безпекового середовища на наступні 15 років показує, що рівень загроз безпеці нашої країни, у тому числі в повітряному просторі, залишатиметься стабільно високим» (Doctrine «Air Forces of the Armed Forces of Ukraine», 2020: 38). За таких обставин, а також враховуючи суттєвий розвиток військово-авіаційної техніки і тактики ведення повітряного протистояння в останні 30 років, сучасні вимоги до фахової готовності майбутніх льотчиків тактичної авіації України значно зросли.

В умовах польоту, особливо бойового, за профільними даними, найбільші навантаження приходяться на фізичну (Aandstad et al., 2020; Gorelov, 2012), психофізіологічну (Kalnyshet al., 2021; Pashkovskiy, 2017) та інтелектуально-пізнавальну (Balog, 2016; Pamplona and Alve, 2020) сфери організму військових пілотів. Дослідження останньої закономірно відсилають нас до когнітивного компоненту фахової готовності льотчиків (Nevzegov, 2021), який в контексті військової авіації та в рамках предмету професійної педагогіки на сьогоднішній день практично не досліджувався. Розглядаючи його як психолого-педагогічне явище, доцільно звернутися до питання його вимірювання.

Частково ревалентними до поставленої нами проблеми є дослідження В. Бодрова та Н. Лук'янової (Bodrov, 2001; BodrovandLukjanova, 1981), Г. Берегового, Н. Завалова, Б. Ломова та В. Пономаренка (Beregovojet al., 1978), Ю. Писаренка (Pisarenko, 1993). Ключовими положеннями їх наукових праць в світлі проблеми даної статті є доведений операторсько-алгоритмічний зміст професійної діяльності військових льотчиків; когнітивна готовність до сприйняття і швидкого оперування великою кількістю складної інформації різної модальності (при чому, не всі без виключення знання, а лише ті, які обумовлюють найбільшу продуктивність конкретної професійної діяльності); розуміння необхідності прийняття оперативних ефективних рішень в екстремальних умовах бойового польоту за критеріями не лише доцільності й оптимальності, а й відповідності поставленим бойовим завданням, наказам і льотній етиці. Водночас, вказаним дослідженням бракує бачення когнітивної складової як педагогічного явища, в світлі освітнього процесу курсантів-військових льотчиків та необхідності її самостійного педагогічного вимірювання.

Метою статті є обґрунтування авторського варіанту педагогічного вимірювання когнітивного компоненту фахової готовності до бойових польотів майбутніх льотчиків тактичної авіації та представлення його результатів. Завданнями для цього є аргументування вибору методики вимірювання та дизайну дослідження; якісна інтерпретація отриманих в його ході емпіричних даних; характеристика авторського підходу до сутності когнітивного компоненту.

Матеріал і методи досліджень. Вимірювання проводилось в листопаді 2021 р. на базі Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба (ХНУПС) у формі письмового тестування. Для проведення дослідження були обрані курсанти-військові льотчики ХНУПС 2017 року вступу в кількості 22 осіб (вік - 18-22 роки; стать – чоловіча). Формування групи респондентів здійснено невивірковим чином - спеціальна вибірка респондентів не здійснювалась (піддослідну групу склали курсанти, які самостійно виявили бажання взяти участь в дослідженні).

В якості методологічного інструментарію був обраний комплексний «Тест структури інтелекту Р. Амтхауера» (в адаптації В. М. Намазова і О. М. Жмирікова для студентів і курсантів вищих навчальних закладів), який призначений спеціально для диференційованого відбору

кандидатів для різних видів професійної діяльності та дозволяє отримати повне цілісне уявлення про інтелект особи, що найповніше корелює із метою і завданнями нашого дослідження. Дана методика здатна комплексно діагностувати і виміряти такі базові компоненти (характеристики) структури інтелекту як вербальний (виділення сутнісної ознаки поняття та категоріальної приналежності), математичний (усвідомлення закономірних зв'язків між явищами), просторовий (виділення класу понять і явищ) та мнемонічний на теоретичному і практичному рівнях. Отримані результати дозволяють прогнозувати успішність (як ефективність) освітньої та професійної діяльності, у тому числі, таких, що потребують спеціальних інтелектуальних навичок. Крім того, обрана адаптація в частині вимірювання й розшифровки результатів враховує якісну вибірку (крім віку та рівня освіти враховані й інші суттєві параметри) та стандартизовані оцінки в одиницях IQ. При цьому, вимоги тесту до розумового розвитку даної соціальної групи можна вважати, з певною пересторогою, умовним нормативом (моделлю нормативу). До того ж, дана методика має високий психодіагностичний показник: ретестова надійність - 0,83-0,90; кореляція з експертними оцінками рівня інтелекту - 0,62; кореляція з навчальною діяльністю - 0,46; широка вибірка осіб від 13 до 60 років для валідації (Kokun et al., 2021).

Тест складається з 9 субтестів (всього – 176 завдань) на логічний вибір (LS), визначення загальних ознак (GE), аналогії (AN), структурної класифікації (KL), лічбу (RA), ряди чисел (ZR), вибір фігур (FS), просторове орієнтування (WH), дослідження концентрації уваги та пам'яті (ME). Кожна правильна відповідь – 4 бали (крім 4 субтесту). Чим вище загальний бал – тим вище розвинені здібності, вміння чи якості (вище рівень того чи іншого компоненту інтелекту). При цьому, якщо найвищий результат показаний у перших чотирьох субтестах, то більш розвинутий теоретичний рівень інтелектуальних компонентів, якщо в наступних п'яти – практичний. Для зручності підрахунку результатів використана шкала перерахунку отриманих балів за тестом структури інтелекту Р. Амтхауера у одиниці IQ тесту Векслера, вперше представлена В. М. Намазовим і О. М. Жмиріковим у 1988 р. (Namazov and Zhmyrikov, 1988).

Дослідження складається з кількох етапів: 1) планування збору емпіричних даних (вересень 2021 р.), що включало вибір методики вимірювання, відбір респондентів, організація проведення діагностики; 2) безпосереднє проведення збору даних в листопаді 2021 р. у форматі письмового опитування; 3) кількісні розрахунки (грудень 2021 р.); 4) якісна інтерпретація отриманих даних (січень 2022 р.).

Для диференційованої якісної інтерпретації отриманих емпіричних даних нами, на основі характеристики кількісно-якісної бази тесту Р. Амтхауера була розроблена система показників і рівнів. Пропонуються наступні показники вимірювання:

1) *гносеологічні* – уміння пошуку, аналізу і відбору потрібної (оптимальної, продуктивної для певної задачі) інформації, що буде цінною і корисною для вирішення прикладних професійних питань (наприклад, адекватне сприйняття значного масиву оперативного контенту за показами системи управління літаком та відфільтрування її стосовно конкретних бойових завдань під час бойового польоту): стійкість до концентрації уваги при швидких змінах робочих умов та тривалій монотонній діяльності (монотонії); здатність до роботи у вимушеному темпі за умов дефіциту часу; висока розумова працездатність; високий темп психічних процесів, пов'язаних з інтелектуальним напруженням; здатність до швидкого переключення сенсоромоторики на інший темп діяльності; розвинута короткочасна пам'ять; розвинуте сприйняття просторових відносин ознак об'єктів;

2) *евристичні* – навички перспективного самонавчання, навчання впродовж професійного життя (навички перебудови програми поведінки, що реалізує інтегрований професійний досвід під зміни ситуацій в межах фахової діяльності (приміром – для перенавчання на новий тип літака, розробки нових тактичних прийомів та бойових маневрів)): розвинуте вербальне (понятійне) та логічне мислення; висока здатність до швидкої перебудови розумових навичок;

3) *організаційні* – здібності організації своїх дій у відповідності з цілями фахової діяльності (планування, створення мисленевого алгоритмічного образу дій, виявлення пріоритетів): висока здатність до репродуктивного мислення.

Пропонуються наступні рівні оцінки сформованості вище зазначених показників за тестом Р. Амтхауера:

1) *високий* – творчий (креативний) прояв гносеологічного, евристичного та організаційного показників; на цьому рівні майбутній льотчик тактичної авіації демонструє повну сформованість всіх їх складових та здатність до їх вдосконалення відповідно до конкретних потреб фахової діяльності;

2) *достатній* – прояв задовільної сформованості когнітивних якостей, що відповідають вказаним показникам, достатній для виконання первинних задач фахової діяльності; на цьому рівні сформовані якості ще не мають перманентного, стійкого характеру і потребують подальшого розвитку в умовах безпосереднього «занурення» у фах по мірі ускладнення професійної діяльності;

3) *недостатній* – прояв фрагментарної (нецілісної) і нестійкої сформованості окремих якостей з необхідних показників, що свідчать про неготовність особи за інтелектуальним критерієм.

Дане педагогічне вимірювання та його результати ніяким чином не порушують чи обмежують будь-яких прав та інтересів, в тому числі осіб, які прямо та опосередковано брали участь у діагностиці.

Результати. Отримані в процесі тестування емпіричні дані, які кількісно і якісно використані для педагогічного вимірювання когнітивного компонента фахової готовності до бойових польотів майбутніх льотчиків тактичної авіації, представлені у таблиці 1.

Таблиця 1

**Результати вимірювання когнітивного компонента (за тестом Амтхауера)
з переводом в одиниці IQ у досліджуваній групі курсантів-військових льотчиків
ХНУПС (22 особи) в листопаді 2021 року**

Вид субтесту	Кількісний розподіл учасників тестування за рівнями				
	Високий (18-20 балів; з субтесту 4 – 27-32 балів)	Задовільний (12-17 балів; з суб- тесту 4 – 17-26 балів)	Незадовільний (11 і менше балів; з суб- тесту 4 – 16 і менше балів)		
Субтест 1 (LS)	7	15	-		
Субтест 2 (GE)	11	11	-		
Субтест 3 (AN)	9	13	-		
Субтест 4 (KL)	16	6	-		
Субтест 5 (RA)	12	10	-		
Субтест 6 (ZR)	11	11	-		
Субтест 7 (FS)	4	18	-		
Субтест 8 (WN)	7	15	-		
Субтест 9 (ME)	4	18	-		
	(171-192 балів) 12 осіб	(113-170 балів) 10 осіб	(112 і менше балів) 0 осіб		
Всього за результа- том тесту	Кількісний розподіл учасників тесту за шкалою IQ				
	Дуже високий (130 і вище IQ = 180-192 балів)	Високий (100-129IQ = 140-179 балів)	Середній (85-99 IQ = 100-139 балів)	Низький (70-84 IQ = 70-99 балів)	Дуже низький (69 і нижчеIQ = 69 балів і нижче)
	-	12	10	-	-

За результатом всього тесту респонденти продемонстрували: високий рівень – 12 осіб (54,6%), задовільний рівень – 10 осіб (45,4%), незадовільний рівень – 0 осіб (0%); при перерахунку загальних тестових балів у одиниці IQ тесту Векслера: дуже високий рівень IQ – 0 осіб (0%), високий рівень IQ – 12 осіб (54,6%), середній рівень IQ – 10 осіб (45,4%), низький рівень IQ – 0 осіб (0%), дуже низький рівень IQ – 0 осіб (0%).

Обговорення. При якісній інтерпретації результатів ми виходили із загальної установки до даного тесту, згідно якої він дозволяє визначити не лише загальний рівень інтелекту з шкалою IQ та відносний ступінь вираженості різних інтелектуальних здібностей, а й конкретний тип в структурі інтелекту. Так, домінування вербальних здібностей (показник V) є передумовою фахової успішності в групі професій, пов'язаних з системою «людина-людина» (наприклад - для лікарів і вчителів); домінування математичних здібностей (показник N) – для професій, пов'язаних з системою «людина-знакова система» (для фахівців ІТ-сфери та деяких інших); переважання просторових здібностей (показник S) найбільш характерно для професій системи «людина-техніка»/«людина-машина» (передусім, для операторів складних систем); творчі професії, що відносяться до системи «людина-природа» ставлять підвищені вимоги до вербальних (V), математичних (N) та просторових (S) здібностей. Зазначене дозволило нам, крім іншого, визначити осіб з числа протестованих курсантів-військових льотчиків з найбільшим когнітивним профільним потенціалом.

Показники загального рівня інтелекту (за шкалою IQ тесту Векслера) в нормі розподіляються у діапазоні від 70 до 130 IQ, що відповідає діапазону $m - 2\sigma < IQ < m + 2\sigma$, який включає 95% усіх значень показників (Leonova, 2019). При цьому, конкретні значення IQ за широко визнаною у світі диференціацією свідчать, в світлі проблематики нашого дослідження, про наступне:

- IQ менше 70 (дуже низький рівень інтелекту) – значна складність у рішенні інтелектуальних задач в процесі фахової діяльності та у здобутті вищої освіти;
- IQ від 70 до 85 (низький рівень інтелекту) – можливість успішного виконання незначних інтелектуальних професійних задач з допомогою наявних емпіричних знань і навичок;
- IQ від 85 до 100 (середній рівень інтелекту) – зона невизначеності; успішність здобуття вищої освіти і фахової діяльності можна спрогнозувати лише з врахуванням інших особливостей особи;
- IQ від 100 до 130 (високий рівень інтелекту) – потенціал до виконання значного числа складних інтелектуальних фахових задач в більшості професійних сфер;
- IQ від 130 (дуже високий рівень інтелекту) – здатність і можливість успішного заняття будь-якою професійною діяльністю в найширшому інтелектуальному спектрі.

Отже, зважаючи на високі інтелектуальні вимоги професії військового льотчика, мінімальним рівнем IQ для неї слід вважати показник від 100 (бажано від 115, оскільки з цього рівня, згідно вище вказаної диференціації, особі рекомендована спеціальна вища освіта).

Також, ще одним суттєвим «ключем» до проведеного нами тесту інтелекту є положення, згідно якого менше 60% правильно виконаних завдань свідчить про орієнтацію інтелектуальної сфери особи на швидкість, більше 75% - на точність.

Отримані кількісні емпіричні дані свідчать про наступне:

- 1) показники IQ розподілились у діапазоні від 85 до 129, що є в цілому нормою для студентів вищих навчальних закладів, однак, зважаючи на інтелектуально насичений характер фаху військового льотчика нижня межа бачиться дещо низькою з поправкою на початок навчання курсантів;
- 2) в структурі інтелектуальної сфери курсантів обох груп спостерігається таке:
 - домінування показнику V (вербальних здібностей), що опосередковано вказує на недостатньо виважений вибір спеціальності та/або потенційні труднощі у когнітивному освоєнні фахових знань, вмінь та навичок;

- недостатньо виражений показник S (просторові здібності), що потребує серйозної педагогічної кореляції під час подальшого освітнього процесу;
- розвинутий показник N (математичні здібності), що певною мірою збалансовує два попередні викривлення;

3) співвідношення курсантів з високим і середнім рівнями сформованості показників когнітивного компоненту при невеликій перевазі перших.

Когнітивний компонент як інтелектуальний критерій фахової готовності до бойових польотів майбутніх льотчиків тактичної авіації розглядається нами як умова інтелектуальної складової їх фахової діяльності та являє собою сформований фахово орієнтований комплекс розумових здібностей і якостей, а також базових інтелектуальних умінь і навичок. Запропонований авторський варіант його педагогічного вимірювання, як демонструють результати останнього, дозволяє диференційовано оцінити інтелектуальний потенціал курсантів-військових льотчиків, виділивши домінантні і слабкі складові. Отримані дані доцільно використати в освітньому процесі вищого військового навчального закладу (ВВНЗ) в частині вдосконалення тренажерної підготовки (індивідуальна вибудова симуляційних кейсів для кращого просторово-льотного орієнтування), корегування тактичної підготовки (виділення потенційних ведучих пар та ланок), а також в процесі формування нових підходів до теоретичного навчання.

Висновки («Conclusion»). Таким чином, проведене педагогічне вимірювання відповідно до авторського підходу дозволяє: по-перше, якісно відтворити структуру інтелектуально-пізнавальної сфери курсантів-військових льотчиків, що в перспективі дозволить покращити результати особистісно-орієнтованого підходу в освітньому процесі ВВНЗ; по-друге, сприяє кращому розумінню самими курсантами власних пізнавальних здібностей, що сприяє підвищенню якості їх навчання через самонавчання та індивідуалізацію навчання. Розгляд сутності когнітивного компоненту фахової готовності через інтелектуальний критерій з деталізованим комплексом показників і рівнів сприяє глибшому і більш системному розумінню якості фахової підготовки до бойових польотів майбутніх льотчиків тактичної авіації Повітряних Сил Збройних Сил України.

References:

1. Aandstad, A., Sandberg, F., Hageberg, R., Kolle, E. (2020). Change in anthropometrics and physical fitness in norwegian cadets during 3 years of military academy education. *Mil Med*, 185(7-8), 1112-1119. doi: 10.1093/milmed/usz470.
2. Balog, C. R. (2016). A Validation of the Efficacy of Descriptive Instrumental Collective Case Study Research Methodology for Examining Pilot Cognitive Functioning. *International Journal of Aviation, Aeronautics, and Aerospace*, 3(4). <https://doi.org/10.15394/ijaaa.2016.1094>
3. Beregovoj, G.T., Zavalova, N.D., Lomov, B.F., Ponomarenko, V. A. (1978). *Jeksperimentalno-psihologicheskie issledovanija v aviacii i kosmonavtike* [Experimental psychological research in aviation and astronautics]. Moscow, Russian Federation: Nauka [in Russian].
4. Bodrov, V. A. (2001). *Psihologija professionalnoj prigodnosti* [Psychology of professional aptitude]. Moscow, Russian Federation [in Russian]. Retrieved 30 December 2021 from
5. http://www.law.vsu.ru/structure/criminalistics/books/bodrov_psy_prof.pdf
6. Bodrov, V. A., Lukjanova, N.F. (1981). Lichnostnye osobennosti pilotov i professionalnaja jeffektivnost [Personal characteristics of pilots and professional performance]. *Psihologicheskij zhurnal*, 2, 51-65 [in Russian].
7. Gorelov, A. A. (2012). Fizicheskaja podgotovka letnogo sostava voennoj aviacii (itogi XX veka). Retrospektivnyj analiz [Physical training of military aviation personnel (results of the 20th century). Retrospective analysis]. *Vestnik MNAPChAK*, 1(10), 17-42 [in Russian].
8. Heneralnyi shtab ZS Ukrainy: Doktryna «Povitriani Syly Zbroinykh Syl Ukrainy» [Doctrine «Air Forces of the Armed Forces of Ukraine»] VKP 1-00(12).01, zatverdzhena Holovnokomanduvachem Zbroinykh Syl Ukrainy 30.04.2020 (2020). Kyiv, Ukraina [in Ukrainian].

9. Kalnysh, V. V., Trinka, I. S., Pashkovskiy, S. M., Koval, N. V., Bomk, O. V., Tyshchenko V. K. (2021). Osoblyvosti otsinky psikhofiziologichnykh kharakterystyk viiskovykh lotchykiv pry zdiisnenni periodychnoho kontroliu yikh profesiino vazhlyvykh yakosteï [Peculiarities of assessment of psychophysiological characteristics of military pilots during periodic monitoring of their professionally important qualities]. *Visnyk Vinnytskoho natsionalnoho medychnoho universytetu*, 25(1), 157-164. doi: 10.31393/reports-vnmedical-2021-25(1)-28 [in Ukrainian].
10. Kokun, O. M., Moroz, V. M., Pishko, I. O., Lozinska, N. S. (2021). *Zbirnyk psikhodiagnostychnykh metodyk profesiyno-psychologichnoho vidboru kandydativ na viyskovu sluzhbu za kontraktom do Zbroynykh Syl Ukrayiny* [Collection of psychodiagnostic methods for professional and psychological selection of candidates for military service under contract in the Armed Forces of Ukraine]. Kiev, Ukraine: Instytut psichologii imeni N. Kostiuka [in Ukrainian]
11. Leonova, E.V. (2019). *Psichologicheskoe obespechenie nepreryvnogo obrazovaniya* [Psychological support for continuing education]. Moscow, Russian Federation: Izdatelstvo Jurajt [in Russian].
12. Namazov, V.N., Zhmyrikov, A.N. (1988). *Psichologo-pedagogicheskie metody issledovaniya individualno-lichnostnykh osobennostej* [Psychological and pedagogical methods of research of individual-personal peculiarities]. Moscow, Russian Federation: Moskovskij gorodskoj narodnyj universitet rabotnikov kadrovyyh sluzhbb [in Russian].
13. Nevzorov, R. (2021). Features of the Modern Approach to the Training of Future Tactical Aviation Pilots for Combat Flights in the Institution of Higher Military Education: According to the Official Methodical Documents. *The Educational Review*, 5(4), 87-90. doi: 10.26855/er.2021.04.001
14. Pamplona, D. A., Alve, C. J. P. (2020). Does a fighter pilot live in the danger zone? A risk assessment applied to military aviation. *Transportation Research*, 1(5). doi:10.1016/j.trip.2020.100114
15. Pashkovskiy, S. M. (2017). Osoblyvosti zmin psikhofiziologichnykh yakosteï u viiskovykh lotchykiv [Peculiarities of changes in psychophysiological qualities in military pilots]. *Ukrainian Journal of Occupational Health*, 2(51), 12-21.
16. Pisarenko, Ju. Je. (1993). *Issledovanie struktury i dinamiki psichologicheskoy harakteristiki kursantov voennykh letnykh uchilishh* [Study of the structure and dynamics of psychological characteristics of military flight school cadets]. Moscow, Russian Federation: Institut psichologii RAN [in Russian].

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-4-12>

ВИЗНАННЯ НЕДІЙСНИМ ПРАВОЧИНУ ЩОДО ПРОДАЖУ МАЙНА БОРЖНИКА В ПРОЦЕДУРІ БАНКРУТСТВА

Юлія Павлюченко,

*доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри господарського та адміністративного права
Донецького національного університету імені Василя Стуса
(Вінниця, Україна)
ORCID ID: 0000-0003-1504-8384
Pavluchenko@donnu.edu.ua*

Юлія Тюріна,

*аспірантка
Донецького національного університету імені Василя Стуса
(Вінниця, Україна)
ORCID ID: 0000-0003-4682-1747
julyj0103@gmail.com*

Анотація. У процедурі банкрутства продаж майна боржника відбувається на аукціоні, що дає змогу здійснити відчуження такого майна за найбільшою вартістю. Це не тільки сприяє досягненню мети погашення вимог кредиторів у максимальному розмірі, але й впливає на зміни підходу банківських установ до кредитування суб'єктів підприємницької діяльності, загалом сприяє захищеності інтересів учасників господарських відносин та покращенню інвестиційної привабливості України. Поряд із цим аналіз практики продажу майна боржника у процедурі банкрутства свідчить, що доволі часто порушується питання визнання недійсними результатів проведених аукціонів. При цьому з аналізу судової практики вбачається, що найбільш неоднозначним і проблематичним є питання підстав визнання недійсними результатів продажу майна боржника в процедурі банкрутства.

Положення про визнання недійсними правочинів щодо продажу майна банкрута містяться в Кодексі України з процедур банкрутства (ст. 73), проте вони не є конкретними та породжують низку питань під час їх застосування на практиці. Тому в умовах законодавчої невизначеності та неоднозначної судової практики виникає потреба розглянути основні питання, що стосуються визнання недійсними результатів продажу майна боржника в процедурі банкрутства, виявити загальні підходи щодо підстав прийняття рішень про визнання відповідних правочинів недійсними та внести пропозиції щодо удосконалення законодавчого визначення цих підстав. Дослідження юридичних аспектів продажу майна банкрута в частині визнання недійсними аукціону з продажу майна дозволило визначити низку законодавчих прогалин, які не конкретизують підстави визнання недійсним продажу майна та потребують вирішення на законодавчому рівні. Внесено пропозиції щодо конкретизації підстав визнання недійсними результатів продажу майна боржника в процедурі банкрутства.

Ключові слова: банкрутство, боржник, кредитор, недійсність правочинів, результати продажу майна, аукціон, публічні торги.

RECOGNITION OF INVALID REALITY REGARDING SALE OF DEBTOR'S PROPERTY IN BANKRUPTCY PROCEDURE

Yulia Pavlyuchenko,

*Doctor of Law, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Economic and Administrative Law
Vasyl Stus Donetsk National University (Vinnytsia, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0003-1504-8384
Pavluchenko@donnu.edu.ua*

Julia Tyurina,

*Postgraduate Student
Vasyl Stus Donetsk National University (Vinnytsia, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0003-4682-1747
julyj0103@gmail.com*

Abstract. In bankruptcy proceedings, the debtor's property is sold at auction, which allows the alienation of such property at the highest value. This not only helps to achieve the goal of repaying creditors' claims in the maximum amount, but also influences changes in the approach of banking institutions to lending to businesses, in general, protects the interests of business participants and improve Ukraine's investment attractiveness. In addition, the analysis of the practice of selling the debtor's property in the bankruptcy procedure shows that the issue of invalidating the results of auctions is often raised. At the same time, the analysis of case law shows that the most ambiguous and problematic is the question of the grounds for invalidating the results of the sale of the debtor's property in bankruptcy proceedings.

Provisions on invalidation of transactions related to the sale of bankrupt property are contained in the Bankruptcy Code of Ukraine (Article 73), but they are not specific and raise a number of issues in their application in practice. Therefore, in conditions of legislative uncertainty and ambiguous case law, it is necessary to consider the main issues concerning the invalidation of the results of the sale of the debtor's property in bankruptcy proceedings, identify common approaches to the grounds for invalidation of decisions and make proposals to improve the legal definition of these grounds. A study of the legal aspects of the sale of bankrupt property in terms of invalidation of the auction for the sale of property, identified a number of legislative gaps that do not specify the grounds for invalidation of the sale of property and need to be addressed at the legislative level. Proposals have been made to specify the grounds for invalidating the results of the sale of the debtor's property in the bankruptcy procedure.

Key words: bankruptcy, debtor, creditor, invalidity of transactions, results of property sale, auction, public bidding.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед сучасних дослідників проблематики продажу майна банкрута можна виділити В.В. Балакіна, який досліджував торги як інститут цивільного права, акцентуючи на комплексі односторонніх організаційних правочинів у механізмі формування договору, аналізував поняття торгів і зробив спробу їх класифікації (Балакин, 2004: 213). У монографічній роботі О.А. Беляєвої «Торги: основы теории и проблемы практики» зроблено акцент на тому, що торги є універсальною моделлю набуття різноманітних прав на конкурентній основі (Беляева, 2021: 54). Спроби висвітлення основних проблем організації і проведення аукціонів в Україні зробив М.С. Алябишев у дисертації «Особенности укладання договорів на аукціоні», де він піддав аналізу цивільно-правові відносини, що складаються при організації та проведенні аукціону та його стадій, і дійшов висновку, що аукціон є заснованим на конкуренції способом придбання права на укладення договору (Алябишев, 2009: 212). Н.В. Аляб'євою досліджено електронний договір про надання послуг, на підставі чого висловлена позиція про прояв концепції односта-

дійності таких видів договорів, специфіку його укладання шляхом обміну електронними документами (Аляб'єва, 2010: 19).

Проблематика інституту визнання недійсними результатів продажу майна боржника була предметом дослідження фахівців із питань банкрутства, серед яких О.А. Беяневич, І.А. Бутирська, Б.М. Поляков, П.Д. Пригуза, В.В. Радзивілюк та інші. При цьому дослідження цих та інших науковців проводилися здебільшого за чинності Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», однак нині виникає необхідність в аналізі підстав визнання недійсними результатів продажу майна банкрута за Кодексом України з процедур банкрутства.

Таким чином, питання визнання недійсним результатів продажу майна боржника в процедурі банкрутства є доволі актуальними.

Метою статті є дослідження та конкретизація специфічних підстав для визнання правочинів щодо продажу майна банкрута недійсними.

Методологічну основу цієї статті становить комплекс загальних та спеціальних наукових методів пізнання, зумовлених темою та метою дослідження. Під час підготовки цієї статті використано такі методи: діалектичний, аналізу та синтезу, формально-юридичний, історичний, теоретико-прогностичний, за допомогою яких опрацьовані наукова література, законодавство, матеріали судової практики.

Результати дослідження. На початку дослідження потрібно звернути увагу, що в Кодексі України з процедур банкрутства (далі – «КзПБ») містяться кілька статей, присвячених визнанню недійсними правочинів. Зокрема, ст. 42 КзПБ закріплено низку підстав визнання господарським судом недійсними правочинів боржника у межах провадження у справі про банкрутство, які пов'язані з часом вчинення правочину. Правочини боржника, вчинені ним після відкриття провадження у справі про банкрутство або протягом трьох років до відкриття такого провадження, можуть бути визнані недійсними, якщо боржник:

- 1) виконав майнові зобов'язання раніше встановленого строку;
- 2) взяв на себе зобов'язання до відкриття провадження у справі про банкрутство, внаслідок чого став неплатоспроможним або виконання його грошових зобов'язань перед іншими кредиторами повністю або частково стало неможливим;
- 3) здійснив відчуження або придбав майно за цінами, що відповідно нижчі або вищі за ринкові, якщо в момент прийняття зобов'язання або внаслідок його виконання майна боржника було (стало) недостатньо для задоволення вимог кредиторів;
- 4) оплатив кредитору або прийняв майно в рахунок виконання грошових вимог у день, коли сума вимог кредиторів до боржника перевищувала вартість майна;
- 5) узяв на себе заставні зобов'язання для забезпечення виконання грошових вимог (Кодекс України з процедур банкрутства).

За наявності вищеперерахованих підстав, якщо вони завдали збитків кредиторам або самому боржнику, відповідну заяву до господарського суду може подати арбітражний керуючий або кредитор (ч. 1 ст. 42 КзПБ).

Крім того, правочини, вчинені боржником протягом трьох років, що передували відкриттю провадження у справі про банкрутство, можуть бути також визнані недійсними за заявами вищевказаних суб'єктів, якщо боржник:

- 1) безоплатно здійснив відчуження майна, взяв на себе зобов'язання без відповідних майнових дій іншої сторони, відмовився від власних майнових вимог;
- 2) уклав договір із заінтересованою особою;
- 3) уклав договір дарування (ч. 2 ст. 42 КзПБ).

Проте потрібно зазначити, що вимога про визнання недійсними правочину щодо продажу майна банкрута є самостійною і відмінною від вимоги визнання недійсними правочинів борж-

ника, тому положення ст. 42 КзПБ не поширюються на такі вимоги. Положення про визнання недійсними правочинів щодо продажу майна боржника знайшли самостійне закріплення у КзПБ, а саме: у ст. 73, яка має назву «Визнання недійсним правочину, вчиненого з порушенням порядку підготовки та проведення аукціону».

Поряд із вищезгаданою статтею КзПБ положення щодо недійсності результатів продажу майна боржника закріплене в Порядку функціонування електронної торгової системи з продажу майна боржників у справах про банкрутство (неплатоспроможність), затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 02.10.2019 р. № 865 (далі – «Порядок»). У пункті 97 Порядку вказано, що правочин щодо продажу майна, вчинений на аукціоні, проведеному з порушенням встановленого порядку, що перешкодило або могло перешкодити продажу майна за найвищою ціною, може бути визнаний недійсним господарським судом у межах провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність) за заявою боржника, арбітражного керуючого, кредитора або особи, інтереси якої при цьому порушені (Поляков, 2020).

Аналіз вищевказаних норм законодавства (ст. 73 КзПБ та п. 97 Порядку) дає змогу конкретизувати основні положення щодо визнання недійсним результатів продажу майна боржника, зокрема підстави, суб'єктів, які ініціюють відповідне питання та приймають рішення про визнання недійсним правочину щодо продажу майна банкрута.

Так, у ст. 73 КзПБ закріплено, що правочин щодо продажу майна, вчинений на аукціоні, проведеному з порушенням встановленого порядку його підготовки або проведення, що перешкодило або могло перешкодити продажу майна за найвищою ціною, може бути визнаний недійсним господарським судом у межах провадження у справі про банкрутство за заявою боржника, арбітражного керуючого, кредитора або особи, інтереси якої були при цьому порушені. З аналізу наведеної статті КзПБ вбачається, що порушити питання про визнання правочину щодо продажу майна боржника у процедурі банкрутства мають право сам боржник, кредитор, арбітражний керуючий, а також особа, інтереси якої були порушені під час підготовки або проведення аукціону. Правом приймати відповідне рішення наділений господарський суд. При цьому підставами для визнання такого правочину недійсними законодавець закріпив: 1) наявність порушення порядку підготовки або проведення аукціону; 2) перешкоджання або можливість перешкоджання таким порушенням продажу майна за найвищою ціною (ст. 73 КзПБ).

Виклад норми у ст. 73 КзПБ вказує на те, що обов'язковою має бути наявність причинно-наслідкового зв'язку між порушенням порядку підготовки або проведення аукціону та продажем майна банкрута за найвищою ціною. Тобто одного факту порушення порядку підготовки та/або проведення аукціону явно замало, щоб визнати аукціон недійсним. Враховуючи викладене, можна робити висновок, що у процесі звернення до суду з вимогою про визнання правочину щодо продажу майна боржника недійсним предметом доказування зацікавлених осіб буде те, що вони могли б запропонувати ціну, яка була б більшою, ніж ціна переможця. При цьому доказом могли б бути, наприклад, кошти на розрахунковому рахунку.

Аналіз судової практики підтверджує висловлені міркування, оскільки проаналізовані судові рішення свідчать про те, що підставою для визнання недійсним правочину щодо продажу майна банкрута, вчиненого на аукціоні, мають бути не будь-які порушення порядку його підготовки або проведення, а лише ті, що перешкодили або могли перешкодити продажу майна за найвищою ціною. Наприклад, Центральний апеляційний господарський суд постановою від 29.04.2021 року по справі № 904/493/15 залишив без задоволення апеляційну скаргу Товариства з обмеженою відповідальністю «Істок+» на ухвалу Господарського суду Дніпропетровської області від 21.12.2020 року у зв'язку з тим, що заявником не було доведено належними та допустимими доказами, що обставини, наведені ним як підстави для визнання недійсним спірного правочину, якимось чином вплинули на можливість продажу майна банкрута за най-

вищою ціною. Серед таких обставин заявник навів: 1) незазначення в оголошенні про проведення аукціону обтяження майна банкрута, яке перебувало в заставі; 2) порушення строку розміщення оголошення про проведення повторного аукціону та зазначення в ньому невірному номеру справи та надання постановлення ухвали суду про скасування арешту майна банкрута (Порядок організації та проведення аукціонів з продажу майна...).

Іншим прикладом виступає рішення Господарського суду Миколаївської області від 21.05.2020 року по справі № 915/535/17(915/31/21), яким відмовлено в задоволенні позову Акціонерного товариства «Укресімбанк» про визнання недійсними результатів аукціону з продажу майна банкрута, який відбувся 14.12.2020 року, та правочину щодо продажу майна, вчиненого за результатами цього аукціону. Обґрунтовуючи підставу для відмови, суд, посилаючись на ст. 73 КзПБ, підкреслив, що порушення порядку підготовки або проведення аукціону може бути підставою для визнання правочину недійсним, якщо таке порушення перешкодило або могло перешкодити продажу майна під час проведення аукціону 14.12.2020 р., та зазначив, що факт отримання чи неотримання заставним кредитором заставного майна в порядку, передбаченому ч. 1 ст. 81 Кодексу, не знаходиться в причинно-наслідковому зв'язку зі встановленням ціни продажу майна, запропонованою на аукціоні. Крім того, суд зауважив, що банком не надано, у тому числі у судовому засіданні, підтверджень реальності наміру придбати заставне майно за ціною першого повторного аукціону (Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду).

Отже, можна зробити висновок, що суд хоча і не конкретизує, що може бути порушенням порядку або проведення аукціону, але однозначно робить висновок, що вказані позивачем факти мають підтверджувати створення перешкод для продажу майна боржника за найвищою ціною. Іншими словами, для суду підставою для визнання правочину щодо продажу майна, вчиненому на аукціоні, недійсним є допущення таких порушень порядку підготовки або проведення аукціону, що призвели до продажу майна за ціною меншою від ціни, за якою майно могло бути реалізоване в разі відсутності таких порушень. Аналіз судової практики підтверджує те, що відсутність причинно-наслідкового зв'язку між порушенням порядку підготовки або проведення аукціону та продажем за найвищою ціною здебільшого є підставою для відмови в задоволенні позовної заяви/апеляційної скарги про визнання недійсними результатів аукціону, а також те, що довести відповідний причинно-наслідковий зв'язок є складною задачею.

Водночас окрему увагу слід звернути на постанову Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 28.09.2021 року по справі № 908/6167/15 (908/1258/20), якою касаційну скаргу про визнання недійсними результатів аукціону було задоволено. Так, Верховним Судом було сформовано висновок, що хоча у ст. 73 КзПБ підставами визнання правочину щодо продажу майна, вчиненого на аукціоні, вказано проведення аукціону з порушенням встановленого порядку його підготовки або проведення, що перешкодило або могло перешкодити продажу майна за найвищою ціною, проте це не перешкоджає визнанню недійсним такого правочину з підстав, передбачених Цивільним кодексом України (далі – «ЦК України»). Верховний Суд вказав на те, що суд апеляційної інстанції, скасовуючи рішення суду першої інстанції, обмежився лише підставами недійсності правочину, викладеними в ст. 73 КзПБ, водночас залишив поза увагою вимоги ч. 2 ст. 331 ЦК України, а тому дійшов помилкових висновків про відсутність правових підстав для визнання недійсними результатів аукціону та необхідності скасування рішення суду першої інстанції (Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 29.05.2013 р.).

Відповідно до ч. 6 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» висновки щодо застосування норм права, викладені в постановах Верховного Суду, враховуються іншими судами в процесі застосування таких норм права (Постанова Центрального апеляційного господарського суду). Фактично вищевикладена позиція Верховного Суду у складі колегії суддів

Касаційного господарського суду розширює підстави для визнання правочину щодо продажу майна банкрута, вчиненого на аукціоні, недійсним, доповнюючи загальними підставами визнання недійсним правочину, передбачених ЦК України.

Загальною підставою недійсності правочину, визначеною у ст. 215 ЦК України, є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені частинами 1–3, 5 та 6 ст. 203 ЦК України, а саме: зміст правочину суперечить цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам; особа, яка вчиняє правочин, не має необхідного обсягу цивільної дієздатності; волевиявлення учасника правочину не є вільним і не відповідає його внутрішній волі; правочин не спрямовано на реальне настання правових наслідків, що зумовлені ним (Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом).

При цьому, згідно із правовою позицією, викладеною у пункті 2.9 Постанови Пленуму Вищого господарського суду України від 29.05.2013 року № 11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними», на підставі ст. 215 ЦК України недійсними можуть визнаватися не лише правочини, які не відповідають цьому Кодексу, а й такі, що порушують вимоги інших законодавчих актів України, указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України, інших нормативно-правових актів, виданих державними органами, в тому числі відомчих, зареєстрованих у встановленому порядку (Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р.).

У науковій сфері питання недійсності правочинів досліджується доволі активно. Доволі часто науковці поділяють підстави недійсності правочинів на дві групи:

- 1) загальні підстави недійсності правочинів, що передбачені ЦК України, які своєю чергою класифікуються як загальні підстави (недодержання вимог дійсності правочинів, які встановлені ЦК), і спеціальні підстави (вади змісту, форми, суб'єктивного складу, волі і волевиявлення);
- 2) спеціальні підстави визнання договору недійсним, укладеного за результатами торгів: визнання торгів недійсними, визнання торгів такими, що не відбулися, інші спеціальні підстави.

У наведеному варта уваги позиція науковця щодо визнання договору недійсним із підстави визнання торгів такими, що не відбулися.

Відповідно до норм КзПБ аукціон із продажу майна банкрута може бути визнано таким, що не відбувся лише за однієї підстави: якщо у встановлений строк покупець не вніс належної до сплати суми (ст. 86 КзПБ).

Проте, відповідно до п. 95 Порядку, аукціон із продажу майна банкрута може бути визнано таким, що не відбувся з двох підстав:

- 1) якщо належна до сплати сума від переможця аукціону не зарахована на рахунок боржника у строки, визначені ст. 85 Кодексу;
- 2) у разі непідписання протоколу та/або акта про придбання майна на аукціоні з переможцем аукціону в порядку, передбаченому цим Порядком.

Відповідне доповнення Порядку є доречним, адже ч. 2 ст. 88 КзПБ встановлено, що за несвоєчасне підписання продавцем акта чи несвоєчасне надання його покупцю продавець сплачує пеню у розмірі 0,5% на день від ціни продажу за період прострочення. Проте у КзПБ та Порядку відсутні положення на випадок непідписання протоколу/акта самим переможцем аукціону, а також у КзПБ відсутні норми, які б чітко визначали правові наслідки непідписання протоколу та/або акта про придбання майна на аукціоні. Лише якщо слідувати логіці, то можна дійти висновку, що в разі відмови продавця підписати з покупцем акт про придбання майна необхідно проводити аукціон заново.

Тому було б доцільним доповнити КзПБ ще однією підставою визнання аукціону з продажу майна банкрута таким, що не відбувся, а саме непідписання протоколу та/або акта про придбання майна на аукціоні.

Слід зазначити також елемент відповідальності продавця та покупця. Так, відповідно до абз. 1 п. 95 Порядку аукціон визнається таким, що не відбувся, якщо належна до сплати сума від переможця аукціону не зарахована на рахунок боржника у строки, визначені ст. 85 Кодексу, або у разі непідписання протоколу та/або акта про придбання майна на аукціоні з переможцем аукціону в порядку, передбаченому цим Порядком. Згідно з абз. 2 п. 95 Порядку у разі визнання аукціону таким, що не відбувся, переможець аукціону втрачає гарантійний внесок, якщо він не вніс оплату і аукціон визнано таким, що не відбувся з його вини. Своєю чергою ч. 2 ст. 88 КзПБ зазначає, що за несвоєчасне підписання продавцем акта чи несвоєчасне надання його покупцю продавець сплачує пеню у розмірі 0,5% на день від ціни продажу за період прострочення. У цьому разі покладено відповідальність на продавця.

У процесі аналізу вищезгаданої норми Порядку, деякі дослідники, зокрема Б. Поляков, вказують на те, що була допущена помилка в абз. 1 п. 95 Порядку. Так, було додано зайвий прийменник «з» перед словами «переможцем аукціону» (Рішення господарського суду Миколаївської області). Однак така, на перший погляд, невинна описка при системному аналізі з нормами КзПБ призводить до неоднозначного тлумачення абз. 2 п. 95 Порядку і неостаточного розуміння, чому переможець, «з яким не підписали протокол та/або акт про придбання майна на аукціоні», має втрачати гарантійний внесок. Тому для однозначного тлумачення та застосування норми, викладеної в абз. 1 п. 95 Порядку, з нього потрібно виключити зайвий прийменник «з».

Повертаючись до розгляду можливості зарахування визнання аукціону таким, що не відбувся, до підстав визнання правочину щодо продажу майна боржника недійсним, потрібно дати відповідь на питання, з якого моменту правочин щодо продажу майна боржника можна вважати вчиненим. З аналізу положень ст.ст. 83, 86 та деяких інших КзПБ можна зробити висновок, що правочин щодо продажу майна боржника вважається вчиненим із моменту визначення переможця аукціону. При цьому протокол про проведення аукціону виступає підтвердженням цього правочину. Продовжуючи аналізувати положення КзПБ, можна стверджувати, що якщо аукціон визнається таким, що не відбувся, зокрема з підстави невнесення покупцем всієї належної до сплати суми, правочин розривається. Саме на такі наслідки прямо вказують назва та зміст ст. 86 КзПБ. З урахуванням викладеного в межах процедури банкрутства не можна підтримати вищевикладену позицію Д.С. Луценко щодо зарахування визнання торгів такими, що не відбулися, до спеціальних підстав визнання недійсним договору, укладеного за результатами торгів.

З огляду на нетривалий час дії КзПБ заслуговує на увагу історичний аспект законодавчого регулювання питання визнання недійсним правочину щодо продажу майна банкрута, зокрема під час чинності Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (далі – «Закон»). Так, ст. 55 Закону вказано, що результати аукціону, проведеного з порушенням вимог закону, могли бути визнані в судовому порядку недійсними. При цьому визнання результатів аукціону недійсними тягло за собою визнання недійсним укладеного з переможцем договору купівлі-продажу (Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV).

На відміну від вищезгаданого Закону, КзПБ не містить чітку норму щодо визнання недійсними саме «результатів» аукціону. У Кодексі наявні положення щодо визнання недійсними правочинів у справі про банкрутство. Лише в ст. 7 КзПБ закріплено, що господарський суд, у провадженні якого перебуває справа про банкрутство, в межах цієї справи вирішує всі майнові спори, стороною в яких є боржник, зокрема спори про визнання недійсними результатів аукціону.

Отже, на відміну від Закону, який пов'язував недійсність аукціону лише з однією підставою – порушенням вимог закону, у КзПБ зроблено спробу конкретизувати відповідні підстави визнання недійсним правочину щодо продажу майна банкрута з метою забезпечення

стабільності результатів аукціону. Водночас у Кодексі не встановлено обмежень для застосування норм ЦК України під час розгляду справ про банкрутство. І тому правочин, укладений на аукціоні, можна оскаржити не тільки зі спеціальних підстав, які передбачені як у ст. 73 КзПБ, а й за загальними підставами, передбаченими у ЦК України, що підтверджується, зокрема, висновком Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 28.09.2021 року по справі № 908/6167/15 (908/1258/20).

Відповідно до позицій, викладених у постановках Верховного Суду у складі судової палати для розгляду справ про банкрутство Касаційного господарського суду від 02.10.2019 р. у справі № 5006/5/396/2012, від 26.01.2021 р. у справі № 911/408/17, від 28.01.2021 р. у справі № 922/987/16, від 27.04.2021 р. у справі № 5023/5836/12), правова природа продажу майна з торгів (аукціону) дає підстави для визнання (за наявності підстав) результатів таких торгів (аукціону) недійсними за правилами визнання недійсними правочинів.

Підсумовуючи, слід зазначити, що результати продажу майна в процедурі банкрутства можуть бути визнані недійсними за загальними підставами, закріпленими ЦК України, та специфічними підставами, якими є порушення порядку підготовки або проведення аукціону.

Також вищевикладене дозволяє конкретизувати, що специфічною підставою для визнання правочину щодо продажу майна, вчиненому на аукціоні, недійсним є допущення таких порушень порядку підготовки або проведення аукціону, які призвели до продажу майна за ціною, меншою від ціни, за якою майно могло бути реалізоване у разі відсутності таких порушень. При цьому за відсутності конкретного переліку порушень порядку підготовки або порядку проведення аукціону ключовим елементом доказування виступає наявність причинно-наслідкового зв'язку між порушенням відповідного порядку (підготовки або проведення аукціону) та продажем майна за найвищою ціною.

References:

1. Aliabieva N.V. (2010) Dohovir pro nadannia posluh u merezhi Internet [Agreement on the provision of services on the Internet] (PhD Thesis), Kharkiv, p. 19.
2. Aliabyshev M.S. (2009) Osoblyvosti ukladannia dohovoriv na auktsioni [Features of concluding contracts at auction] (PhD Thesis), Kiev: Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of the Academy of Legal Sciences of Ukraine.
3. Balakyn V.V. (2004) Torhy kak instytut hrazhdanskoho prava v usloviakh sovremennoi rynochnoi ekonomyke Rossyy [Bidding as an institution of civil law in the conditions of the modern market economy of Russia] (PhD Thesis), Moskva, p. 213.
4. Beliaeva O.A. (2021) Torhy: teoretycheskye osnovy problemy pravovoho reulyrovanyia [Bidding: theoretical foundations and problems of legal regulation], (PhD Thesis), Moskva, p. 54.
5. Kodeks Ukrainy z protsedur bankrutstva vid 18 zhovtnia 2018 roku [Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19>.
6. Poliakov B. (2020) Dvanadtsiat stilstiv abo yak obiiy systemu «Prozorro» na auktsioni v protseduri bankrutstva. Hazeta «Zakon i Biznes», Retrieved from https://zib.com.ua/ua/141654yak_obiyti_sistemu_prozorro_na_aukcioni_v_proceduri_bankruts.html.
7. Poriadok orhanizatsii ta provedennia auktsioniv z prodazhu maina borzhnykiv u spravakh pro bankrutstvo (neplatospromozhnist): postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 02.10.2019 r. № 865. [Procedure for organizing and conducting auctions for the sale of debtors' property in bankruptcy cases insolvency]. Ofitsiinyi visnyk Ukrainy. 2019. № 81.
8. Postanova Verkhovnoho Sudu u skladi kolehii suddiv Kasatsiinoho hospodarskoho sudu. Sprava № 908/6167/15 (908/1258/20) vid 28 veresnia 2021 roku. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100214071> (data zvernennia: 23.12.2021).
9. Postanova Plenumu Vyshchoho hospodarskoho sudu Ukrainy vid 29.05.2013 r. № 11 «Pro deiaki pytannia vyznannia pravochyniv (hospodarskykh dohovoriv) nediisnymy» / Zakonodavstvo

- Ukrainy. [On some issues of invalidation of transactions (economic agreements)]. Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13>).
10. Postanova Tsentralnoho apeliatsiinoho hospodarskoho sudu. Sprava № 904/493/15 vid 24 kvitnia 2021 roku. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96785903> (data zvernennia: 23.12.2021).
 11. Pro vidnovlennia platospromozhnosti borzhnyka abo vyznannia yoho bankrutom: Zakon Ukrainy vid 14.05.1992 r. 2343-XII. [On restoring the debtor's solvency or declaring him bankrupt: Law of Ukraine] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2343-12> (data zvernennia: 23.12.2021).
 12. Pro sudoustrii i status suddiv: Zakon Ukrainy vid 2 chervnia 2016 roku [On the Judiciary and the Status of Judges: Law of Ukraine] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>).
 13. Rishennia hospodarskoho sudu Mykolaivskoi oblasti. Sprava № 915/535/17(915/31/21) vid 21 travnia 2021 roku. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97283112> (data zvernennia: 23.12.2021).
 14. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy vid 16.01.2003 r. № 435-IV. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy [The Civil Code of Ukraine]. Data onovlennia: 01.01.2019. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (data zvernennia: 23.12.2021).

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-4-13>

**НОВИЙ ІМПУЛЬС РОЗВИТКУ БАНДУРНОГО МИСТЕЦТВА
В КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНИ
(НА ПРИКЛАДІ ФЕСТИВАЛЮ LVIV BANDUR FEST)**

Христина Петринка,

*магістрантка кафедри музикознавства
та хорового мистецтва*

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID ID: 0000-0001-6278-1832

hrystyna10q10q10q@gmail.com

Світлана Салдан,

кандидат мистецтвознавства,

в.о. завідувача кафедри музичного мистецтва

Львівського національного університету імені Івана Франка

(Львів, Україна)

ORCID ID: 000-0003-2877-9282

svitlana.saldan@gmail.com

Анотація. На початку XXI ст. бандурне мистецтво отримало новий імпульс у розвитку, який посприяв значній модернізації статусу бандури в українській музичній культурі. Це проявилось в збагаченні виконавського репертуару різножанровими творами, зростанні популяризації інструмента в медіапросторі та його появи на численних мистецьких майданчиках країни.

У роботі висвітлено діяльність фестивалю сучасної бандурної музики Lviv Bandur Fest, який своєю появою знівелював дефіцит концертів, де можна було б почути сучасну бандуру. Дослідження виявило прогресивні тенденції зміни стереотипного трактування інструменту як виключно архаїчного. Жанрово-стильове розмаїття (джаз, соул, рок та World Music, електронні експерименти) та сучасні композиції вказують на невичерпні можливості бандури як інструмента не тільки минулого часу, а й теперішнього та майбутнього, що вносить гідний внесок у розвиток національної музичної культури.

Ключові слова: бандура, фестиваль, сучасне бандурне мистецтво, концерт, майстер-клас, медіа-простір, альтернативна музика.

**A NEW IMPULSE IN THE DEVELOPMENT OF BANDURA ART
IN THE CULTURAL AND ARTISTIC SPACE OF UKRAINE
(ON THE EXAMPLE OF LVIV BANDUR FEST)**

Khrystyna Petrunka,

Master's Student at the Department of Musicology and Choral Arts

Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0001-6278-1832

hrystyna10q10q10q@gmail.com

Svitlana Saldan,

Candidate of Art History,

Acting Head at the Department of Musical Art

Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)

ORCID ID: 000-0003-2877-9282

svitlana.saldan@gmail.com

Abstract. At the beginning of the XXI century bandura art received a new impetus in its development, which contributed to a significant modernization of the status of the bandura in the Ukrainian musical culture. This manifested itself in the enrichment of the performing repertoire with works of various genres, the growing popularity of the instrument in the media space and its appearance on numerous art venues in the country.

The work highlights the activities of the Lviv Bandur Fest, which, with its appearance, has offset the shortage of concerts where modern bandura could be heard. The study revealed progressive tendencies to change the stereotypical interpretation of the instrument as exclusively archaic. Genre and style diversity (jazz, soul, rock and World Music, electronic experiments) and modern compositions point to the inexhaustible potential of the bandura as an instrument not only of the past but also present and future, which contributes to the development of national music culture.

Key words: bandura, festival, contemporary bandura art, concert, master class, media space, alternative music.

Вступ. Уже багато років бандура є символом українського народу, мистецькою візитівкою нації. Внаслідок культурно-політичних репресій із боку радянської влади в країні, яких, зокрема, зазнало бандурне ремесло, сформувався стереотипне уявлення про традиційний інструмент, із консервативним і типовим виконавським репертуаром, представник якого виступає переважно на концертах вшанування пам'яті Т. Шевченка, яке існує і до сьогоднішнього часу. Проте формування демократичного суспільства дало змогу молодим митцям висловлювати власні творчі ідеї через мистецтво повною мірою, відкрило кордони свободи написання музичного полотна, дало змогу використовувати елементи сучасних музичних стилів у поєднанні з особистою мистецькою думкою. Завдяки такій творчій свободі нова плеяда бандуристів почала шукати новаторські підходи у виразових засобах на традиційному інструменті, що дало потужний поштовх для розвитку сучасного бандурного мистецтва. Зміна вектора виконавської діяльності бандуриста – значне кількісне і якісне його розширення – спричинила зацікавлення з боку численної слухацької аудиторії та привернення уваги до альтернативної бандурної музики.

Основна частина. Метою дослідження цієї роботи стало висвітлення нового імпульсу розвитку бандурного мистецтва, який відображений у відході від традиційного трактування із властивим їй фольклоризмом (неокласицизм, неobaroco, неоімпресіонізм) до масової музичної творчості з використанням етноджазу, інді-музики, New Age, World Music, урізноманітненні концертних майданчиків, створенні бренду бандури, нової навчальної платформи та започаткування заходів, де лунають сучасні звуки традиційного інструменту. Для досягнення поставленої мети окреслені завдання: проаналізувати стан сучасного бандурного мистецтва минулого десятиліття в Україні, узагальнити роботу представників сучасного бандурного мистецтва задля популяризації нової української музики, висвітлити діяльність, програму та концепцію фестивалю сучасної бандури Lviv Bandur Fest, визначити специфіку заходу та значення для подальшого розвитку української культури загалом.

Нині сучасне бандурне мистецтво розвивається надзвичайно потужно завдяки постійній і наполегливій праці з боку його представників. Бандурні виконавці докладають великих зусиль задля поширення та популяризації інструменту, щоразу експериментуючи з його звучанням та візуальною демонстрацією власного музичного доробку широкому колу глядачів. На початку XXI століття виразно окреслилася тенденція переходу трактування бандури від фольклорно-академічного інструменту до модерно-сучасного, що яскраво позначилося на різножанровості виконавського репертуару та виступах на різноманітних музичних майданчиках. Активність бандуристів у популяризації інструменту перед широкою аудиторією значно збільшилася з 2010-х рр. У цей час інструмент вперше був представленим у сучасному вигляді значному колу глядачів, що було зумовлено появою бандури на популярних телевізійних талант-шоу («Україна має талант», «Х-фактор», «Маленькі гіганти», «Голос країни», «Національний від-

бір на Євробачення 2020»), активною діяльністю сучасних бандуристів у соціальних мережах, участю в культурно-мистецьких масштабних проєктах (Георгій Матвій «Володар стихій», Марина Круть «Звуки Чорнобиля») та створенням перших конкурсів і фестивалів сучасного бандурного мистецтва.

У 2011 р. було започатковано перший в Україні конкурс-рейтинг «Сучасне бандурне мистецтво», в якому рейтинг складався саме з молодих виконавців, а організатори заохочували їх до створення власних сучасних композицій із новим звучанням та поєднанням інструмента з іншими. У 2013 р. був створений проєкт «BANDURA STYLE», продуктом якого, зокрема, став перший унікальний збірник авторських і сучасних творів у бандурному перекладі «Bandura style» авторства Ярослава Джуся.

У подальші роки було започатковано чималу кількість концертів та фестивалів сучасної бандури, а саме: «Велике бандурне шоу» (м. Одеса, 2016 р.), «Пісня серця» (м. Київ, 2017 р.), перший фестиваль сучасної бандури «Lviv Bandur Fest» (м. Львів, з 2017 р.), «Bandura music day» (м. Київ, 2018 р.). Фестиваль сучасної бандури в Києві «Bandura music day» започаткували ГО «Ідеї змін» та проєкт «Bandura Style» за підтримки Українського культурного фонду, а його організаторами були бандурист Ярослав Джусь і поетеса Оксана Боровець. На фестивалі сучасне бандурне мистецтво було представлене широкій глядацькій аудиторії, а в рамках заходу відбувалися конференція «Модерна бандура: створення бренду та шляхи розвитку» та майстер-класи за участі відомих бандуристів-виконавців. Також на заключному концерті поруч із сучасними музичними зразками, звучали старосвітські інструменти. Проведення такого концерту свідчить про розуміння в наших реаліях важливості популяризації та розвитку не лише сучасної музики, а і привернення уваги до витоків українського мистецтва, показ виконавських і технічних можливостей давнього українського інструменту та демонстрація унікального звучання широкому колу глядачів (Cherneta, 2018: 161–163).

Найбільш масштабним та яскравим прикладом популяризації та масовості сучасного бандурного мистецтва є проведення фестивалю сучасної бандури Lviv Bandur Fest. Згуртування однодумців та шанувальників бандури з усього світу щорічно проводиться у Львові з 2017 року. Фестиваль відбувається в межах партнерської програми «Культура. Туризм. Регіони» Українського культурного фонду. Партнерами фестивалю також є управління культури Львівської міської ради, що свідчить про велику підтримку в процесі популяризації народного інструменту в країні з боку державного керівництва. Засновницею Lviv Bandur Fest є Анастасія Войтюк – сучасна бандуристка, експериментаторка, композиторка, лідерка гурту «Трое Zillia». Організаторку фестивалю надихнула ідея розкрити нові грані інструменту для широкого кола глядачів. На її думку, нині значна кількість українців стереотипно уявляє бандуру, тому метою фестивалю є показ актуальності, сучасності та невичерпного мистецького ресурсу національного музичного інструменту людям, а також створення майданчика для альтернативної бандурної музики, що не менш важливо, організація навчальних платформ для молодих, амбітних бандуристів та вчителів. Для пересічних слухачів – це простір, де можна наживо почути різножанрову бандурну музику (старосвітську, академічну, сучасну), полюбити український інструмент, приділити увагу представникам та опанувати нові аспекти його розвитку. Кожного року програма заходу передбачає різноманітні концерти та майстер-класи для бандуристів та поціновувачів інструменту з усього світу (Hryhorieva, 2021).

Загалом програму Lviv Bandur Fest можна умовно поділити на дві частини: культурно-мистецька (концерти для всіх охочих послухати зразки творів сучасної та автентичної бандури) та навчально-просвітницька (майстер-класи, конкурси, онлайн-курси, круглі столи та відкриті зустрічі для музикантів, насамперед бандуристів). За період одного фестивалю відбуваються концерти відомих бандурних виконавців та колективів із різних міст України та США, презентації сучасних нотних збірників, майстер-класи та зустрічі прихильників інструменту.

У перший рік заходу організатори ознайомили публіку із сучасним звучанням бандури, зокрема на вулицях Львова. Інструмент звучав у трамваї, на вулиці, культурно центрі ім. О. Довженка, де відбувся великий концерт за участі таких колективів, як «Чарівні струни», «Три кроки в ніч», «Troje Zillia», «Krut» та «DGP-pro». Також у Львівській національній музичній академії ім. Лисенка провели круглий стіл «Бандура: сучасні шляхи розвитку», учасниками якого були відомі бандуристи, дослідники та викладачі Оксана Герасименко, Іван Ткаленко, Олег Созанський, Тарас Лазуркевич, а також організатори фестивалю і модератори зустрічі Анастасія Войтюк та Марічка Кошелінська-Мартинюк. Такі дії з боку керівників заходу привернули належну увагу як мистецької аудиторії, які зацікавилися новим простором для обміну досвідом, напрацювань та думок, так і пересічного слухача, який познайомився з нетиповим бандурними звучанням та виявив бажання відвідати заходи фестивалю, що в результаті дало поштовх та натхнення продовжувати організовувати фестиваль у наступні роки.

Особливістю Lviv Vandur Fest можна вважати безплатні майстер-класи, на яких учасники мають змогу отримати практичні навички і покращити свої вміння, можуть опанувати новітні прийоми гри на інструменті як зовсім юні бандуристи, так і вчителі музичних шкіл. За п'ять років у рамках фестивалю відбувалися майстер-класи від видатних українських та американських бандуристів: Оксани Герасименко (Львів), Івана Ткаленка (Кременчук), Марини Круть (Хмельницький), Ярослава Джуся (Київ), Анастасії Войтюк (Львів), Юліана Китастого (Детройт, США), Георгія Матвіїва (Київ), Романа Гриньківа (Київ), Ольги Гончаренко (Київ), Марічки Кошелінської-Мартинюк (Львів), Тараса Лазаркевича (Львів). Усі ці музиканти, бандуристи, виконавці, педагоги і композитори є втіленням живої традиції і водночас це митці-новатори, які сміливо експериментують із сучасною бандурою, її звучанням і можливостями. Самі по собі назви майстер-класів дозволяють зрозуміти їх мету та сучасне спрямування, зокрема: «Бандура в сучасній музиці – фолк, джаз, рок, поп» (Анастасія Войтюк, 2017 р.), «Чистота гри на бандурі – приглушення непотрібних струн. Теорія і практика» (Іван Ткаленко, 2017 р.), «Бандурна казка для наймолодших і не тільки – гра зі звуком» (Марічка Кошелінська-Мартинюк, 2017 р.), «Сучасна бандура – історія успіху» (Ярослав Джуся, 2018 р.), «Новітні прийоми гри на бандурі як ознака сучасного бандурного репертуару» (Георгій Матвіїв, 2018 р.), «Особливості інтерпретації творів Оксани Герасименко» (Оксана Герасименко, 2018 р.), «Втеча від стереотипів. Імпровізація як спосіб мислення» (Марина Круть, 2018 р.), «33 запитання Георгію Матвіїву» (Георгій Матвіїв, 2019 р.), «Методичні засади звукоутворення на бандурі» (Оксана Герасименко, 2019 р.), «Імпровізація і гра джазу на бандурі» (Ольга Гончаренко, 2021 р.) та інші. Відкритість видатних бандуристів-сучасників, їхнє прагнення познайомити слухача з інструментом, поділитися новими прийомами гри позитивно впливають на формування молоді плеяди амбітних бандуристів, які не бояться експериментувати з традиційним українським інструментом.

Загалом за період одного фестивалю проводиться до десяти майстер-класів на різноманітні тематики і спрямування, аби кожен зміг отримати практичні навички і знання в різних жанрах бандурного мистецтва та використати їх у власній творчості або викладацькій діяльності. З огляду на програму фестивалю, зрозумілим є те, що він націлений не лише на популяризацію інструменту, доступність для широкого кола слухачів, а й на об'єднання бандуристів різного рівня виконавської майстерності в одну бандурну спільноту, підвищення їхніх професійних навичок та стимулювання композиторської діяльності серед юних музикантів.

Незважаючи на те, що захід позиціонує себе як фестиваль сучасної бандури, кожного року відбуваються так звані «back to the roots» (англ. «повернення до витоків») концерти та майстер-класи. Таким чином, слухачі можуть почути автентичне звучання інструменту, більше дізнатися про його історію, сповна відчути красу звучання української традиційної музики. У 2019 р. фестиваль відвідали бандуристи з Канади та США, зокрема видатний американ-

ський бандурист, композитор, імпровізатор, виконавець старовинних творів і експериментатор на сучасній бандурі Юліан Китастиий («Від ностальгії до новаторства: життя з бандурою в Північній Америці») та майстер кобзарського мистецтва Юрій Фединський, який провів лекцію «Торбан, кобза, та бандура – презентація забутих українських національних інструментів». У 2021 р. відбувся концерт старосвітської музики у приміщенні Сенсотеки, на якому виступали такі музиканти, як Святослав Силенко, Василь Лютий, Михайло Гречкин, Тарас Дороцький. Проведення концертів, де лунає старосвітська бандура на високому, концептуальному рівні є однією з найкращих традицій збереження українського культурного коду.

Традиційно на фестивалі відбуваються концерти-презентації від відомих бандуристів зі всієї України. У 2018 році було створено та презентовано мобільний додаток «Bandura App», за допомогою якого кожен на смартфоні може зіграти на 6 українських інструментах (львівська бандура «харківського» типу, старосвітська бандура, чернігівська бандура, кобза, торбан, бубон). Додаток був створений спільно з проектом «Ukrzen» Михайла Голобородька, а також за підтримки Українського культурного фонду. Також до його створення долучилися відомі бандуристи та експерти, серед яких – Юліан Китастиий, Юрій Фединський, Оксана Герасименко (Sliusarenko, 2013: 70–73). Завдяки цьому українські інструменти стали доступними для широкої аудиторії, що дає змогу кожному незалежно від рівня музичних навичок та знань спробувати відтворити мелодію на традиційних народних інструментах в режимі онлайн, почути їх звучання, таким чином ближче познайомитися з національними надбаннями в доступній формі.

Того ж року на другому фестивалі Lviv Bandur Fest відбулася презентація електронної бандури, розробки Дмитра Губ'яка у Lviv Film Center. У 2021 р. у приміщенні «Сенсотеки» відбувся круглий стіл «Виробництво бандур та аксесуарів для бандуристів». У події взяли участь представники бізнесів, що обслуговують сферу бандури (ТзДВ «Фабрика Трембіта» (Володимир Куземський), «Майстерня Вправних Бандуристів» (Іван Ткаленко), Фабрика народних музичних інструментів «Acropolis» (Тарас Горбачевський), онлайн також приєдналися Чернігівський центр бандур «Плеяда» (Альона Малишенко), «Твердий продукт» (Євгеній Йовенко та Роман Гриньків). Виробники інструментів мали нагоду презентувати власні бандури, відповісти на запитання та продемонструвати переваги саме їхньої продукції. Такий захід дає змогу налагодити безпосередню комунікацію між виробником та споживачем, висловити побажання щодо вдосконалення конструкції та зовнішнього вигляду інструменту.

Невід'ємною частиною фестивалю уже кілька років залишаються презентації авторських нотних збірок («Україно, моя Україно» Оксани Герасименко, 2018 р., «Альтернатива» Марини Круть, 2018 р., «Зіграй мені щось на бандурі» 2019 р., «Bandura style» Ярослава Джуся, 2018 р., «Твори для бандури» Георгія Матвіїва, 2018 р., «#banduragirl» Анастасії Войтюк, 2019 р., «Бандурний розмай» Наталії Курило, 2019 р.). Завдяки таким заходам музиканти мають нагоду наживо почути виконання оригінальних творів вітчизняних митців та поповнити свій нотний репертуар, а композитори – презентувати власні творчі надбання, а також монетизувати їх.

На початку липня 2021 р., у рамках Lviv Bandur Fest, за підтримки Українського культурного фонду було представлено власне фестивалний продукт, а саме: дві збірки Bandura Goes Online 2021 р. (vol 1., vol. 2.) та навчальні відеоматеріали від сучасних бандуристів для учнів та студентів. До них увійшли авторські твори та аранжування відомих бандуристів сучасності, таких як Марина Круть, Георгій Матвіїва, Оксана Герасименко, Ярослав Джусь, Дмитро Губ'яка, Ольга Буга, Анастасія Войтюк, Наталя Курило, Вікторія Ткачук, Богдан Стандара, Тетяна Петрик. Композиції, представлені у збірниках, є різножанровими та написані для сольного та ансамблевого виконання. Окрім нотної літератури, було підготовлено навчальний відеоматеріал, що є у збірниках у вигляді QR-коду, на яких композитори у доступній формі роз'яснюють принципи виконання творів. Така практика значно полегшує процес вивчення твору, а бандуристи

можуть самостійно розібрати та вивчити сучасний твір (Sliusarenko, 2013: 70–73). Поповнення виконавського репертуару якісною, високохудожньою українською музикою позитивно сприяє формуванню естетичних смаків у молодій плеяді бандуристів, а також простору для реалізації власних творчих ідей.

Організатори Lviv Bandur Fest належно підходять до підбору локацій для заходів фестивалю залежно від події та її ідейного спрямування. У 2021 р. головним місцем проведення усіх подій стала «Сенсотекa», яка розташована у Стрийському парку. За п'ять років фестиваль також проводили у різноманітних локаціях Львова: у 2017 р. – у Львівській національній музичній академії ім. Лисенка, кав'ярні «Вірменка», на малій сцені Львівської філармонії, у сихівському трамваї № 8, центрі ім. О. Довженка, Вірменському дворику, Будинку Франка, у 2018–2019 р. – у Львівській філармонії, Ляльковому театрі, Палаці культури Гната Хоткевича, Lviv Film Center 2019 р., Кінопалаці «Коперник», у 2021 р. – у Сенсотеці, LV Cafe, клубі Epiu Events Square 2021 р., у музичних школах та вищих навчальних музичних закладах міста у 2017–2019 рр. Такий розлогий список свідчить про різножанровість та багатогранність бандурної музики, а також про готовність задовольнити естетичні потреби вибагливого слухача різної вікової категорії та рівня слухацької підготовки.

Брендування фестивалю – його обличчя – є важливим компонентом презентації та впізнаваності назagal. Анастасія Войтюк, спільно з львівською дизайнеркою Ліною Андріїв, створили логотип, який відображав традиційний інструмент в нешаблонному, яскравому, новому світлі сучасного бачення. Візуальна ідентифікація фестивалю важлива для його подальшого розвитку та приваблення нової слухацької аудиторії. Значна увага приділяється веденню соціальних сторінок у мережах (Facebook, Instagram), де поширюють актуальну інформацію про заходи, анонсують події, проводять конкурси та діляться здобутками. У 2021 р. великий відсоток подій (шість концертів і три майстер-класи) транслювалися на Facebook-сторінку фестивалю і на сторінку медіаплатформи «Твоє Місто». Користувачі також можуть переглядати навчальні матеріали і концерти на Youtube каналі «Lviv Bandur Fest». Медіапартнерами фестивалю за п'ять років стали регіональні телеканали (Суспільне Львів, Телеканал НТА) та радіостанції (Радіо Львівська Хвиля, Радіо Галичина, Радіо Сковорода), а також періодичні видання (Вголос, Zahid.net, Гал-Інфо, GalNet, 032.ua, Lviv Media). Ідейна натхненниця Анастасія Войтюк своєчасно рекламує події Lviv Bandur Fest та запрошує нову аудиторію глядачів відвідати події заходу.

Найбільш масштабною подією кожного фестивалю є великий бандурний концерт на головних сценах Львова. Традиційно така подія об'єднує велику кількість глядачів та поціновувачів інструменту. Хедлайнерами таких концертів щорічного фестивалю традиційно є гурт «Трое Zillia» (folk fusion), Марина Круть (soul бандуристка), Роман Гриньків (академічна бандура), «Koloyolo» (Ethno-Jazz), Георгій Матвійв (академічна бандура) і Дмитро Губ'як (бандура харківського типу) у 2019 р. та «В&В Project» (інструментальні кавери) у 2021 р. Повні зали на гала-концертах фестивалів засвідчують успіх та популярність сучасної бандурної музики не лише серед її представників чи музикантів, а також гарну організацію та реалізацію усіх процесів фестивалю як масштабного культурного проєкту.

У сучасному світі музикант задля поширення власної творчості має не лише майстерно володіти інструментом і голосом, творити власну музику, а й вміти правильно продемонструвати усі надбання на широку публіку. Для продуктивного маркетингу авторської музики митець проявляє свої менеджерські якості, вміння домовитися за виступ з організатором, аби в найкращому світлі піднести власний мистецький продукт суспільству, а також створює особистий імідж у соціальних мережах. Із метою допомогти молодим бандурним виконавцям популяризувати власну музику організатори створили навчальний простір для музикантів на базі фестивалю. Таким чином було презентовано курси англійської та культурного менеджменту для бандуристів, а також курс про менеджмент і маркетинг для музикантів, який Анастасія Войтюк веде

спільно з музиканткою і саундпродюсеркою Іриною Лобанок, за підтримки Посольства США в Україні. У рамках онлайн-курсу «Ефективний менеджмент і маркетинг у музиці» у 2020 р. відбулися відкриті онлайн-зустрічі, а саме: «Створення логотипів для гуртів і співпрацю музикантів із графічними дизайнерами» (Rost Tatomyr), «30 хвилин відвертості із Мариною Круть – про нестандартний музичний шлях, Євробачення та творчість», «Фотографія та особливості створення artist photo» (Оксана Боровець). Загалом на курсі було 15 учасників та 10 вільних слухачів з усієї України та Італії, а експертами курсу також були Марія Кошелінська-Мартинюк і Ольга Ковалевська, спікерами-експертами були бандуристи Марина Круть, Ярослав Джусь, Георгій Матвіїв, Іван Ткаленко, Анастасія Войтюк, музичний продюсер Іван Лузан, радієники Максим Яковенко, Любов Ступчук, Філ Пухарев.

Одним із завдань фестивалю сучасної бандури є підтримка молодих бандуристів в їх бажанні експериментувати зі звучанням інструменту, зокрема поєднання бандури з перкусією, клавішами, саксофоном, гітарою, кларнетом, експериментальними духовими, електронною музикою, хореографією та в написанні авторської музики, а також стимулювання до написання авторської української музики. Для такої просвітницької діяльності передбачені спеціальні навчальні курси, концерти молодих виконавців і конкурси бандуристів.

Влітку 2021 р. в Україні відбувся перший сучасний бандурний табір Lviv Bandur Camp. Під час якого 20 молодих учасників (вікове обмеження 14–25 років) з усієї України практикувалися не лише у виконавській майстерності, а й отримували навички з музичного маркетингу та менеджменту, мали змогу написати та продемонструвати авторські твори, побачити процес виготовлення інструменту, особисто поспілкуватися з провідними митцями бандурного мистецтва. Тренерами та ідейними наставниками табору були Анастасія Войтюк, Ірина Лобанок, Роман Гриньків, Марина Круть, Іван Ткаленко. У його рамках відбувалися безплатні концерти для поціновувачів бандури (джем Анастасії Войтюк і Іри Лобанок, музична зустріч із Романом Гриньківим), майстеркласи, а також індивідуальні заняття для учасників із тренерами. В учасників табору була змога відвідати фабрику «Трембіта» та більш детально дізнатися про конструкцію інструменту, етапи виготовлення та реалізації продукції. Організатори табору прагнули об'єднати молодих бандуристів з усієї країни, сприяти налагодженню дружніх міжособистісних зв'язків учасників для подальшої співпраці між ними, надати простір для реалізації власної творчості та потенціалу.

У жовтні того ж року було анонсовано безплатний Всеукраїнський онлайн-конкурс для молодих бандуристів (вікове обмеження 10–25 років). Чотири номінації конкурсу, а саме: авторська музика, виконання творів із збірок Bandura Goes Online, нестандартна бандура (поєднання бандури з нетиповими та оригінальними музичними інструментами, танцем, живописом тощо), Bandura App (виконання композиції за допомогою додатку) – дали змогу учасникам сповна розкрити власний потенціал та експериментувати зі звучанням інструменту при підготовці до нього. Призовий фонд для учасників був хорошим заохоченням та підтримкою в подальшому розвитку (професійний запис на студії Maotone, професійна фотосесія від Олег Лядик, аксесуари для бандури (футляр, ключ, тюнер та інші) від Acropolis – знижка 50% на купівлю бандури на Фабриці Трембіта, знижка 10 і 15% на всю продукцію компанії Acropolis, музичні інструменти, сувеніри бандури від «Фабрика Трембіта», унікальний мерч Lviv Bandur Fest, музичні збірки, знижки на участь у навчальних курсах про музичний менеджмент Music Up, консультація про брендинг та просування своєї музики, електронні дипломи). Загалом організатори отримали близько ста заявок на експериментальний конкурс, що свідчить про свідоме прагнення юних музикантів творити власний мистецький продукт та демонструвати його бандурні спільноті. Своєю чергою учасники в індивідуальному порядку отримали чимало схвальних відгуків від членів журі, що стало поштовхом до нових музичних пошуків у багатогранній палітрі звучання українського інструменту. Проведення такого типу конкурсів стимулює

юних музикантів займатися власною композиторською та виконавською творчістю, шукати нові акустичні експерименти, зокрема, в «несподіваному» колориті звучання бандури в поєднанні з іншими інструментами та оригінальні способи презентації музичного доробку.

Різнобічна діяльність фестивалю Lviv Bandur Fest свідчить про гарну підготовку та якісну організацію з боку його ідейного натхненника, розуміння важливості та значущості такого формату заходу для української культури загалом. Він функціонує як майданчик для виступів різноманітних бандурних колективів та виконавців, є неформальним навчальним осередком бандуристів і місцем об'єднання людей, дотичних до інструменту (поціновувачів, виконавців, композиторів, вчителів, виробників).

Висновки. Демократизація українського суспільства, яка істотно позначилася на розбудові культурного простору в Україні також позитивно вплинула на розквіт бандурного мистецтва. Свобода самовираження, бажання експериментувати, креативність та обмін творчими ідеями надали потужний імпульс для розвитку сучасної бандури. Варіативність концертних майданчиків підкреслює універсальність інструменту, а заходи, де лунає альтернативна бандурна музика, з кожним роком набирають більшої популярності, прикладом чого і є фестиваль Lviv Bandur Fest.

Нині Lviv Bandur Fest активно розвивається, а організатори генерують дедалі більше нових ідей задля його популяризації та поширення якісної бандурної музики. Хоча першочерговою метою фестивалю було розвінчання міфу архаїчності бандури, нині фестиваль слугує потужним осередком бандурної спільноти, місцем навчання та вдосконалення навичок, широким простором для творчості молодих виконавців. Стрімке збільшення кількості учасників фестивалю та слухацької аудиторії вказує на подальшу перспективність таких заходів, які, безумовно, служать подальшому піднесенню та розвитку музичної культури України, виводячи її на новий рівень.

References:

1. Hryhorieva S.U. (2021, Veresen 15). U Lvovi startuie yedynyi v Ukraini festyval suchasnoi bandury Lviv Bandur Festival [The only modern bandura festival in Ukraine, the Lviv Bandur Festival, starts in Lviv]. Lvivska miska rada. <https://city-adm.lviv.ua/news/culture/288012-uvovi-startuie-iedynyi-v-ukraini-festyval-suchasnoi-bandury-lviv-bandur-festival>
2. Lytvynova, D. (2021, Veresen 15). Naitsikavishi podii V Lviv Bandur Fest [The most interesting events V Lviv Bandur Fest]. ZAXID.NET. https://zaxid.net/naytsikavishi_podiya_v_lviv_bandur_fest_n1526196?fbclid=IwAR11KIge4I6jxtBTuEek-HKFrw6Nz_GmUixeiBiE3c16_ExK-CLoH5F-Gc8
3. LVIV BANDUR FEST (2021). [LVIV BANDUR FEST]. Vgorode. <https://lviv.vgorode.ua/event/festyvaly/a1175866-lviv-bandur-fest->
4. Lvivian zaproshuiut na festyval bandurystiv ta didzheiv. Prohrama (2017, Veresen 6). [Lviv residents are invited to the festival of bandura players and DJs. Program]. Tvoie misto. https://tvoemisto.tv/news/lvivyan_zaproshuyut_na_festyval_bandurystiv_ta_didzheiv_programa_88356.html
5. Sliusarenko, T.O. (2013). Ansambleve bandurne vykonavstvo druhoi polovyny KhKh – poch. KhKhI stolittia mystetski osoblyvosti tvorchykh kolektyviv tsentralnoho ta pivdennoho rehioniv [Ensemble bandura performance of the second half of the XX – beginning XXI century artistic features of creative teams of the central and southern regions of Ukraine]. *Ukrainy Tradytsii ta novatsii u vyshchii arkhitekturno-khudozhnii osviti. Kharkiv: KhDADM*, pp. 70–73.
6. U Lvovi tryvaie III festyval suchasnoi bandury (2019, Lystopad 5). [The III Festival of Modern Bandura is taking place in Lviv]. *Chetverta studiia*. <https://4studio.com.ua/novyny/u-lvovi-tryvaye-iii-festyval-suchasnoyi-bandury/>.
7. Cherneta, T.O. (2018). Festyval «Bandura music days» yak suchasna forma realizatsii kulturnoi praktykysohodennia [«Bandura music days» festival as a modern form of realization of today's cultural practice]. *Khudozhnia kultura i mystetska osvita: tradytsii ta suchasnist*. Kyiv. pp. 161–163. https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/25605/2/%D0%A2_Cherneta_FBMDSFRKPS_KAEV_IM.pdf

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-4-14>

THE ROLE OF LANGUAGE IMAGE IN CREATING A FAVORABLE IMAGE OF UKRAINIAN POLITICIANS: ANALYSIS OF NEW YEAR'S SPEECHES OF THE PRESIDENTS

Hanna Trushevych,

Postgraduate Student at the Department of Political Science

Odesa Mechnikov National University (Odesa, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0002-3793-1074

anya.trushevych@gmail.com

Abstract. The article is dedicated to the research of the role of the language image in shaping the political image of a politician, in particular the Ukrainian President. The author focuses on the analysis of the President's New Year's addresses to the Ukrainian people as one of the markers, showing the politician's image and the main directions of their activity for the previous year and the tasks for the next year. The relevance of the study is that political technologists and consultants place one of the main emphasis on language image in building, shaping, changing the image of politics. Properly constructed language image can not only present the whole image, but also «sell» it to voters. It is because of the language aspect that the significance of discursive manipulations of the past and the future as a means of shaping political beliefs is at issue. The results of the survey revealed micro-roles (images) of Ukrainian presidents. It is stated that the Presidents adhered to these images in their New Year's addresses throughout their presidency until 2019.

Key words: language image, political image, Ukrainian Presidents, micro-roles, public images.

Introduction. In order to create a complete, functioning political image, a politician must not only have a strong visual appearance and be able to communicate non-verbally, but also transmit and translate this image through language, which is the main tool for various speeches, addresses, meetings, etc.

The purpose of the research is to study new year's speeches of the Ukrainian Presidents and to identify the politician's image, which is conveyed through the presented text.

Main part. A politician can be judged by his/her language behavior and language image. That is why creating a positive language image is one of the first tasks of a public relations specialist, a political consultant who deals, among other things, with the problem of building the language image of a politician. Regretfully, the number of papers dedicated to the language image problem is not great in our country, although attempts have been made. For example, the works by D.V. Yakovlev, I.V. Shamsh, and L.I. Yakovleva sought to analyze the President's addresses as a Soviet state practice, which is still being preserved in the former Soviet Union. (Yakovlev, Shamsha & Yakovleva, 2020) Ukrainian researchers O. Naumova and A. Akayomova worked on the research of language image as a political image technique. Particular problems of the language image are considered in the monographs of foreign researchers, including O.S. Issers, E.V. Budayev, A.P. Chudinova, M.M. Ivanova, and E.V. Osetrova.

The tasks of the study are: 1) to identify the role of language image in the building of a politician's political image; 2) to conduct a content analysis of the Ukrainian presidents' new-year addresses; 3) to analyze the text of new-year addresses and to compare them with the politicians' images.

Methods. During the research we used the following methods: content analysis, system analysis, comparisons, summaries, communicative and reputational analysis. Content analysis of the texts of presidential speeches enabled us to analyze the first New Year's addresses and compare them with the subsequent ones, revealing certain peculiarities of the later addresses as compared to the early ones.

Results and discussion. We may agree with the researcher E. Osetrova that the basis for the description of the language image was laid down by Aristotle, who wrote that language is composed

of three elements: the speaker, the subject he speaks about, and the person he addresses. You can find Aristotle's view of the elements of language image in any description of the language communication structure. (Osetrova, 2004: 15)

Analyzing the speeches and interviews of politicians, we find two ways to create an image. In the traditions of ancient rhetoric, they can be identified through the concepts of Ethos and Persona. On the one hand, the author can accentuate specific peculiarities of their own personality (verbal intonations of V. Zelenskyi, quick speech of Y. Tymoshenko, impulsiveness of O. Lyashko); on the other hand, the politicians sometimes choose a role (or roles) for themselves and a «mask» corresponding to their language. The choice is the basis for predicting the audience, their expectations and is indeed a communicative strategy. The techniques chosen for the implementation of these strategies are defined as the language tactics. (Osetrova, 2004:56)

E.V. Budaev emphasizes that the political scene in the former USSR has revealed certain image preferences of politicians and state figures. The most popular roles are «Patriot» and «Statesman» (it is essentially the same role, which can be noticed by synonymous usage). The dominant element «Patriot» does not exclude, but rather suggests other image components, or micro-roles. For example, «People's Choice» aka «People's Servant», «Voice of the People» (Leonid Kravchuk). The «People's Choice» is supposed to be like everyone else, while the voters are usually designated as «ordinary people». Accordingly, there is an «ordinary man» semantic component in the elected politician's image. [Budaev, 2006: 201]

The next block of micro-roles is defined by the dominant element «Boss» or «Strong Hand». The «Boss» and the «Strong Hand» (Leonid Kuchma) can be accompanied by the role of a «Non-Politician» that has been forced into political games. Another block of micro-roles is focused on the system of moral values, on the emotional sphere. It can be defined by the dominant element «Fighter» for social justice (Viktor Yushchenko). Thematic chains such as: the elderly, pensioners, low-income groups, the unemployed, families with many children mark the image of «Fighter». In addition to protection of the poor, the «Fighter's» energy is focused on the fight against the mafia and corruption.

In addition, the following micro-roles should be noted as optional components of the image: «Wise Hetman», «Warrior», «Family Man» (Petro Poroshenko). Each of these micro-roles performs the tactical task of adding volume to the image, building a trustworthy model of a personality (the dominant element itself does not ensure that the person is seen as real; it requires specific touches and colors that make the portrait look like the original). (Budaev, 2006: 202-203)

All these micro-roles can be identified from the rhetoric and speeches of politicians. For the study, we chose the New Year's speeches of the Presidents of Ukraine, given that they briefly describe the achievements and directions in which the President's team is working, and most importantly – how the President appears before us and what public image he has.

The New Year speech of the first President of Ukraine Leonid Kravchuk on December 31, 1991 was a landmark for the Ukrainian state. Mr. Kravchuk addressed Ukrainians with the following words: «Dear citizens of Ukraine! People of all generations, of all ethnicities! I address you on the eve of one of our most romantic and fabulous holidays». (Kravchuk, 1992) It was in the first New Year's greeting that it was necessary to emphasize that society had become citizens of an independent state and to address all nationalities living in the country, not to single out only Ukrainians. Kravchuk mentioned the holiday in order to make his speech more informal, and to talk to the people as if they were sitting together with him at the holiday table.

Further on in his speech, the first president says: «The most important thing is the independence of Ukraine. The age-old dream of many generations of our people has become a reality. The people have stood up from their knees and risen spiritually. They have become the owners of their own land. From now on our future depends on us. We must build a new state with its own open economic system, its own army, its own security service, a democratic, law-governed, civilized and wealthy state. And we

will achieve it. The world already recognizes us today. We are becoming a full member of the international family». (Kravchuk, 1992)

With these words, Kravchuk marks his greatest achievement - independence - and thus presents his image as a «Statesman» and a «Patriot». At the same time, he does not only assume the responsibility, but notes: «But we must not feel any euphoria. Freedom and independence do not last long unless they are supported by a healthy economy, order and harmony. History has taught our predecessors many painful lessons on this topic. The present warns of this, too». (Kravchuk, 1992) That is how he shows his primacy, but he can shift the responsibility to the people themselves in case of failure.

With the following words L. Kravchuk presents his micro-roles of «people's servant» and «people's voice», showing himself to be like everyone else: «Although we understand well: everyone is concerned first of all about the real prospects for improvement of life right now. Empty store shelves, tiresome queues to buy essential goods, an understandable fear of the social consequences of price increases, rampant crime, and moral decay – all these cause justifiable discontent among the people. This is true. But we can only overcome this trouble together, too». (Kravchuk, 1992)

This «Statesman» image is confirmed by the president in his New Year's address in 1993. Mr. Kravchuk said: «There are still a number of important steps to be taken next year. I think the most important step is our political reform, the reform of the political system. The elections to the Verkhovna Rada will be held. And I, as the President, will do everything for these elections to be held, for decent people to come to power. Secondly, we must certainly submit the law on the government to a national referendum during the elections. We must do everything so that the people - the highest sovereign, it is you, dear citizens, the bearers of power, who will determine what the legislative power must do, what the executive power must do, what the judiciary power must do». (Kravchuk, 1994)

Continuing this speech, the President emphasizes the urgent political tasks that must be accomplished next year: «To be exact, we must solve the problem of nuclear weapons and all that is around nuclear weapons. We have to resolve the issue of the Black Sea Fleet, to remove this acute problem from the agenda since it is preventing the establishment of normal neighborly relations with Russia. I am convinced that we will have enough wisdom and goodwill to do that. I am convinced that our northern neighbors will also have enough wisdom and goodwill for that». (Kravchuk, 1994)

The words «state», «independence», «overcoming», «security», «problem», «reform», «will-power», «economic system» and «political system» are mentioned throughout the speeches of the first President of Ukraine, which undoubtedly confirms that his image as a «Statesman» and «Patriot», «People's Servant», «People's Voice» and «People's Choice» was adhered to throughout his tenure.

The roles of «Boss» and «Strong Hand» were played by Ukrainian President Leonid Kuchma. In his New Year's greeting in 1994, he said: «1994 was marked by a decisive turn toward radical reforms. Transformations aimed at returning historical perspective to Ukraine have begun. We began the work of creating order and decency in our common home. We led the fight against bribe takers, embezzlers and criminals». (Kuchma, 1995)

The President continued: «And not by the force of the fist, but by the force of the law and only the law. The first tangible steps have been taken to overcome legislative uncertainty, to provide a legal framework for reforming the economy and other spheres of life. The constitutional process has been resumed. We tried to break the circle of national self-isolation, to enter the expanse of civilized coexistence, mutually beneficial cooperation with the East and the West». (Kuchma, 1995)

L. Kuchma's «Strong Man» image manifests itself not only in the fact that he shows achievements, but also understands how people live, knows all the problems of everyone, knows how to support and thank them: «Dear compatriots! ...Without succumbing to hopelessness and melancholy, without sharing the despair of those politicians and political forces who only talk about cataclysms, many labor collectives are working steadily and have tangible results. Confirming thereby that even difficult, critical conditions are no reason for pessimism, despair and a contemplative attitude. I sincerely

thank and bow to everyone for their honest and conscientious work, for their patience and endurance, and for their understanding of the situation». (Kuchma, 1995)

The second President adhered to his image in his New Year's greeting on January 31, 2003. It is very well shown by his words: «But the socio-economic outcomes, especially during the last three years, convincingly prove that the foundations of a full-fledged social state are being laid in Ukraine. The improvement of economic situation makes it possible to direct the main efforts of the authorities to the solution of social problems. I define overcoming the polarization of society by the level of income as the key issue. When observing what is happening with our distant and close neighbors, I dream and work to preserve this important and so precious stability in Ukraine». (Kuchma, 2004)

As a true representative of the «Boss» and «Strong Hand» image, Leonid Kuchma continues to emphasize economic problems and achievements in his speeches. This is confirmed by the recurrence of the words: «economy», «problem», «economic situation», «work», «steps», «process», «law» in his New Year speeches.

President Viktor Yushchenko began his New Year's address to the Ukrainian people in 2005 with these words: «Dear Ukrainian community! Ladies and Gentlemen! These are the last minutes of 2005. We gather with our families and friends around the holiday table. We look back at the road we've traveled during the year. We talk about successes, hopes and intentions. The past year has without a doubt added both glory and willpower to Ukraine». (Yushchenko, 2006) Such introductory words were quite unusual for Ukrainians at that time. We note that they differ from the address of the first President Leonid Kravchuk. Mr. Yushchenko addresses all Ukrainians rather than all ethnic groups living in the country.

As a traditional representative of the «Fighter» image, Mr. Yushchenko cannot help but mention the increase in childbirth allowances, the increase in the number of jobs and the reduction of military service period: «This year, children were born already in a new country, where the care for an infant is borne jointly by the parents and the state. Today, a young man joining the Ukrainian army will return home in a year, not in 18 months. Journalists have forgotten what censorship means... The Ukrainian families have become richer. In 2005, almost a million Ukrainians got new jobs. Real support from the state was provided to small and medium businesses. The authorities pay attention to dialogue with the businessmen and expect that the businesses in their turn will pay taxes honestly. We are on the right track, and this is only the beginning. There are still many people in need, who have not seen much change in their lives. To reach every Ukrainian, to take care of their well-being, decent education, adequate health care, protection of their rights and freedoms - this is the sacred duty of the authorities». (Yushchenko, 2006)

Another typical feature of the «Fighter» image is the focus on the system of moral values and the emotional sphere. Yushchenko ended his New Year's speech with the following words: «I appeal to all citizens - representatives of various ethnic groups and religions, supporters of various political forces – let us unite! United we will bring peace and tranquility, love and prosperity to our homes. United we will defend our freedom and independence and accelerate our irreversible advance toward democracy. United we will surely become a prosperous nation that will take its rightful place among the peoples of Europe. I believe in my people. I believe in each and every one of you. I believe in our common victory». (Yushchenko, 2006)

Viktor Yushchenko adhered to his image also in his greeting on December 31, 2008. He noted: «The daily victory. The victory of life and the victory of good. This row is endless. I am thinking about hundreds and thousands of our glorious - famous and non-public - names. I am talking about all those who triumphed over the circumstances: about tens of thousands of healthcare professionals, soldiers, law enforcement officers, miners, teachers, savers of lives and souls, rescuers of culture and memory, creators of the country – ordinary, honest and bright people. I am talking about you, dear compatriots. The New Year's Eve is a personal moment for everyone to recall their year and from each

good deed take the light for the next year. It is from this sentiment that living values emerge, higher than we are and more powerful than any trials». (Yushchenko, 2009) In this speech, the President focuses on low-income families, families with many children, and individuals who have contributed to the nation's history.

Viktor Yushchenko repeatedly uses such words as «people», «nation», «values», «family», «change», «Ukrainians» in his speeches, which confirms his public image as the «Fighter» for social justice.

The image of «Boss» and «Strong Man» was adhered to by Ukrainian President Viktor Yanukovich. In his New Year's address on December 31, 2011 he said: «The passing year has been decisive for our country. We built bridges and roads, schools and hospitals, stadiums and airports. We gathered record harvests. We opened Ukraine to the world. Ukrainians have proved that our country is strong because of the people's unity. We will continue to cherish and strengthen this unity. We will continue to modernize our country, continue to build a modern democratic state with developed economy». (Yanukovich, 2017)

This image is confirmed in Yanukovich's speech on December 31, 2012: «The next year of 2013 should become the year of development and social justice. All branches of power must ensure the maximum social effect from economic growth and legislative changes. The beginning of work of the renewed Verkhovna Rada and Government creates the possibility for constructive cooperation of all leading political forces for the development of Ukraine. The main principle of our foreign policy must be the assertion of national dignity. And the key answer to the new challenges of the global economic crisis must be the consent and unity of the Ukrainian people». (Yanukovich, 2013)

The following words are repeated in Viktor Yanukovich's New Year's greetings: «we», «development», «economy», «foreign policy».

The «Wise Hetman» and «Warrior» micro-roles are taken up by Petro Poroshenko. In his first New Year's address to the Ukrainian people, Poroshenko clearly confirms these images: «My dear compatriots! The passing year has been the most difficult in the last seven decades since 1945. An vicious enemy encroached on our lives, our territory, our freedom and our independence. But the entire country, from young to old, stood up to defend our homeland. We are sure to win this Patriotic War, because it is fair for us. We have the truth on our side! God is with us!

Before we fill our glasses, a moment before the twelve chimes signal the New Year, and before we sing the Ukrainian Anthem, together, all of Ukraine, let us honor the memory of the soldiers who gave their lives for Ukraine and the civilians who died because of the aggressor. I thank everyone for their contribution to the defense of the country. I am proud to belong to such a great European nation as ours. The slogan of last year was «One Country». Difficult trials have made us stronger. As a nation, we have become inseparable, united even more firmly as a political Ukrainian nation. The year 2015 will not be an easy one. But I believe that it will remain in history as the year of the beginning of deep reforms that will open the way to European Union membership. It is our dream and we will make it come true». (Poroshenko, 2015)

Also Mr. Poroshenko confirms the image of «Family Man» already in his Christmas greetings, where he appears on TV seated at the table with the family dressed in vyshyvankas and singing carols.

The President's New Year's greeting on December 31, 2018 was shocking for Ukrainians: instead of broadcasting greeting by then-current president Petro Poroshenko, TV channel 1+1 broadcasted a greeting and announcement of comedian and actor Volodymyr Zelenskyi's intention to run for president in next year's elections. Poroshenko, on the other hand, maintained his «Wise Hetman» and «Warrior» images in his speech on the night of 2019 by saying: «We do not seek anything more than peace. And no one seeks peace more than we do. So let me, on your behalf, first of all, extend my greetings to the Ukrainian warriors. They are the ones who guarantee us peace and tranquility on this New Year's Eve. Let our gratitude and the warmth of our hearts be felt by the sailors in Russian captivity... I appeal to the millions of our compatriots in Crimea and across the Donbass. We will defi-

nitely return to you in peace, no matter how long the road may be. Our family will surely be reunited at the table at which the New Year is celebrated by Kyiv time». (Poroshenko, 2019)

The following words are recurrent in Ukrainian President Petro Poroshenko's New Year greetings: «peace», «warriors», «war», «family», «enemy», «defense», and «people».

The speeches of all Ukrainian presidents before 2019 clearly show certain images of politicians. For their part, politicians, too, tried not to depart from the micro-roles they had chosen.

This cannot be said about the current president of Ukraine, Volodymyr Zelenskyi. Volodymyr Zelenskyi combines the images of «non-politician» and «People's Choice» (an ordinary man) in his New Year's address to the people in 2019: «Today is going to be different. Today, let everyone honestly answer the important question: who am I? The President of Ukraine, a successful lawyer, an ordinary housewife, a philosophy student from Mohylanka, an agronomist from the Cherkassy region. Who am I? A former photographer defending the country in the East? A former physicist washing dishes in Italy? Or a former chemist building a high-rise building in Novosibirsk? The Donetsk doctor who moved and started his own practice? Or a teacher from Lugansk who moved, drove a taxi for two years and finally came back? Who am I? The one who has been living abroad for ten years and loves Ukraine on the Internet? The one who lost everything in Crimea and started from scratch in Kharkov? The IT guy who dreams of fleeing the country? Or a prisoner dreaming of returning home?» It is with such words Zelensky shows himself to be like everyone else, a man forced into political games, and «a regular guy from the neighborhood». (Zelenskyi,2019)

In his New Year's Eve address at the end of 2021, which was a record-breaking 20 minutes long speech in the history of Ukraine, Volodymyr Zelenskyi not only retined the micro roles of «Non-Politician» and «People's Elect», but also added the images of «Warrior» and «Fighter for Social Justice». He confirms this by saying: «And, unfortunately, we have not yet ended the war in the East of our state. And that is my main goal. That's why I say 'yet,' because next year will definitely be better. I'm sure it will. The main thing is that all of you, all of us were alive and healthy... And that relatives come and visit us more often - from Donbas, from Crimea. Not as guests, but the ones who returned home. After all, we are all one family: both Donbas and Crimea». (Zelenskyi,2021)

In his New Year's greetings on December 31, 2019, 2020 and 2021 Vladimir Zelenski repeatedly used the following words: «we», «Ukraine», «Ukrainian», «our», «me». In his speeches in 2020 and 2021, the President began to use the words «peace», «Crimea», and «Donbass» more often. This confirms the change in the President's image.

Zelenskyi's New Year's speeches also differ from those of other Ukrainian Presidents by the locations and scenery against which the greetings were filmed. Zelenskyi filmed the speeches together with children, TV stars and athletes and at the table with famous Ukrainians.

Conclusions. The language image is about speech and paralinguistic features. Any language image is an image created in the minds of people, a form of influencing people through words. The language image is part of the structure of the politician's image and contributes to the main goal of politics: to gain power.

Political consultants and speechwriters choose the key words that should be spelled out in a politician's speech in order to draw the voters' attention or evoke any emotion, depending on the results of sociological surveys on the most urgent problems of the moment. For example, if war is in first place among the problems worrying the society, then the words that will be most frequently heard in the politician's speech will be: «peace», «war», «warriors», «volunteers», «Donbass». The main goal is to evoke any emotion. Then the politician will be remembered.

To summarize, it can be noted that political consultants or technologists keep track of which images of a politician the Ukrainian voters prefer. In the post-Soviet countries, the most popular are the roles of «Patriot», «Statesman» («People's Choice», «People's Servant», «People's Voice»), «Boss» («Strong Man»), «Non-politician», «Warrior», «Wise Hetman» and «Fighter» for social justice.

A political consultant or political technologist works with the following units included in the content of a politician's language portrait when building a favorable image: concepts used as keywords; slogans; a model of the present; a model of the future and a model of the past.

Public relations professionals actively use the category «Close Circle» when creating a politician's language image. The contrasting concepts «us»- «them» allow to establish the relationship between the speaker, listener and third parties, to show the politician's social position to the voters. They seek to have the voters evaluate the politician relying on the following categories: «able to talk»; «ready to engage in a dialogue»; «tells the truth», etc.

We can observe from the texts of New Year's addresses of the Presidents of Ukraine in different years of independence of our state that all politicians maintained and clearly adhered to their images during the period in power. But there is an exception: after 2019 this tradition was broken, because the current President of Ukraine Mr. Zelenskyi not only retained the images of «Non-politician», «People's Choice» (a simple man, a servant of the people), but also added such micro-roles as «Warrior» and «Fighter» for social justice.

References:

1. Budaev E.V. (2006) *Sovremennaiia polytycheskaia lynchvystyka* (Modern political linguistics). Flynta : Nauka, 256 p. (in Russian)
2. Zelenskyi V.O. (2019, December, 31) *Novorichne zvernennia Prezydenta Ukrainy Volodymyra Zelenskoho* (New Year's address by the President of Ukraine Volodymyr Zelensky). TSN. Retrieved from URL: <https://tsn.ua/politika/davayte-kozhen-chesno-vidpovist-na-vazhlive-pitannya-htoya-novorichne-privitannya-prezidenta-zelenskogo-1468050.html> (in Ukrainian)
3. Zelenskyi V.O. (2021, December, 31) *Novorichne pryvitannia prezydenta Ukrainy Volodymyra Zelenskoho 2022: video ta povnyi tekst* (New Year's greetings of the President of Ukraine Volodymyr Zelensky 2022: video and full text). TSN. Retrieved from URL: <https://tsn.ua/politika/novorichne-privitannya-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-2022-video-ta-povniy-tekst-1944745.html> (in Ukrainian)
4. Kravchuk L.M. (1992, January, 3) *Novorichne pryvitannia ukrainskomu narodovi Prezydenta Ukrainy L. Kravchuka* (New Year's greetings to the Ukrainian people by the President of Ukraine L. Kravchuk). *Holos Ukrainy*. Retrieved from URL: <file:///C:/Users/Admin/Downloads/gu19920103-htm.pdf> (in Ukrainian)
5. Kravchuk L.M. (1994, January, 4) *Novorichne pryvitannia Prezydenta Ukrainy L.M. Kravchuka: Vystup po Ukrainskomu telebachenniu* (New Year's greetings of the President of Ukraine LM Kravchuk: Speech on Ukrainian television). *Uriadovyi kurier*. Retrieved from URL: <file:///C:/Users/Admin/Downloads/uk19940104-htm.pdf> (in Ukrainian)
6. Kuchma L.D (1995, January, 3) *Novorichne pryvitannia Prezydenta Ukrainy Leonida Kuchmy ukrainskomu narodu* (New Year's greetings of the President of Ukraine Leonid Kuchma to the Ukrainian people). *Uriadovyi kurier*. Retrieved from URL: <file:///C:/Users/Admin/Downloads/gu19950103-htm.pdf> (in Ukrainian)
7. Kuchma L.D (2004, January, 6) *Davaite stavytysia do svoiei vlasnoi derzhavy tak, yak my stavymosia do svoiei rodyny: Novorichne pryvitannia Prezydenta Ukrainy Leonida Kuchmy ukrainskomu narodu* (Let's treat our own state the way we treat our family: New Year's greetings of the President of Ukraine Leonid Kuchma to the Ukrainian people). *Robitnycha hazeta*. Retrieved from URL: <file:///C:/Users/Admin/Downloads/rg20040106-htm.pdf> (in Ukrainian)
8. Osetrova E.V. (2004) *Rechevoi ymydzh* (Speech image). Retrieved from URL: https://www.academia.edu/36325976/%D0%9E%D1%81%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D1%80%D0%B5%D1%87%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%B9_%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D0%B4%D0%B6 (in Russian)
9. Poroshenko P.O. (2015, January, 8) *Novorichne zvernennia Prezydenta Ukrainy Petra Poroshenka* (New Year's address of the President of Ukraine Petro Poroshenko). *Visti Prydniprov'ia*. Retrieved from URL: <file:///C:/Users/Admin/Downloads/032760831126.pdf> (in Ukrainian)

10. Poroshenko P.O. (2019, January, 1) Novorichne pryvitannia Prezydenta Ukrainy Petra Poroshenka z Novym 2019 rokom (New Year's greetings of the President of Ukraine Petro Poroshenko on the New Year 2019). Dnipropetrovska oblasna derzhavna administratsiia. Retrieved from URL: <https://adm.dp.gov.ua/news/novorichne-privitannya-prezidenta-ukrajini-petra-poroshenka-z-novim-2019-rokom> (in Ukrainian)
11. Yushchenko V.A. (2006, January, 4) Novorichne vitannia Prezydenta Ukrainy Viktora Yushchenka (New Year's greetings of the President of Ukraine Viktor Yushchenko). Uriadovyi kurier. Retrieved from URL: <file:///C:/Users/Admin/Downloads/uk20060104-htm.pdf> (in Ukrainian)
12. Yushchenko V.A. (2009, January, 3) Ne opuskaite ruky y ne movchit – my vse zumiemo zrobyty...(Do not give up and do not speak - we will be able to do everything ...). Krymska svitlytsia. Retrieved from URL: <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=6718> (in Ukrainian)
13. Yakovlev D.V., Shamsha I.V. & Yakovleva L.I. (2020) Prezydent hovoryt! Novorichni zvernennia prezydentiv Ukrainy: politychnyi PR, rytual, ratsionalnyi dyskurs (chastyna 1: vid L. Kravchuka do V. Yushchenka) (The President speaks! New year's speeches of the Presidents of Ukraine: political PR, ritual, rational discourse (part 1: from L. Kravchuk to V. Yushchenko)). *Habitus*, 18(1), 43-48. doi <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.1.7> (in Ukrainian)
14. Yanukovych V.F. (2017, December, 31) Shanovni spivvitchyznyky, dorohi ukraintsi: yak vitaly krayinu z Novym rokom prezydenty (Dear compatriots, dear Ukrainians: how the presidents congratulated the country on the New Year). Dyvys info. Retrieved from URL: <https://dyvys.info/2017/12/31/shanovni-spivvitchyznyky-dorogi-ukrajintsi-yak-vitaly-krayinu-z-novym-rokom-prezydenty/> (in Ukrainian)
15. Yanukovych V.F. (2013, January, 3) Novorichne zvernennia Prezydenta Ukrainy Viktora Yanukovycha (New Year's address of the President of Ukraine Viktor Yanukovych). Embassy of Ukraine at the Holy See (Vatican) and the Sovereign Order of Malta (part-time). Retrieved from URL: <https://vatican.mfa.gov.ua/news/9423-novorichne-zvernennya-prezidenta-ukrajini-viktora-janukovicha> (in Ukrainian)

DOI <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2021-4-15>

КРИЗИ ІДЕНТИЧНОСТІ ЯК ЧИННИК УКРАЇНСЬКОГО ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ: НЕЛІНІЙНИЙ СКЛАДНИК

Едуард Щербенко,

кандидат філософських наук, науковий співробітник

*Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса Національної
академії наук України (Київ, Україна)*

ORCID ID: 0000-0002-8706-9195

edsh@bigmir.net

Анотація. Статтю присвячено кризі української ідентичності в добу демократичного транзиту з акцентом на його точках біфуркації. У цьому контексті Еріксонів концепт кризи ідентичності дозволяє здійснити її дослідження через аналіз внутрішніх наративів акторів. Співробітництво поколінь, зокрема у винайденні спільної мови, інтерпретується як ключовий пункт успіху українського демократичного переходу. У цьому світлі феномен Майдану аналізується в контексті Помаранчевої революції (2004) і Революції Гідності (2013–2014) як гібридна владна гра, що містить ознаки «гри ідентичності», зокрема в плані змін внутрішніх наративів акторів, чим забезпечується інституційна пам'ять демократичного транзиту. Затребуваність наративу революції під час подій Майдану пов'язується з інтеріоризацією Марксового емансипаційного ферменту в засновках української уявленої спільноти після радянського періоду модернізації.

Ключові слова: внутрішні наративи, Еріксон, кооперація генерацій, криза ідентичності, Майдан, Маркс.

IDENTITY CRISIS AS A FACTOR OF UKRAINIAN DEMOCRATIC TRANSIT. NONLINEAR COMPONENT

Eduard Shcherbenko,

Ph.D. in Philosophy, Research Scientist

Kuras Institute of Political and Ethnic Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0002-8706-9195

edsh@bigmir.net

Abstract. The article is devoted to the crisis of Ukrainian identity in the period of democratic transit, with an emphasis on its bifurcation points. In this context, Ericson's concept of identity crisis allows its study through the analysis of the inner narratives of actors. The generations' cooperation, in particular in inventing a new 'common language', is interpreted as a key point for the success of Ukraine's democratic transition. In this light, the Maidan phenomenon is analyzed in the context of the Orange Revolution (2004) and the Revolution of Dignity (2013–2014) as a hybrid power game that contains features of 'identity game', including changes in the inner narratives of actors, thus ensuring the institutional memory of democratic transit. The demand for the narrative of the revolution during the Maidan events is connected with the internalization of Marx's emancipatory enzyme in the foundations of the Ukrainian imagined community after the Soviet period of modernization.

Key words Erickson, generations' cooperation, identity crisis, inner narratives, Maidan, Marx.

Вступ. Звертаючись до теми кризи ідентичності, ми потрапляємо в «гарячий цех» політичної науки. Праця Ф. Фукуями (Fukuyama, 2018), присвячена темі ідентичності в аспекті зв'язку її з проблемою ресентименту, зустрінута з не меншою увагою, ніж відома стаття щодо виклику «кінця історії», позначила готовність експертного співтовариства переорієнтуватися на цій

ділянці політичної науки з домінанти «нормальної» науки (за поділом Т. Куна) на пошук нової парадигми. З цим кореспондують неодноразові заяви лідерів західного світу про кризу політики мультикультуралізму, що донедавна становила мейнстрім політики ідентичності. Пандемія Covid-19, розгортаючись упродовж останніх двох років і перекроюючи порядок денний світ-системи, поява в публічних обговореннях питання «покоління ковіду» (Toynbee, 2021, Morrison, 2021) дозволяє припустити, що глобальне громадянське суспільство дасть відповідь на цей виклик у форматі «генерації N» (подібно «генерації 1968» або «генерації Z»). У цій перспективі евристичним постає завдання експлікувати генераційний вимір українського демократичного транзиту, артикулюючи його моменти, де «навздогінний» тип модернізації поступово трансформувався на органічний, зважаючи особливо на нелінійний біфуркаційний вимір, неврахування якого спричиняє редукцію політологічної уяви (подібно соціологічній, за Мілсом).

Основна частина. Термін «криза ідентичності» був початково запропонований психологом Е. Еріксоном, зокрема для опису переходу особистості від підліткового до дорослого стану, коли під впливом необоротних змін, як біологічних (тіло, голос), так і соціальних (рольових), змінюється уявлення особистості про себе, образ «я» (з цього походить пізніше визначення поняття ідентичності як «внутрішнього нарративу», що ним послуговується також Фукуяма). Як спеціально підкреслює сучасний дослідник еріксонової концепції, термін був уведений у «розвивальному» сенсі, з конотацією *не загрози катастрофи*, але підвищеної вразливості та підвищеного потенціалу. Людське зростання, цитує він класика, представляється при цьому «з точки зору внутрішніх і зовнішніх конфліктів, яких зазнає людська персональність, виходячи з кожної кризи зі зростаючим почуттям внутрішньої єдності, зростаючою здатністю розуміти (good judgment) і чинити вірно (‘to do well’) відповідно до її власних стандартів і стандартів інших значущих для неї (Sokol, 2009).

Залучений до понятійного апарату теорії модернізації термін з імплікованим до нього уявленням про стадіальність розвитку та алгоритмом «що не вбиває мене, робить сильнішим» дозволив представити процес переходу від традиційного до модерного стану суспільства як цілісний сценарій (докладний розгляд історії вжитку цього поняття подає у своїй праці М. Кармазіна (Кармазіна, 2013)), одним із варіантів якого стала триетапна схема (лібералізації, індустріалізації, консолідації), що зажила популярності в працях вітчизняних дослідників, присвячених демократичному транзиту «нових незалежних держав» на пострадянському просторі, зокрема українському.

Сьогодні, коли завдання згаданих трьох етапів у цілому виконані (про що свідчить стабільно високий рівень підтримки вступу до ЄС і НАТО), вітчизняні дослідники отримали можливість у ретроспективі відрефлексувати досвід вітчизняного транзиту, зокрема експлікувати генераційний аспект теми дослідження, корелятом якого виступають три точки біфуркації, позначені рухами протесту (1990, 2004, 2013–2014 рр.), що завершувалися змінами Конституції у форматі пакту еліт.

Проте за спроби реалізації цього завдання (модель зрозуміла: нонконформізм, завжди властивий новому поколінню, в конкретних історичних умовах українського демократичного переходу став джерелом незворотності перетворень); дослідника чекає складність: те, що М. Грушевський свого часу назвав «звичайною схемою» (зараз скажемо, інерцією нарративу).

Як показує присвячена темі література, донедавна її розгляд визначався такими предметностями, як політика мультикультуралізму, позитивна дискримінація і таке подібне, спільним знаменником яких виступає модель держави соціального благоденства та збільшення ресурсів її легітимності (цього підходу дотримуються й автори відповідних розділів підсумкових колективних монографій (Гаман-Голутвина, 2019; Політична наука в Україні, 2016). Очевидно, що ключові сюжети і реалії останніх семи років українського порядку денного: «гібридна війна», сотні тисяч учасників АТО, понад мільйон переселенців, які не лише безпрецедентно зблизили

Україну зі США та ЄС як «центрами сили» глобального громадянського суспільства (водночас все більше, за законами *a la guerre comme a la guerre* дистанціюючи від «північної сусідки» з її стагнующим неоавторитарним режимом), а й докорінно змінили картину ціннісних та геополітичних уподобань громади (про стабілізацію вектору європрагнень останніми роками йшлося вище), погано вписуються до згаданої схеми.

Слід віддати належне, вітчизняна експертна спільнота намагається відійти від лінійних моделей динаміки змін ідентичності, артикулюючи згадані точки біфуркації (Котигоренко, 2015: 304–315), долаючи інерцію нарративу. Проте тут-таки вкажемо на складність проблеми, яку слід мати на оці, розрізняючи два виміри предмета, що позначимо як феноменологічний і структурний:

1) У феноменологічному плані політична генерація виступає як «зустріч» (співбуття) двох поколінь, що робить її *індивідом* (в сенсі Бурдьє), визначаючи пункт, де *історія не зводиться до соціології*: бувають, як знаємо з історії, й втрачені.

2) У структурному плані розглядаємо генерацію як один з етапів транзитного сценарію, «крок» на шляху. Таким кроком, серед іншого, може бути поступова трансформація порядку денного суспільства, артикульована в порядку зустрічі протагоністів: якщо пара лідерів на президентських виборах 2004-го (В. Ющенко і В. Янукович) характеризувалася в експертному середовищі як «два нелівих кандидати», то фіналістів 2019-го (В. Зеленського і П. Порошенка) можна характеризувати як представників *некриміналізованого* сегменту бізнесу. Припускаємо, наступним подібним кроком, за відсутності форс-мажору, постане зустріч двох кандидатів, висунутих першою генерацією тих, хто народилися в незалежній Україні.

«Методологічна індивідуалізація» проблеми політичної генерації, що набуває очевидності в точках біфуркації, якими стали Помаранчева революція (2004) і Революція Гідності (2013–2014), з очищенням вітчизняного уявленого, проливає світло на питання: як Україна, тричі виходячи із «зони комфорту» для збереження вектору демократичних перетворень, міняючи Конституцію, змогла і не перервати шлях єврореформ, подібно Білорусі та РФ; і уникнути долі *failed states* учасників «арабської весни». (Парадоксальну відповідь, до якої приходимо в підсумку розгляду, виявляємо в Марксовому емансипаційному ферменті, щепленому до українського уявленого в радянську добу модернізації).

У нашому подальшому викладі ми звернемося до феномена Майдану у двох його версіях, Помаранчевої революції 2004 р. і Революції Гідності 2013–2014 рр., котрий розглядаємо як гібридну політичну гру, що містить також ознаки гри ідентичності, творячи нові внутрішні нарративи акторів, виявляючи нові аспекти зв'язку різних генерацій доби демократичного переходу. При цьому ми спиратимемося на апробований у ході двадцятирічних досліджень українського демократичного транзиту підхід щодо поєднання теорії модернізації та аналізу політичного дискурсу (Щербенко, 2019), де він розглядається як носій альтернативних політичних практик, дозволяючи громадянам, що володіють потенціалом «м'якої сили», у критичних випадках мобілізувати ресурси громади у форматі загальнонаціонального руху протесту, спонукаючи дезінтегрований політичний клас до укладення пакту еліт у форматі конституційної реформи. «Точкою зборки» при цьому виступають дві історії про скривджену гідність: «вкрали вибори» і «побили дітей», які інтерпретуємо як приклад *inner narratives*, що позначили вихід на історичну арену *двох несічених генерацій* українського демократичного транзиту.

Демон Майдану, або Українські граблі

а) «Вкрадені вибори» (2004)

Неочікуваність «помаранчевого» вибуху на поточному фоні українського політичного процесу засвідчує публікація ділового щотижневика «Бізнес», який за два місяці до початку протесту оприлюднив результати опитування Центру Разумкова щодо питань, які на той час хвилювали українців:

- 76,2% – низький рівень зарплат, пенсій;
- 52,7% – безробіття
- 41,0 – зростання цін
- 37,6 – хабарництво і корупція в органах влади
- 36,6 – неможливість отримати необхідну медичну допомогу
- 29,8 – зростання злочинності
- 26,7 – беззахисність перед свавіллям силових органів.

Редакція, подавши наведені дані під заголовком «Аполітичність порожнього гаманця», супроводила їх наступним коментарем: «Українські громадяни з кожним роком все менше цікавляться політикою, і все більше – особистим добробутом. Про цю тенденцію свідчать опитування соціологів. Пересічних українців майже не хвилюють питання посилення впливу Росії або США в Україні, натомість вони вельми занепокоєні поверненням своїх внесків до Ощадбанку СРСР. Ще менше уваги українці приділяють політичній реформі, навколо якої так запекло ламають списи влада й опозиція. Більш за все непокоять громадян проблеми економічного характеру: безробіття, низький рівень оплати праці, неможливість знайти гідну роботу, зростання цін на комунальні послуги. Тому в аполітичності українських громадян немає нічого дивного: якщо кожен другий працюючий українець не може дозволити собі витратити на харчування родини більше 175 грн. на місяць, а у кожного третього випускника школи немає грошей на оплату навчання у виші, проблеми інтеграції України в ЄСП або вступу до НАТО вже не видаються такими актуальними» (Аполітичність порожнього гаманця, 2004: 13).

Проте вже за місяць, як відзначав відомий експерт В. Фесенко, відбувається «політичне диво», що не вдається звести до «технологій» опозиції: «стрічки, помаранчевий колір – це певні елементи технологічності. Але знову ж таки: й до цієї революції опозиція використовувала технології, але вони не мали результату. А потім відбувся такий собі акт політичного чуда, коли сума технологій поєдналася з людським чинником. Один мій колега вважає першим кроком у психологічному вивільненні масову акцію 23 жовтня, коли близько 100 тисяч людей пройшли колоною повз Центрвиборчком, а Київ уперше став помаранчевим. Приблизно тоді ж помаранчеві стрічки стали з'являтися на автомобілях, тобто почалася символічна маніфестація киян – представників середнього класу й малого та середнього бізнесу. Другий етап – це оголошення результатів першого туру та ще більше психологічне вивільнення. Воно було вкрай важливим. Адже, згадаймо, починалася виборча кампанія з парадоксу, коли було відомо, що Ющенко – фаворит, але при цьому близько 60% опитаних заявляли, що переможе на виборах Янукович. Тобто психологічно вони були на це налаштовані. А виявилось, що *можливий інший результат*. Тоді й виник акт політичного чуда, певна ірраціональна дія, коли технологічна кількість перейшла в несподівану якість, яка не очікувалась ні опозицією, ні владою» (Українська революція: «хвиля» чи «гейзер»? 2004).

Останнє зауваження експерта щодо «реперної точки» старту кампанії вельми важливе. Якщо прослідкувати зусилля опозиції від початкового етапу кампанії до її завершення, де імперативними моментами виступали заклики до активних дій *кожного* у межах закону: перевірити себе і знайомих у списках виборців, а далі кооперуватися в чергуванні на дільницях до оголошення підсумків голосування тощо, ми виявимо в цьому плані єдиний сценарій *конструювання нової спільноти проактивних громадян*, ядро якої становить зв'язка молодь плюс середній клас.

Історик і журналіст Д. Яневський, розшифровуючи по гарячих слідах, хто ж були ті «лише» 15% які, згідно з опитуваннями в перебігу кампанії 2004, виявляли готовність до активних мирних акцій у випадку фальсифікації виборів, змальовує для читача той самий тандем: «основна маса – студенти (що само собою зрозуміло), а також чоловіки віком від 30 до 50, мешканці міст, насамперед великих, насамперед Києва, які відносять себе до тих, чії статки за останні роки підвищилися, які регулярно відпочивають із сім'ями за кордоном, мають власне житло,

автомобіль, хочуть більше і краще... Це – Його Величність «середній клас», його кістяк – соціально, – значить, економічно – активні та байдужі до політики чоловіки середнього віку. А їм подай лише: «не лізьте в мої справи – я сам собі дам раду», «дайте мені рівні і справедливі правила гри, і я собі при цьому ще більше зароблю» (Яневський Д., 2005: 197–198).

Вкрай вдала «помаранчева ініціатива», звернена до гідності співвітчизників (йшлося саме про усунення страху: «Давай зробимо цей крок заради тих людей, які залякані, втратили віру і готові змиритися з рабським життям. Давай зробимо цей крок заради любих нашому серцю людей, батьків, дітей, родичів» (Помаранчева революція. Нова акція)), оприявнивши де-факто масову кооперацію українців у громадянському контролі за прозорістю виборів (більше мільйона громадян протягом кампанії внесли свої імена до списків, здійснюючи паралельно перевірку даних щодо родичів та сусідів, чергуючи на дільницях), несподівано вивела на політичну арену нового актора: харизматичний рух із власним потенціалом легітимності.

Вже напередодні першого туру численні спостерігачі відзначають *зникнення страху* з публічних комунікацій (за пізнішим влучним висловом, їх «розчакловування»). Особливо важливим тут стало вивільнення медій, «журналістська революція», яка охопила й деякі загальнонаціональні телеканали, що повернулися до базових стандартів демократичних ЗМІ (подача всіх важливих точок зору на питання порядку денного і т. ін.). Перед другим туром у визнанні ролі саме *виборця* як ключового актора одногосно виступають опозиційні та провладні ЗМІ.

Останньою «краплею» у випробуванні терпіння громадян було багатогодинне зростання показників явки в кількох регіонах після закриття дільниць у другому турі, що спричинило вибух кількасоттисячної безстрокової мирної акції в столиці, підтриманої більшістю регіонів, з висловленням недовіри ЦВК і невизнанням результатів виборів з боку основних міжнародних акторів. І хоча всього розмаїття звільненого слова української громади (паресії, за М. Фуко), зрозуміло, в обсязі статті не охопити, нам досить указати на очевидний зв'язок: хіт-наратив «*Разом нас багато*», що поєднав усю «географію та соціологію» протесту, на очах країни і світу перетворивши «парасолькову» організацію на емерджентного актора, не склався би без простої дохідливої історії: «*вибори вкрали*», з якою впіймана на цьому сторона, зрештою, змушена була погодитися.

Не маючи можливості в рамках нашого викладу докладно зупинитися на феноменології аутопоетичної структури «помаранчевого» Майдану, яка дотепер лишається радше помічною, аніж дослідженою (відсутність сплеску захворювань серед масової спільноти протестантів у зимовий період, зниження загального рівня правопорушень у столиці під час акцій, суворе дотримання «сухого» закону тощо), обмежимося тут лише вибраним аспектом проблеми, звернувши увагу на засвідчені акторами зміни внутрішніх наративів у режимі *тут-і-тепер*, спільним знаменником яких постає *неочікуваний для них самих* вихід за межі власних стереотипів («хата с краю» та ін.) до ширшої громадянської й загальнолюдської перспективи.

Т. Стецьків (один із «польових командирів»): «Особисто я вважав, що заходити на Банкову можна й якоюсь мірою навіть потрібно. Але тут абсолютно випадково, коли люди прийшли на Банкову, раптом з'явилися квіти. Звідки вони взялися? Адже такої команди не було. Річ у тому, що коли Ющенко того дня приніс присягу, йому подарували два букети квітів, і він із ними пішов на Майдан. А потім у перших рядах – на Банкову. І щойно ми прийшли туди і побачили десять рядів спецназу, то дівчата-студентки раптом вихопили ці квіти в Ющенка і почали роздавати їх омонівцям. І в той момент *стало зрозуміло, що революція буде мирною*» (Анатомія душі Майдану, 2004) (курсив наш. – Е.Щ.).

А ось свідчення іншого актора. Під проводом А. Парубія, коменданта Українського Дому («штабу революції»), група учасників акції на четвертий день протесту готується до запланованої блокади Кабінету Міністрів. «І власне, в процесі роздумів про тактику атаки я став свідком цікавої сцени, яка великою мірою скорегувала мої уявлення про цю революцію. Спонтанно,

без спеціальної команди, до прихильників Януковича почали підніматись не хлопці, а молоді дівчата. З квітами в руках, з помаранчевою символікою, посміхаючись, вони підходили до «біло-синіх» і дарували квіти. Потім пов'язували на руки помаранчеві стрічки та про щось жваво і весело розмовляли з ними... Цей епізод став для мене важливим уроком. Більше того, я зрозумів з цього моменту: *революція піде іншим шляхом*, тобто не зовсім таким, як я собі уявляв. Не буде жорстких сутичок і протистоянь, а буде поступове «заповнення простору» противника». Звернемо увагу, що зміна внутрішніх наративів «помаранчевих» акторів, яка в режимі прямого включення постає тут перед нами, природно-історично, за Марксом, визначила й горизонт очікувань цього *середнього класу революції* в кейсі 2013–2014 рр. (Парубій А., 2005: 36, 38) (курсив наш. – Е.Щ.)

Граничним пунктом «еволюційного» етапу розвитку протесту врешті постала ситуація «трьох президентів» (після складання опозиційним кандидатом, у порядку революційної доцільності, присяги в парламенті за відсутності кворуму та оголошення ЦВК офіційним переможцем чинного прем'єра). Поставлений перед необхідністю внормувати екстрену ситуацію в межах «політико-правового» рішення український політичний клас, слідом за громадянами на майданах, повертається до діалогового формату комунікацій на всіх майданчиках для переговорів, включно з Верховною Радою, Верховним Судом та круглим столом за участі міжнародних посередників.

І тут можна відзначити ще один поворотний момент у виробленні компромісу, робочою формулою якого стало інклюзивне «не повинно пролитися жодної краплі крові й сторони зберігають обличчя». Коли альтернативою «польському» алгоритму круглого столу постало озвучене російським представником бачення «розколу або кровопролиття», український вибір став очевидним.

Як органічний штрих у підсумковому розв'язанні кризи виділимо наратив президента Л. Кучми, який свій короткий виступ у парламенті перед доленосним «пакетним» голосуванням, привітавшись, почав так: «Україна в своїй новітній історії неодноразово переживала кризові явища, але завжди вистачало політичної волі, розуму для того, щоб знайти єдино правильне рішення, яке передусім було би підтримано цим залом, а потім знаходило підтримку в суспільстві. За останні часи ми неодноразово чули слова, що не повинно бути переможців і переможених, що повинна виграти Україна. Я думаю, ще треба додати, щоб ні в якому разі не було принижених» (Стенограма засідання № 48, 2004: 356). Можливо, як ніякий інший фігурант президент Л. Кучма (посутньо, «людина і режим в одній особі»), поєднуючи на різних етапах своєї «гри», яку завершив примирителем, дестабілізуюче та конструктивне начала, в перебігу кризи 2004–2005 рр. засвідчив весь масштаб складності та амбівалентності української ідентичності доби демократичного переходу.

Стисло характеризує ефект системної післядії «помаранчевого» протесту, регулюючим началом якого виступив феномен Майдану як своєрідна гра ідентичності, орієнтована на інтеграцію фрагментованого й травмованого пострадянського суспільства в інклюзивному горизонті, заданому Конституцією, відзначимо в аспекті нашого аналізу, в короткій перспективі сплеск підтримки громадянами всіх політичних інститутів: парламенту, уряду, громадських організацій (що зрештою постає підвищенням рівня довіри до самих себе; див. у цьому відношенні згадану працю Котигоренка); перетворення за кілька років самого формату «майдану» на один зі складників інституційного дизайну (що, між іншим, спричинило також нові форми «політичного заробітчанства»); починаючи з «біло-блакитного» майдану 2007-го, продовжуючи «підприємницьким», «мовним» та ін.¹

¹ У цьому сенсі *рутинізація* вільних виборів і ЗМІ в перебігу «помаранчевої» п'ятирічки (2005–2010 рр.) досі по-справжньому не оцінена істориками й політологами. Між тим саме рутинність процедур для «пересічного» громадянина засвідчує, що певні інститути стали *нормою життя*.

Нарешті, окремим пунктом слід відзначити зауважене істориком Я. Грицаком важливе переміщення до основ конструювання національної ідентичності не надто активно обговорюваної перед тим теми Голодомору (Грицак, 2010: 7), на ґрунті порозуміння щодо якої різних страт суспільства склався ритуал загальнонаціонально-міжнародної акції «Запали свічку», яка проходить щорічно в День пам'яті жертв Голодомору, в четверту суботу листопада. Ця трансформація уявленого українського суспільства засвідчила здатність феномену Майдану як особливої гри ідентичності розблоковувати травматичні ділянки історичного досвіду, зміцнюючи глибинні підвалини національної ідентичності, за відомим: що не вбиває мене, робить сильнішим.

б) «Побили дітей» (2013–2014)

Переходячи далі в межах нашої теми до розгляду кейсу 2013–2014 рр. і відзначаючи ізоморфні риси двох Майданів: солідарний виступ середнього класу й студентства у форматі ненасильницького руху, «атакована гідність» (протест набув повноти «класичного» формату масової безстрокової акції, підтриманої регіонами, після неправомірного пред'явлення владою аргументу *ultima ratio*; чому й усе розмаїття наративів, подібно до кейсу 2004-го року, базується на дохідливій для всього глобального громадянського суспільства історії зневажання гідності: «побили дітей»); зникнення страху із суспільних комунікацій, переміщення майбутньої Революції Гідності в топ-новини світових ЗМІ тощо, відзначимо ті нові елементи, що виходять за горизонт «зими, що нас змінила» й нині виступають чинниками формування нової української ідентичності в стратегічній перспективі².

Виділимо в цьому плані насамперед послідовну позицію Церкви (до християнських конфесій долучилися також нехристиянські віросповідання (Якубович, 2017)), яка солідарно виступила в обороні недоторканості прав і свобод громадян, уперше засвідчивши свою роль як важливого актора творення нової ідентичності українського суспільства. Частина експертів пояснює це поступовою зміною генерацій, коли в доросле життя вступають покоління, світогляд яких формувалася в умовах незалежної України.

Після отримання Томосу (2019) почалося формування Помісної церкви України, що в перспективі має зробити її важливим чинником формування національної (і не лише) ідентичності в умовах «постсекулярного» світу. Сьогодні Церква належить до лідерів суспільної довіри, поряд із волонтерськими організаціями та Збройними Силами: згідно з даними Центру Разумкова, оприлюдненими у березні 2021 року, довіряють волонтерським організаціям – 74%, Збройним Силам – 66%, Церкві – 52% (Державні та соціальні інститути: кому українці довіряють, а кому – ні?).

Продовжуючи зіставлення «постмайданного ефекту» кейсів 2004 і 2013–2014 рр., звернемо увагу на важливу кореляцію між активізацією, за наслідками «помаранчевого» Майдану, зусиль зі збереження пам'яті про Голодомор (про що йшлося вище) і акцією «ленінопаду», початок якому поклав грудень 2013-го.

У плані обговорення запропонуємо для цього таке пояснення: вивільняючи в момент доленого виклику з виходом на політичну арену нових генерацій солідарний емансипаційний потенціал гідності громади (зокрема, через характерний для «оксамитових» революцій карнавальний ефект, що усуває страх), нація як суспільність також вивільняє, «розблоковує» травматичні ділянки історичного досвіду, зцілюючи свою «гуманітарну ауру» (Л. Костенко). Показові в цьому відношенні дестигматизація пам'яті про УПА і, в ширшому плані, активна діяльність Інституту національної пам'яті щодо розблокування травматичних ділянок українського історичного досвіду: Чорнобиль, Бабин Яр, Голодомор і т. ін.

При цьому, очевидно, слід зважати на принципово новий у порівнянні з 2004-м роком чинник масової меморіалізації одного з вирішальних моментів у новітній історії самою громадою

² Ключовою відмінністю тут, очевидно, виступає перехід мирного протесту у збройне повстання та початок «гібридної» агресії з боку РФ, де задіяні також травми російського суспільства, що є предметом окремої розмови.

як актором; починаючи зі звичного формату «селфі з революцією» і переходячи у відкритому горизонті подій: втрата Криму, «гібридна агресія» тощо до неосяжної перспективи родинних історій: за влучним зауваженням, у тих, хто вийшов на Майдан, вже народилися діти – і, додамо, пішли до школи.

Виявлений суттєвий зв'язок між травмою та емансипацією в точках біфуркації демократичного переходу, що артикулюється в рамках нового нарративу *making history* («я крапля в океані» і под.), відкриває для нас евристичний аспект проблеми, якого наразі можемо торкнутися лише в першому наближенні, в порядку подальшої дискусії.

Чому *нарратив революції* виявився затребуваним у критичні моменти демократичного переходу (віднесемо сюди також студентську «революцію на граніті» 1990-го), забезпечивши легітимацію рухів протесту, що набули завершення шляхом внесення змін до Конституції? Ми пропонуємо поглянути на це питання у вимірі інституційної пам'яті вітчизняної «уявленої спільноти» (Б. Андерсон), враховуючи імплікований у засновках української державності Марксів емансипуючий «фермент».

Чи можна винести «за дужки» українського експерименту модернізації (включно з радянським етапом), що його нарратив був опрацьований кількома генераціями «органічної інтелігенції», за Грамші, засобами Марксова аналітичного апарата, включаючи теорію ідеології (що дозволило вітчизняному суспільствознавству, починаючи з доби «відлиги», здійснити емансипацію від ролі «служниці ідеології» (Грабовський С., 2014))? Чи не слід у такому разі вважати, що «щеплення» Маркса для української уявленої спільноти виявилось в підсумку успішним?

У цьому плані, зважаючи на безпрецедентні виклики для українського фронтиру, які водночас відкривають нові ресурси громадянської солідарності, ми передбачаємо в середньотерміновій перспективі новий «Марксів ренесанс» (подібно до шістдесятих років минулого століття, коли в річищі *діалогу з Марксом*, який «сам є традицією», постають такі фігури, як Ю. Габермас, М. Мамардашвілі, М. Фуко, котрі суттєво визначили контури нинішньої парадигми політичної науки і суспільствознавства загалом).

У зв'язку з цим можна очікувати й оновлення теоретичного підґрунтя суспільних дискусій, де поряд із традиційним для України їх джерелом у соціал-демократичній частині ідеологічного спектру нині, у зв'язку із вагомим зростанням суспільного авторитету Церкви, яка має розвинену соціальну доктрину, вбачаємо хороші перспективи розвитку християнсько-демократичного його складника. Зрозуміло, для реалізації цього шансу вітчизняне суспільствознавство має ще виконати роботу з перегляду у світлі нового досвіду власної «марксистської спадщини» (один із перших кроків у цьому напрямі ми зробили в нашій нещодавній праці (Щербенко Е., 2021)).

Враховуючи, що після початку «гібридної» війни український порядок денний дедалі послідовніше формується як складова частина порядку денного глобального громадянського суспільства, перспективними постають подальша теоретична експлікація емансипаційного потенціалу української уявленої спільноти (пов'язана з успішною революцією креативного класу), а також звернення до проблематики національних травм модернізації та шляхів їх подолання. Розмаїття внутрішніх нарративів, що нині творяться в цих «больових точках» розвитку світової системи, стимулює зміцнення імунітету акторів і дослідників від збивання на манівці редукованої уяви, залишаючи належні допуски для нелінійних аспектів змін ідентичності в точках біфуркації.

Це, між іншим, означає, що розвиток теоретичного знання у сфері дослідження ідентичності в ближчій перспективі має орієнтуватися радше на парадигмальні зміни, ніж еволюційний перебіг «нормальної» науки (за Т. Куном). Коли Ф. Фукуяма показав затребуваність «біфуркаційної» перспективи розвитку теми ідентичності, звернувши увагу на традиційний складник патосної «палітри» політичної науки, що сходить до Аристотеля; тепер, у Марксовому гори-

зонти, ми можемо запитати: чи можливі також *нові* патоси як складники творення ідентичності? І відповідно до парадигми відкритого суспільства, покликаючись не лише на А. Маслоу, а й на Ш. Фур'є (якому завдячує сам Маркс), відповісти на це питання схвально: адже й турбулентність світ-системи та маніфестація креативного класу, не виключено, є сторонами однієї, термінологічно ще не «відчеканеної» (coined) монети.

Виходячи з виявленої в ході розгляду важливості *емансипаційного* чинника суспільно-політичної комунікації, можна спрогнозувати в майбутньому: 1) зростання ваги проблематики *травми* перехідного суспільства; 2) важливості *етичного* складника (зокрема, в контексті актуалізованого Веберівського розрізнення габітус/етос (Забаєв, Кострова, 2020) і, last but not least; 3) *особистісного* чинника в політиці: харизматичне «ні», як ми бачили в ході розгляду, буває не менш важливе, ніж харизматичне «так» для здолання кризи ідентичності в перебігу успішного українського демократичного переходу.

Висновки. Звернувшись у нашому дослідженні до розгляду викликів, які ставить пандемія перед глобальним громадянським суспільством, і до можливої відповіді на нього у форматі «генерації N» (що передбачає особливу увагу до нелінійного складника кризи ідентичності, чим убезпечує від редукції, в горизонті політологічної уяви, історії до соціології), ми здійснили експлікацію генераційного складника українського демократичного транзиту, що виступає гарантом його інституційної пам'яті.

У цьому контексті вміщення у фокус аналізу феномену Майдану як особливої гри ідентичності (в основі якої лежить історія про зневажання гідності: «*вибори вкрали*» та «*побили дітей*»), де вона виявляє нелінійні властивості, з потужним емансипуючим ефектом виходу громади з «тіні» й феноменом народження *несіченої генерації*, допомогло прояснити також затребуваність наративу революції у кризових точках біфуркації 1990, 2004 і 2013–2014 рр. українського транзиту, дозволивши зробити висновок про суттєвість зв'язку «травма – емансипація», що може мати евристичний потенціал під час подальших досліджень проблеми.

References:

1. Anatomiya dushi Maidanu (2004) [The Anatomy of the Maidan's soul]. *Mirror of the week*. 10 December. [in Ukrainian].
2. Apolitychnist porozhnogo hamanza (2004) [Apolitical empty wallet]. *Biznes*. 13 September [in Ukrainian].
3. Derzhavni I soziali instytuty: komu ukrayinzi doviryaut, a komu ni [State and social institutions: who do Ukrainians trust and who do not?] <https://dif.org.ua/article/derzhavni-ta-sotsialni-instituti-komu-ukraintsi-doviryayut-a-komu-ni> [in Ukrainian].
4. Grabovsky, Sergey (2014). Vidrozhennya ukrainsvoi filosofii v USSR (1960 – 1980 rr.) Notatky 'vkluchenoogo sposterigacha'. Відродження української філософії в УРСР (1960–1980 рр.). Нотатки «включеного спостерігача». [Revival of Ukrainian philosophy in the USSR (1960-1980). Notes of the "included observer"]. *Kyiv: NaUKMA*. [in Ukrainian].
5. Hrytsak, J. (2010) Shcho zalyshylos pislya Pomaranchevoyi Revoluzii? [What is left after the Orange Revolution?]. *Kyiv: Ed. Kyiv-Mohyla Academy House*. [in Ukrainian].
6. Karmazina, M. (2013) Identychnosti u suchasnomu naukovomu dyskursi [Identity in the contemporary academic discourse] // Scientific notes of Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. 3 (65): 4–29. [in Ukrainian].
7. Kotygorenko, V. (2015). Suchasna ukrainska naziya: shlyakh cherez kryzovi rozvytok [Contemporary Ukrainian nation: development by overcoming the crises]. *Gileya*. 2015. 103 (№12): 304–315. [in Ukrainian].
8. Parubiy, A. (2005). Zapysky comendanta. Khronika Ukrainskogo Domu – fortezi Pomaranchevoyi Revoluzii. [Notes of the commandant. Chronicle of the Ukrainian House – the fortress of the Orange Revolution]. *Lviv: Liga-press*. [in Ukrainian].

9. Politychna nauka v Ukraini (2016) [Political science in Ukraine]. *Kyiv: Parlamentske vydavnytvo publishing house*. [in Ukrainian].
10. Pomarancheva revoluziya: nova aczija [Orange revolution. New action]. <https://maidan.org.ua/static/mai/1098709243.html> [in Ukrainian].
11. Suchasna politychna nauka. Metodologiya (2019) [Contemporary political science. Methodology]. *Moscow: Aspect Press*. [in Russian].
12. Shcherbenko, E. (2019) Prygaduvanyi resurs. Moment vidpovidalnosti v ukrainskomu politychnomu dyskursi perehidnoyi doby (1985 – 2014). [Recalled resource. A moment of responsibility in the Ukrainian political discourse of a transitional age (1985–2014)]. *Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine*. [in Ukrainian].
13. Shcherbenko, E.V. (2021) ‘Tovarysh Khazyain’, abo Sudoma – 17. Svitova Revoluziya, ‘rosiyski malchiky’ i Lenin yak literaturna maska. [‘Comrade Master’, or Cramp – 17. The World Revolution, ‘russian boys’ and Lenin as a literary mask]. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciencies*. 2021. Issue 258: 32–35. [in Ukrainian].
14. Stenogramma zasidannya №48 (2005) [Transcript of the meeting №48]. *Ukraine – 2004*. Vol. 1. 339–371. *Kyiv: Vydavnytvo TzOV ‘3 Media’*. [in Ukrainian].
15. Ukrainska revoluzija: ‘khvylya’ chy ‘geyzer’(2004) [Ukrainian revolution: ‘wave’ or ‘geyser’]. *Day*. 17 December. [in Ukrainian].
16. Yakubovych, M. (2017). Vid Maidanu do ATO: ukrainski musulmany v umovakh voienno-politychnoi cryzy (2013 – 2016). [From Maidan to ATO: Ukrainian Muslims in the conditions of military-political crisis (2013-2016)]. *Vinnytsia: Nilan*. [in Ukrainian].
17. Yanevsky, D. (2005) Khronika ‘pomaranchevoyi’ revoluzii. [The chronicle of the Orange Revolution]. *Kharkiv: Folio*. [in Ukrainian].
18. Zabaev, I. B., Kostrova, E. A. (2020) Etos versus gabitus: eticheskiy component v ‘Protestantskoy etike’ M. Webera [Erhos versus habitus: the erhical compoment in Max Weber’s ‘The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism’]. *Soziologiya vlasti*. 32 (4): 45–67. [in Russian].

INFORMATION FOR AUTHORS

“Baltic Journal of Legal and Social Sciences” publishes articles in Latvian, Ukrainian and English. The theme of the article should be disclosed in a clear, logical and well reasoned way.

The requirements to the structure and the layout of articles are the following:

- The size of the submitted article, including the bibliography, should be within 20,000-50,000 characters with spaces. The article is presented in Microsoft Word, paper size – A4, margins along the edges of the page – 20 mm on each side.

- The text of the article: font Times New Roman; font size 12 pt; line spacing 1,5 , the first line of each paragraph with indentation 1.5 mm.

- Components of the articles should be laid out as follows:

1. the title of the article is written in capital letters (font Times New Roman, font size 12 pt, Bold, Center);

2. Information about the author (font Times New Roman, font size 12 pt, Bold, Center): the name and surname of the author(s), their scientific and academic degree, position and place of work (for postgraduate and doctoral students the full name of the university, the name of departments not specified);

3. the abstract should be in the range of 6-7 sentences, and describe the main ideas of the article (font Times New Roman, font size 12 pt);

4. after the abstract the key words (5-6) follow, which are the most important concepts discussed in the article and related to the theme (font Times New Roman, font size 12 pt).

- The article should have the following basic structural parts consecutively emphasized in the text: the statement of the problem, its relevance / importance, the analysis of recent publications on the subject of the article, the purpose of the research conducted by the author, main findings, conclusions, and the list of references. The titles of the structural elements, as well as parts of the article, in the case of their designation by the author, should be marked in bold.

- The bibliographic list of regulations, normative acts and references to literary sources is placed at the end of the article with the use of the numbering arrangement starting with the first reference to the source of information in the main body of the text (font Times New Roman, font size 12 pt).

- Illustrations, tables, figures, created by means of MS Office and MS Visio should be located within the working area of a page. Figures created in other programs are inserted into the text at the appropriate place and attached to the article in separate files in .jpeg, .tiff, .pdf, or .psd. Figures in .jpeg and .tiff should have a resolution not less than 300 pixels / inch. All graphic materials inside the articles should be in black and white.

- *Sample for the design of articles in journals:*

Johnson A., Schwartz H. (2021) Comparative analysis of political participation in Latvia and Estonia. – Baltic Journal of Legal and Social Sciences. No 1(20). pp. 59 –81.

- *Sample for the design of articles in collections of scientific articles and monographs:*

Tajfel H., Turner J. C. (1979) An integrative theory of intergroup conflict. – W. G. Austin, S. Worchel (eds.) The social psychology of intergroup relations. Monterey, CA: Brooks-Cole. pp. 33 – 48.

- *Sample for the design of a monograph:*

Rothschild J. (1981) Ethnopolitics. A Conceptual Framework. New York: Columbia University Press.

- *Sample for the design of articles on the Internet:*

Petričušić A. (2005) The Rights of Minorities in International Law: Tracing Developments in Normative Arrangements of International Organizations. – Croatian International Relations Review. Vol. XI No. 38/39. <http://bib.irb.hr/datoteka/421246>.

CIRR_Petricusic_MR_IL.pdf

If the text of the article is in Latvian or in Ukrainian, then it is necessary to provide an English translation of the article, the author's name and place of work, an abstract and keywords, as well as a references with an English translation of the title of the cited work and its source.

Articles for publication are e-mailed to the address: bjlss@cuesc.org.ua

All articles are subject to reviewing by the Editorial Board, which is entitled to perform a literary editing of submitted texts.

The Editorial Board has the right to reject articles submitted for publication in violation of these requirements.

NOTES

Baltic Journal of Legal and Social Sciences. Number 4 (2021).
Publicētie materiāli ne vienmēr atbilst redakcijas viedoklim.
Par skaitļu, faktu pareizību un sludinājumiem atbild autori.

Izdevniecība “Baltija Publishing”
Valdeku iela 62-156, Rīga, LV-1058
Iespiests tipogrāfijā SIA “Izdevniecība “Baltija Publishing”